

Азиз Қаюмов

**ИШҚ
ВОДИЙСИ
ЧЕЧАКЛАРИ**

Тошкент
Faafur Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1985

Қ35

Қаюмов. А.

Ишқ водийси чечаклари.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985.—256 б.

Таниқли адабиётчинос олим Азиз Қаюмовнинг ушбу китобида улуг шоир Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун», «Сабъан сайёр» асарлари ўзига хос, оммабоп тилда тадқиқ этилади. Китоб Навоий ижодига қизиқувчи кенг ўқувчилар оммаснга манзур бўлади, деб ўйлайми.

Қаюмов А. Розы в долине любви.

ББК 83. 3Уз1

К $\frac{4603010000-59}{M352(04)-85}$ 157—85

© Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985 й.

ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН

ИБТИДО

Навоий яратган «Лайли ва Мажнун» достонининг бошланиш қисмлари саккиз бобни ташкил этади. Биринчи бобдан тўртинчи бобгача яратувчи, унинг расули Муҳаммад, яратувчи ва Муҳаммаднинг учрашуви тўғрисидаги афёона (меъроj кечаси таърифи) ҳақида сўз боради.

Шундан кейин Навоий «Сўз гавҳари васфи»ни қилади ва буюк озарбайжон шоири Низомий Ганжавий, ҳиндистонлик форсий ва урду тилларида ўлмас асарлар яратган шоир Хисрав Деҳлавийларни тавсиф этади. (Бешинчи боб.) Олтинчи боб Навоийнинг устози ва дўсти «Мавлоно Нуриддин Абдураҳмон Жомий мадҳи»га бағишланган.

Шулардан кейинги еттинчи ва саккизинчи бобларда шоир Хурросон подшоҳи Султон Ҳусайн Бойқаро ва унинг ўғли валинаҳд Султон Бадиуззамонларнинг таърифини қилади.

Демак, «Лайли ва Мажнун» анъанага биноан яратувчи ва унинг расули таърифи билан бошланган бўлса-да, достонда расулнинг саҳобалари (чаҳор ёрлар — Абу Бакр, Умар, Усмон, Али ислом халифалари) тўғрисидаги таърифлар йўқ. Уларнинг ўrnига Навоий буюк сўз усталари Низомий, Хисрав ҳамда Жомийларнинг таъриф ва тавсифини келтирган. Бу улуғ мутафаккирларга бағишланган боблар подшоҳ ва шаҳзодага оид бўлган қисмлардан олдин келади. Бу алоҳида аҳамият

касб этади. Навоий буюк ижодкорларнинг ижтимоий мавқеи подшоҳлардан устун эканини тасдиқламоқда.

«Лайли ва Мажнун» достонида бош ўринни севги мавзуи эгаллади. Шунинг учун Навоий достон бошланнишидаги яратувчи таърифига бағишлиланган бобдаёқ бу мавзуни эслатиб ўтади.

Достоннинг еттинчи байтидан бошлаб гўзаллик, эл кўнглиниң ҳусн асири бўлмоғи, ишқ ўтининг одамни куйдирмоққа қодир қудрати тўғрисида сўз боради.

Эй, ишқ ўтина айлагон жаҳонсўз

Ҳар бир шарарини хонумонсўз...

Хонумонларнигина эмас, балки жисму жонларни ўртагувчи ишқ ўти бу ҳусн шайдосини элга мажнун сифатида кўргизади. Шундай қилиб, достоннинг саккизийчи байтида Мажнун тилга олинади. Бундай жунуннинг боси гўзалликдир. Қай ерда ярақлаб гўзаллик зоҳир бўлса, у Лайлиниң кўринган жойи бўлади. Лайлиниң сифати кишини мажнун этмоқлиkdir.

Шу йўсинда достоннинг ўн учинчи байтида Лайли номи атаб ўтилади.

Шундай қилиб, Навоий «Лайли ва Мажнун» достоннинг бошланиш қисмида яратувчи тангри таърифига бағишлиланган бобда ишқ тавсифини қилади. Шоир севгининг ғоят зўр кўчини таъкидлар экан, севгини яратувчи қудратининг бир нишонаси деб изоҳлайди.

Севги душманлари илоҳ қудратига қарши чиққан бўлиб чиқадилар. Улар илоҳ қудрати олдида қанчалар ожиз бўлсалар, ишқ кучи қаршисида ҳам шунчалар заиф ва кучсиздирлар.

Яратувчи тўғрисида сўз юритиб Навоий унинг само, ер юзаси, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини яратганини айтади; коинот ва табиат гўзаллигини васф этади. Аммо жамият тўғрисида сўзлаганда эса, буюк мутафаккир ҳаёт ҳақиқатидан асло чекинмайди, у жоҳилларнинг бегам, беташвиш яшашлари, уларга барча неъматлар-

нинг муҳайё эканидан норозилик изҳор этади. Адолатсизлик ва ноҳақликка қарши яратилган бу мисралар ижтимоий тенгсизликка үисбатан шиддатли таңқид билан тўла:

Бас, олам ичини айладинг кон,
Бир луқма ютарга ютти минг қон.
Бас, жоҳил эрурки, беғаму ранж
Тўқтунг этакига маҳзану ганж...

Топганлар борига қаноат қилмайдилар. Улар яратувчи иродасидан кўра ўз тубан тилакларини устун қўядилар. Бундай номуносиб ҳаракатлар ва ўрнатилган ноодил тартибни не учун юзага келтирдинг, дейди шоир тўғридан-тўғри яратувчига мурожаат қилиб.

Иккинчи муножот инсон қалбини тўлдирган турлитуман ҳаяжонлар изҳоридир. Унда узр-истиффор, эзгулик йўлида йўқ бўлиб кетмоққа тайёрлик, бу йўлда мадад ва паноҳ сўралганликлари баён этилган.

Кўриниб турибдики, ҳар иккала муножот, гарчи яратувчи холиқ номига аталган бўлса-да, Навоний уларда муҳим ижтимоий масалаларни кўтаради, адолатсизликка қарши фикрларини изҳор қиласди; чин инсоний ҳис ва туйғуларни ифодалайди, севги ва гўзалликни улуғлайди.

СЎЗ ВА СЎЗ УСТАЛАРИ

Сўз қудрати «Лайли ва Мажнун»да ҳам «Хамса» нинг бошқа китобларида бўлганидек, сўзниг дунё яратилишига восита бўлгани тўғрисидаги ривоят орқали кўрсатилади:

Ким бўлди чу амри «кун» ҳувайдо,
Бўлди «фаякун» ғулуси пайдо¹.

¹ Кун — ярал, фаякун — борлиқ.

Бас, аввалғи садо сўз ўлғай,
Хар савтқа ибтидо сўз ўлғай.

Сўз, Навоийнинг уқдиришича, руҳнинг жавҳариридир.
Дур сўз қаршисида бир томчи қуруқ сувга ўхшаш бў-
либ қолади.

Сўзниңг беҳад бойлиги, битмас-туганмас қудрати
тасвирига шоир ғоят юксак шоирона ўхшатишлар то-
пади.

Оlam Қуёш зарраларини муттасил ўзида йиға бора-
ди. Лекин бу билан Қуёшнинг ёруғлиғи камайиб қол-
майди. Игнанинг учини намлаб олган билан денгиз су-
ви пасаярмиди?! Сўзниңг чексиз бойлиги Қуёшнинг
нур маскани, денгизнинг сув манбай бўлганидек бени-
ҳоядир. Сўзни айтган билан совимайдиган оҳангларга,
олган билан тугамайдиган хазиналарга қиёс қилса бў-
лади.

Оlam эли зарра йиғса жовид,
Нурини кам айлагайму хуршид?
Игна уни бирла жазб этиб нам,
Ким баҳр суйини айлагай кам.

Ана шундай улкан сўз хазинасининг соҳиби «маъни
дирамиға секкапардоз» («Маъно тангларини зарб қи-
лувчи») устоз Низомий Ганжавийдир. Навоий Низомийни таърифлаб бундай деб ёзади:

Назм аҳлининг афсаҳул-каломи,
Сўз дурриға мунтазим Низомий.

(Маъноси: Шеър аҳлининг энг фасоҳат билан сўзлов-
чиси, сўз гавҳарларини тартибга солиб терувчи Ни-
зомийдир.)

Навоийнинг таърифига кўра, агар Хисрав Деҳла-
вийнинг қалам уни саҳифага тегса, у саҳифага ёзилган

сўзлар туфайли жаҳонга фитна тушмоғи мумкин.
(**«Килки учи сафҳаға фусунрез, Ул сафҳа жаҳонға
фитна ангез».**)

Навоий яна бир «Хамса» ёзган шоир Ашрафни эслатиб «Бўлди ўзи хўрдиға мушарраф» деб ўтади.

Ўзидан олдин «Хамса» яратган шоирларнинг хизматларини ҳар бирини ўзига яраша таъкидлаб ўтгандан кейингина Навоий ўзининг «Хамса» ёзиш ниятини изҳор қиласди.

Бўлажак «Хамса»нинг иккى китоби тайёр.

— Ким икки бурунғига қўюб гом
Ком ўлди манга раво саранжом.

«Икки бурунғи»— бу «Ҳайратул-аброр» ва «Фарҳод ва Ширин»дир. Энди Навоий ўз «Хамса»сининг учинчи китобини ёзмоқчи,

Эмдики, учунчи номаи дард,
Килди мени ақлу ҳушдин фард.

Бу учинчи китоб «Лайли ва Мажнун»дир.

Навоий ўз «Лайли ва Мажнун» достонининг олтинчи бобини ўз устози ва дўсти Жомий тавсифига бағишлайди. Бу бобда Жомийнинг фазилатлари тавсифидан ташқари Жомий асарларининг библиографияси ҳам келтирилган.

Жомий маҳеус «Хамса» деб аталган китоб яратган эмас.

Гар «Хамса»ни этмай мураттаб,
Килкинг яна сўз қилиб мураккаб.

Аммо Жомий асарлари ичида беш хазинани ташкил қилувчи китоблар бор.

Ул дамки хароши хома қилдинг,
Ўзга нима нақши нома қилдиң.

Лекин киши бўлса фикратандеш,
Ул ганжға ҳам эрур адад беш.

Бу «беш адад ганж» билан Навоий ўқувчини таништириб ўтади:

Чун «Силсила» айладинг ҳувайдо,
Юз ақлни қилдинг анда шайдо,
Чун «Туҳфа»ни эл балоси эттинг,
Жон туҳфаларин фидоси эттинг.
Чун «Субҳа»ни килкинг этти тавзиҳ,
Солдинг малак ичра зикри тасбиҳ.
Чун қилдинг «Аҳнасул қисас» фан,
Ул қисса улусқа бўлди аҳсан.
«Девон»ники айладинг муҳайё,
Сочти бошига гуҳар сурайё.
Кўргуздунг тортмай ғаму ранж,
«Беш ганж»лариға бўйла беш ганж.

Демак, Жомий яратган беш асар: «Силсилатуз-забҳаб»—«Олтин занжирлар» («Силсила»), «Туҳфатул-аҳрор»—«Эркинлар совғаси» («Туҳфа»), «Субҳатул-аброр»—«Яхшилар тасбиҳи» («Субҳа»), «Аҳсанул-қисас»—«Энг яхши қисса», яъни «Юсуф ва Зулайҳо», «Девон» (Жомийнинг девони уч китобдан иборат: Девони аввал. Девони соний — иккинчи девон, Девони со-лис — учинчи девон) йиғилиб Навоий айтган «Беш ганж»—«Беш хазина»ни ташкил этади.

Шу айтилганлардан яна маълум бўладики, Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достони Жомийнинг «Лайли ва Мажнун»идан олдин ёзилган. Акс ҳолда Навоий ушбу рўйхатда Жомий асарлари қаторида «Лайли ва Мажнун»ни ҳам эслатган бўлар эди. Маълумки, Навоий ҳам, Жомий ҳам «Лайли ва Мажнун» достонларини 889 (1484) йилда ёзганлар.

СЕВГИ ДАШТИ

«Лайли ва Мажнун» достонининг тўққизинчи боби ҳам муқаддимага өид. Бу бобда Навоий достонининг мавзуи, ундаги ёқеаларниң мазмуни ва руҳидан хабар беради.

Хунарга бой осмон бу кеча ўзининг бутун ҳунарларини кўрсатди. У оламни қоронгулиққа чирмади. Кучли ел эсмоқда. Осмон гумбази остида хаёл отига мингандан бир сувори отини югуртира-югуртира ниҳоят Араб ерига келиб уни тўхтатди. Бу ерда у ишқ манзилини топди. Тун тим қоронғи. Тур тоғи устида чақмоқлар чақнайди. Чақин Ҳай қабиласи турган ерни бир зум ёритди. Чақмоқ олови юзта Ҳай қабиласини ёндириб юборгудай шиддатли. Унинг шуъласида ҳар ён қочаётган ваҳший ҳайвонлар галаси гоҳо кўриниб қолади; тупроққа қоришиб кетган сўнгаклар оқариб кўринадилар. Бу ошиқлар танаасининг суяклари, улар янчидан ташланган саксаул парчалари каби увалашиб ётадилар. Хуллас, бу оқшом эмас, қўрқинчли бир қоронғилиқ, жонга қасд қилган офат кечасидир.

Мусофир бу ваҳшатлардан ўзини йўқотиб қўйди. У кўзини оча олмай саҳаргача ваҳимада ётди.

Ниҳоят, тонг ели тун кулларини супуриб ташлади, меҳнат булутларини ҳайдаб юборди. Энди бетоб мусофир сал ором топди. У ўз-ўзича сўйлаб бу қора водий қандай ер экан, деб сўрар эди. Шу вақт, бу ишқ даштидир, ҳар бир чақин ишқ ўти, унинг ҳар шуъласида ишқ ханжарининг ярқираши, қоронғилик билан чулғанган ҳар бир булут осмонга кўтарилиган ишқ тутунларидир... унинг фазосида аждарлар қилтириқдек тола, шерлар касалманд чумолига айланиб кетадилар... Фақат бир киши бор. Кўҳна осмон бошқа ундаи одамни билмайди. У ғам тупроғи ва сувидан яратилган. Ишқ олови ва шамоли унинг қисматидир, деган овоз келди. Бу ишқ йўлбошчисининг айтган сўzlари эди.

Достоннинг ана шу ерида Навоий ўз асари қаҳрамони Мажнуннинг сифати ва тасвирига кенг ўрин берган:

Саргаштау пўягар ниҳод ул,
Фам бодиясида гирдбод ул.
Жисмида аносири мураттаб,
Ким аллади пайкарин мураккаб.

Мажнун бир нодира зотга кўнгил берган. Энди ана шу гўзал севгилиниң тавсифи келади.

Бир нодира ишқи мубталоси,
Не нодираким жаҳон балоси.
Андин Ажаму Араб аламда,
Йўқ мисли Араб била Ажамда.
Ишқ ичра нечукки ул ягона,
Бу — ҳуснда офати замона.

Мажнун қанчалар фидокорона севгида ягона бўлса, қиз ҳуснда шунчалар беқиёс эди.

Навоий Мажнун бошига тушган савдолар, севги туфайли унинг қорарган рўзгори, мashaққатли қисматини бирма-бир тасвирлайди. Бу дарду аламлар олижаноб, покиза ва юксак муҳаббат туфайли содир бўлади. Бу муҳаббат инсон гўзаллигига шундай бемонанд гўзалик соҳибаси бўлмиш қизга қаратилган самимий туйғулар асосида уйғонган.

Энди Навоий ўзидан олдин шу севги достонини яратган ижодкорлар Низомий, Хисрав Деҳлавий ва Суҳайлийлар тўғрисида сўзлайди. (Бу рўйхатда Жомийнинг йўқлиги ҳали Навоий «Лайли ва Мажнун»нинг Жомий «Лайли ва Мажнун»идан олдин ёзилгани тўғрисидаги тахминни қувватлайди. A. K.)

Навоийнинг фикрича, бу шонрлар «Лайли ва Мажнун» достонларини яратётганда ўзлари ишқ даштига сафар қилган эмаслар. Улар юз берган воқеаларни эшитгач, у воқеалар тасвирини шеърга солганлар.

Ўшанда ҳам улар бу ишқ қиссасини ё авомдан тингланлар; ё тўла хабардор бўлмаган ҳикоячидан эшитганлар. Навоий улардан фарқли равишда ўзи бу ишқ даштида тентираган, ўзи бу ўтда ёнган, ишқ андуҳу малолини ҳис этиб кўрган. Бу фикрлар достонда ишқ йўлбошчисининг шоирга — ишқ даштининг мусофирига айтган сўзлари орқали ифодаланган:

Менким отим ўлди ҳодийи ишқ,
Маскан менга ушбу водийи ишқ.
Этай Мажнун сўзин санга рост,
Лайли ғами ичра бекаму кост.

Шундан яна аниқроқ кўринадики, тўққизинчи бобдаги ишқ даштининг мусофири образида асар муаллифи тасвирланган. Ишқ даштининг дарду балолари шоирнинг ўзи бошидан кечирган севги түгёнларининг инъикоси эди. Ишқ йўлбошчиси шоирга ишқнинг қанчалар мashaққатли, унинг андуҳи малоли нақадар оғир эканини эслатмоқда. Ана шўй ишқ даштининг қизғин тафтини бошидан кечирмаган одам нима дея олар эди, агар деса унга ким ишонар эди. Шоир ўзи бу олов тафтида куйиб ёнган. Шунинг учун уяратадиган ишқ достони зўр таъсир кучига эга бўлажаги табиий.

Ана шу сўзлардан сўнг ишқ йўлбошчиси шоирга Мажнуннинг севгиси тўғрисидаги қиссани сўйлаб беради ва бу қиссани шеър билан ҳикоя қилмоққа шоирни ундейди.

Мусофири — шоир бу қиссани эшитгач,
Жонига етишти завқу ҳолат,
Рафъ ўлди бори ғаму малолат.
Сўз дерға белини боғлабон руст,
Ул маркаби узра секриди чуст.

Тўққизинчи боб Навоий «Лайли ва Мажнун» достонида баён этилган воқеаларга бевосита боғлиқ бўлган кириш қисмидир. Унда шоир ишқ дарди уқубат-

ларининг таъсири тасвирини беради. Бу кулфатлар Навоийнинг кўнглига таниш, унинг ўзи турмушда бошидан кечирган бебаҳт севги туйғуларига қардош кечин-малардир. Навоий «Лайли ва Мажнун» достонини ўзининг аламли изтироблари орқали, севишганларнинг фожиона аҳволини ҳис этиб, сезиб билган ҳолда ёзган. Шунинг учун ҳам бу достонда дард, дуд, кўз ёшлари, фифон ва оҳлар кўпроқ бўлади.

ҚАЙСНИНГ ТУФИЛИШИ

Навоий Қайснинг дунёга келишини севги билан боғлаб тасвирлайди. Бу ҳақда шоир бундай деб ёзган: «Қайснинг адам мажлисидан қутулиб, вужуд маҳдиға тутулғони ва қон ютмоқдин хўриш ва ишқ доясидан парвариш топқони...» (Маъноси: Қайснинг йўқлиқ дунёсидан қутулиб, яратилмоқ бешигига белангани ва қон ютмоқдан ва севги доясидан парвариш топгани...) Демак, Қайс туғилиши биланоқ севги дарсини ўқиган, ишқ қаҳрамони бўлиб шакллана бошлаган эди. Ишқ эса инсонга шараф ва эътибор бағишлийди, унга файз беради. Шунинг учун Қайс эл кўзига ёқимли кўринди. Бу Қайсга аталган азалий тақдир — ишқ ҳарорати туфайли эди. Қайснинг туғилиши тасвирида ана шу хулоса ўз ифодасини топган: «...ва ишқ зоти чошнисидин (тоти, баҳраси) эл кўзига ширин ва дарди азалий ҳароратидин халойиқ назариға исиф кўрунғони».

Қайс ва Лайли тўғрисидаги қисса бевосита шу ўнинчи бобдан бошланади. Юқорида шоирнинг бу қиссани ишқ ҳодийсидан (йўлбошчисидан) эшитгани айтилган эди. Шунинг учун Навоий баённи ҳикоячи сўзига мурожаат билан бошлайди.

Бу силсила ҳалқасида дилгир,
Бу навъ чекар садойи занжир.

Навоий тасвирига кўра Қайснинг отаси молу давлат эгаси, қўли очиқ, сахий, бева-бечораларга чорасоз бир киши эди. Уни Навоий «ким барри Арабда комроне, бор эрди Арабқа ҳукмроне» деган ифодаларда таърифлайди. Лекин бу мўътабар зот фарзандсизликдан кўп изтироб чекар эди:

Фарзандсизлик мавзуи «Фарҳод ва Ширин» достонининг бошланишида Хоқон таърифида ҳам бош ўрин тутади. Бу мавзу «Сабъай сайдёр»нинг биринчи ва учинчи ҳикояларининг қаҳрамонлари Фарруҳ ва Саъднинг дунёга келишида ҳам ўрин олган. Фарзанд кўриш иштиёқи инсон ҳаётидаги энг эзғу, шу билан бирга энг табиий ва оддий истак. Ана шу орзунинг амалга ошмаслиги инсон қалбida чуқур ва оғир ҳаяжонлар уйготиши ҳам табиий.

Фарзандсизлик мавзуи орқали достон воқеаларидағи драматизм кўзга ташлана боради. Обрў ва давлат, фарзандсизлик ва ёлғизлик ўртасидаги қарама-қаршиликда турмуш диалектикаси акс этади. Бу эса достон бадиий матосининг пишиқлигидан бир ишонадир.

Қайснинг отаси

Моли кўпу умри суст пайванд,
Фарзандға эрди бўрзуманд,
Ким эскирибон ҳаёт раҳти,
Майл этса йиқилғали дараҳти,
Наҳли бўлғай ёнида нағбар,
Раънолиги ўйлаким, санавбар.

Қайснинг отаси қилган бу орзулар кундалик турмушга оид оддий ҳоллар, балки энг оддий бир тартиб эди. Агар кишида бола бўлса, унинг ҳаёт дараҳти йиқилганида санавбар сингари бир баркамол ниҳол унинг ўрнида қад кўтариб туради.

Агар садафдаги дур тушгудек бўлса, (яъни, отанинг умри тугаса) қабиласи унинг ўрнига қоладиган ўринбосардан нур топади. Мабодо ҳодисалар молу

мулкини тўзитиб юборадиган бўлиб қолса, мёросхўр бунга йўл қўймайди. Агар умр қуёши ботгудек бўлса, бошқа куни яна қуёш чиқа бергани сингари бўлади.

Бу нисбатлар достон бадий матосининг кундалик турмуш кўринишларини ўзида қанчалик мужассам этганини кўрсатади, унинг ҳаёт билан боғлиқлигидан дарак беради.

Ниҳоят, отанинг орзиқиб кутган куни келди. У бир ўғил кўрди. Шоир бу фарзанд таърифига кўп ўрин берган эмас. У жуда сиқиқ мисраларда боланинг «ишқ аҳлиға қиблаи муроди» бўлиб дунёга келганини айтади:

Тан маҳзанининг иуҳуфта сийми,
Жон гулшанининг ёруғ насими.
Меҳр ояти олида ҳувайдо
Маншури вафо юзида пайдо.

Бу покиза вужуд ишқ шоҳининг фармойишидадир.

Кўнгли сори ишқ бўлди мойил,
Ким йўқ мунга бўйла пок манзил.

Жаҳонга севги паноҳи бўлиб юз очган бу фарзандни Қайс деб атадилар.

Навоий Қайснинг гўдаклик чоғида қандай парвариш топганини аниқ белгилар орқали кўрсатади. Ҷаҳалоққа бир неча доя қарап эди. Уни оқ ва юмшоқ жунли пўстин билан ғунчани юз либос билан ўраган сингари чирмайдилар. Ҳамма болани кўз мардумидек асрар эди, уни совуқ шамол тегишидан эҳтиёт қиласи эдилар. Навоийнинг тўдак Қайс парваришига оид келтирган бундай тафсилотлари, даставвал, воқеалар мантиқи тақозо қилган ҳаракатлардир. Сўнгра эса улгайганидан сўнг бола бошига тушадиган савдолар шиддати бундай авайлаш қархисида шиддатлироқ бўлиб туюлади. Келажакдаги бу фалокатли кечмишлар сояси ҳозирданоқ ҷаҳалоқ бошида ўралиша бошлайди. Боланинг эмган сути бўғзидан қон бўлиб ўтади ва бағри-

ни хунга тўлдиради. Қўзига кўринган олов ишқ ўти бўлиб ловуллайди, бешикда чеккан фифонида дард саслари эшитилади.

Қайснинг тили чиқди. Энди унинг чеҳрасида малоҳат шуълалари порлар, сўзида фасоҳат нашъаси барқарор эди.

Ота ва онаси Қайсга ошиқлар каби дил боғлаган эдилар. Гўё севимли бир киши-ю, ошиқлар икки киши эди.

Навоий ана шундай ифодаларда достон қаҳрамони Қайснинг олижаноб, чиндан ардоқлашга арзигулик бир зот эканини кўрсатди.

Қайс туғилган пайтидан бошлиб севги олови тобида етилди, чин муҳаббатга қобил ва сазовор бўлиб камол топди. Тақдир бу йигитни ўзига муносиб маҳбуба муҳаббати билан шарафласа арзир эди. Ана шундай севимли ёр эса Лайлидир.

ЛАЙЛИ

Навоий ўз асарларидаги аёл қаҳрамонларни тасвирлаганда, киши шоирнинг аёл гўзаллигини қанчалар юксак тутганлиги, бу гўзалликни нақадар назокат ва илҳомли ҳарорат билан кўйлаганига қайта-қайта шоҳид бўлади. Бу гўзаллик тавсифи шоирнинг бой ва нафис қалби, ўта назокатли бадиий диди ва маҳорати ҳамда гўзалликни foят чуқур идрок этувчи латиф табиатидан далолат беради.

Наҳлию не наҳл, сарви озод,
Сарвию не сарв, рашки шамшод.
Ойию не ой, бадри толиъ,
Бадрию не бадр, меҳри ломиъ.

Бу Лайлининг қадду қомати ва чеҳрасининг умумий тасвири. Бу нозик бадан гўзални ниҳолга ўхшатиб бўлмайди, бу бир озод сарвдир. Яна шундай назокатли

сафвки, уни кўрганда шамшоднинг рашки келади. Қизнинг чеҳраси ой каби, ой бўлганда ҳам тўлин ой. Йўқ, тўлин ой эмас, у нурлар таратувчи порлоқ қуёш.

Зулфи тунида узори хуршед,
Хуршед уза зулфи шоми умmed.
Не шомки чун очиб саводин,
Кўймай кўнгил ичра субҳ ёдин.

Унинг зулфи тунида чеҳраси қуёш каби чарақлади. Бу мисрада тун ва қуёш — икки зиддий тушунча ишлатилган. Бундай мисол мантиққа хилоф туюлади. Аммо иккинчи мисрада бу ғайри мантиқий кўринган ҳол тамомила бошқача маъно касб этади. Зулфларнинг қоралиги тун янглиғ бўлса-да, қоронғу кечани эмас, умид шомини англаатади; етишув умидининг қанчалар ноаниқ ва мубҳамлигини, тун сингари қоронғилигини билдиради. Яна бу қоронғилик чеҳраннинг қуёш сингари нурлилиги зиддида яна қорароқ бўлиб кўринади.

Бошким қўшуб икки эгма қоши,
Ҳусн ичра экин анинг талоши.
Чун воқиф ўлуб бу можароға,
Мушкин хутаба кириб ароға.
Чун вусма бериб аларға тазийин,
Мийнойи ўлуб ҳилоли мушкин.

Бу мисраларда икки қайрилма қош ва улар ўртасидаги қора хол таъриф қилинади. Икки эгма қош ҳуснда кўрк талашиб бир-бирларига бош урмоқчилар. Бу можародан хабардор бўлган қора хол уларнинг ўртасига тушиб олган. Бу қошлар ўсма билан зийнатланганда янги ой (ҳилол) кўкимтири бўлиб кўрингандай бўлади.

Навоий дилбар қошларининг шу қадар аниқ ва но-зик тасвирини берадики, ҳатто ўсма қўйгандаги сезилар-сезилмас кўкимтири жило ҳам шоир диққатидан

четда қолмайди. Бу дилбарнинг кўзлари икки шўх кофир, улар маству аластдирлар. Улар кимга боқсалар киши худди уйқуга ботган сингари беҳуш бўлиб йиқилиши аниқ.

Кўзлар икки шўх кофири маст,
Ҳар қайсиға боқса уйқу ҳамдаст.

Кўз таърифи бор় жойда киприклар тўғрисида ҳам гап бўлиши табиий. Юқорида қошлар тўғрисида сўзлаганда Навоий яна бу қошлар «йўқим ики сарви навдамида, ҳар сори насимдин хамида», яъни ўша қошлар янги ўсиб чиққан сарв ниҳолларига ўхшайдилар, улар гўё шаббода таъсиридан ҳар томонга қайрилгандар, деб эгма қошларнинг ўсма қўйгандаги суратини чизган эди. Киприклар ана шу сарвлар остида саф тортганлар. Улар сузилган кўзларнинг уйқи истагини соя солиб беркитмоқчи бўладилар. Кўзларга бу мужгон сафининг сояси қора бало каби тушиб туради. Ҳаммалари сурма рангидаги бўлиб, улар саф тортган қора тусли занги лашкарини эслатадилар.

Бу гўзал қизнинг «شاҳди лабидинки коми ширин, андин келибон каломи ширин», икки қизил май рангидаги лабларига «тавқи зақан» (ияги) нун ҳарғига ўхшаб ёпишган. Бу чиройда ягона малакнинг «бир тоза ниҳоли сарв қомат, ким жилвасидин солиб қиёмат... Бел риштан жони зор янглиғ, жон пардаси ичра тор янглиғ».

Лайли ҳуснини васф этгач, шонр унинг маънавий дунёси нақадар бой ва покиза эканини, унинг бокира, маъсума, соғ бир вужуд эканини таъкидлаб ўтади.

Ҳам гавҳари ришта шуғлидин пок,
Ҳам лаълиға йўқ газанди ҳаккок.
Пок эрди нечукки рост даъви,
Бикр эрди нечукки хос маъни.

Яъни, у гавҳари ѹпга тизилишдан сақлайған, лаъли заргар озорини чеккани йўқ. Ўзи ҳаққоний даъво сингари пок, мумтоз маъно сингари соф бир қиз.

Шоир бу қизнинг оти Лайли эканини (Лайли—кеча демакдир) унинг қора ва узун соchlарига нисбат орқали изҳор қилади:

Йўқ икки сочи тунига фоят,
Яъни ики лайли бениҳоят.
Андин бўлиб оти жилва орой,
Андоқки бароту қадр (қутлуғ тун) аро ой.

Лайлининг отаси ўз қизини фоят севар эди. Унинг учун Лайли кўз нури каби эди. Шунинг учун у ўз қабиласида Лайлини ўқитмоқ учун маҳсус мактаб очган. Бу мактабда Лайли билан биргэ бошқа болалар ва қизлар ҳам ўқир эдилар. Қайс ҳам ўқишга шу мактабга берилди. Чунки Қайс яшагаң қабилада мактаб йўқ эди.

Воқеаларнинг боғланиш пайти яқинлашади. Шоир ўз қаҳрамонлари билан бизни таништирди. Идрокли китобхон бу икки покиза вужуд, олижаноб тийнат, нафосат ва софлик тимсоли бўлмиш зотларнинг бир-бирига монанд ва муносиб эканига ишонч ҳосил қилди. Энди тақдир уларни учраштириши керак. Ишқ бонси ҳусн. Навоий Лайли ҳуснининг тавсифини өал узилишдан сўнг давом эттиради. Қайс мактабга берилган кунлари Лайли нотоб эди. Навоий Лайли гўзаллиги тавсифини фавқулодда шароитда, яъни унинг бетоблиги асносида давом эттиради. Бу шоирнинг тасвирида кўп қўлланилган усуллардан чекланишга интилиши натижасидир. Чунки ҳар қандай гўзаллик беморлик ҳолатида пуртур топади. Навоий тасвиридаги Лайлида эса аксинча.

Лайли демай, ул бути паризод
Бир ориза (бетоблик) бирла эрди ношод.

Табъида қуёш киби ҳарорат,
Айшиға солиб эди марорат (аччиқлик).

Лайлиниг хуш исли, оқ ва сарғиш тусли гул (жасмин) сингари жисмини иситма оташин гулга ўхшатиб қўйган. Бу гулдан тараган тер қиз ётган уйни гулобонага айлантирган. Иситма ўти бу нафис пардаларга ўралган ғунчада зарра-зарра тоб пайдо этмоқда. Мижозида ҳарорат камайгудек бўлса, титратма кучаяди. Оқ терак тонг шамолида сўлкинганидек қизнинг шамшод қомати бу титратмада қалтирайди.

Навоий беморнинг соғайиш жараёнини унинг мижози билан боғлади. Навоий уқдирадики, агар беморнинг табнати мададкор бўлса, ҳасадчи осмоннинг қўлидан ҳеч нарса келмайди.

Лайли ҳам ўз мижозининг муруввати туфайли хасталикни енгиб шифо топади. У қанча латиф ва нағис бўлса-да, хастаҳол ва нимжон эмас, ақсинча, табиатан соғлом ва кучли бир маҳбуб. Лайли баркамоллигининг таърифи унинг соғайгандан кейин касб этган гўзаллиги тавсифида янада аниқроқ ва тўлароқ намойиш топади. Аслида Лайлиниг бу тавсифи мазмун жиҳатидан олдин келган мисралардаги тавсифининг давомидир. Аммо Навоий уларнинг орасига тиб ва мижоз тўғрисидаги мулоҳазаларни киритиб баённи бойитган эди. Яна шоир ҳусн тавсифини чўзиб юбормай, уни сал узиб бадиий меъёрини сақлаган эди. Энди соғайиб кетган қиз чиройини шоир баланд бадиият билан тавсиф этишда давом қилади. Бетобликдан қутулган Лайли

Лаъли лаби нўшханд бўлди,
Наҳли қади сарбаланд бўлди...

Тасвир давомидаги оташ, олов, чўғ, дуд каби образлар Лайлиниг Қайс юрагида севги оловини ёқажагидан нишон берадилар. Улар ўчмас муҳаббат алангасининг пайдо бўлиш рамзиidlар. Қайснинг ишқقا мойил

қалбига, қуруқшаб, қақшаб ётган жисмига ўт солган шарар **Лайлиниңг** шундай оташин гўзаллиги эди.

Ул лаъл ўтидин жаҳонга куймак,
Йўқ, йўқ, не жаҳонки, жонга куймак.

СЕВГИНИНГ УЙГОНИШИ

Беморликдан тузалган Лайли бор баркамоллигини намойиш этганча «мактаб сори жилва айлади соз, боштин аёғиға ҳусн ила ноз». Унинг келмоғидин мактабдаги барча одам шодландилар. Гўё гулистон баҳор келиши билан яшнаб кетгандай бўлди.

Лекин бу баҳори зиндагоний,
Бир нахлни айлади хазоний.

Қайснинг кўзи **Лайлига** тушди. Лайли баҳор сингари атрофга ҳаёт багишлаган бўлса, Қайснинг умр ниҳолини батамом хазон қилган эди.

«Лайли ва Мажнун» достонининг етти юз тўқсон олтинчи байтида Навоий Қайс билан Лайлини бир-бирига учраштиради. Шу ердан эл кўнглига юз йиллардан бери ғулғула солиб келаётгиан севги мўжаролари бошлилади.

Олдинги мисралардаги ўт, шуъла образлари ўзининг мантиқий давомини топади. Улар олдин **Лайлиниңг** олов каби жозибасини ифодалаган бўлсалар, энди шу жозибанинг асири, шу оловнинг парвонаси бўлган Қайснинг не йўсин ўртамоқда эканини кўрсатишга хизмат қиласидилар.

Йўқ, йўққи тутошти сарбасар ўт,
Боштин аёғ ўлди ул шажар ўт.

Яъни Қайснинг бутун вужудига ўт туташди.

Ё шуълаки ҳар бирнга етти,
Эл барги хазон тасаввур этти.

Яъни кўруб они Қайс маҳзун,
Рухсорини қилди каҳрабогун.

Бир кўришдаёқ Қайс Лайлига кўнгил бериб, муҳаббат боғлаган эди. Чунки Лайли сингари нодир ва ягона бир зотнинг борлиқ латофати ва камолотини ҳис этишга Қайс сингари ҳассос қалб эгасигина қодир эди. Чуқур ҳис, комил ақл ва фазл эгаси, эрлик шижоати соҳиби Қайс Лайлининг ҳусну жамоли ва фазли камолини бир кўришдаёқ пайқай ва қадрлай олар эди.

Қайснинг ҳолати ўзгарган, жисми йиқилурга мояил. Қайс ишқ қадаҳининг биринчисини симирганда эмас, балки ўша май ҳидини сезгандадаёқ маст бўлган. Чин севги шундай бўлади. Ҳақиқий ошиқ ўз нигорини бир кўргандаёқ бутун қалби, вужуди ва ҳаётини унга бағишлайди ва бу севгини бутун умри давомида азиз сақлади.

Қайснинг аҳволи ўзгариб кетганини Лайли сезади. Қизнинг кўнглида ҳам севги фулғула қила бошлайди.

Лайли ҳам Қайс сингари инсоний мукаммаликни нозик ҳис эта оладиган бир вужуд. У Қайс қалбининг түфёнини ҳис этади, Қайсга кўнгил беради. Лайлининг

Қолмади ҳавосида қарори,
Шавқ ўтига тушти жони зори.

Икки юракда баравар авж олмоқда бўлган ишқ ўти ҳар иккаласини ҳам ўртаб юбориши аён. Қайснинг бехудлиги шундан нишон бермоқда.

Воқеаларнинг мантиқий давомига риоя қилиб Навоий ташаббусни Лайли ихтиёрига ўтказади. Чунки мактаб Лайли қабиласига қарашли. Лайлининг соғайиб ўқишига келганидан барча хурсанд. Ҳамма Лайли ҳукмига тобе.

Лайли «билдики, гар этмас ишга чора, ул ҳол ўлур элга ошкоро». Лайли Қайснинг ошифта аҳволи, ўзи-

нинг кўнглида кучайиб бораётган севги туғёнини сал бўлса-да, пардалаш мақсадида мактаб аҳлини боғ сайрига таклиф қилди. Барча боғ сайрига йўл олдилар.

ҚАЙС ВА ЛАЙЛИ

«Лайли ва Мажнун» достонининг ўн биринчи бобигача достон қаҳрамонлари Қайс ва Лайли тўғрисида алоҳида-алоҳида сўз боради. Навоий достоннинг бошлангич қисмларини ташкил этган саккиз юз йигирма байтда муқаддима ҳамда достон қаҳрамонларининг умумий таърифини қиласди. Қайс ва Лайлининг учрашуви ўн биринчи бобда ҳикоя этилган. Уларнинг кўнглида бир-бидрига ўйғонган муҳаббат оташи ҳам ана шу ерда ёнган эди. Ўн биринчи бобни шоир қуидаги лирик чекиниш билан якунлади:

Эй гулшани ишқ боғбони,
Гулгун қадаҳе кетур замоне.
То гулки бу гулшан ичра сочқунг,
Маълум этайин не гуллар очқунг.

Бўндан бўён шоир ишқ гулшанида қандай гуллар очилажаги тўғрисида ҳаяжонли ҳикоясини узлуксиз давом эттиради.

Барча мактаб ёшлари боғ сайридан ҳушидил экан пайдада Қайс ва Лайлининг бағрида лола каби доғлар пайдо бўлган эди. Ҳар иккисининг дардш баравар дарражада кучли бўлса-да, Лайли ўзини анча қўлда тутар, Қайс эса ўзини йўқотиб қўйган эди.

Навоий Қайс юрагини ўртамоқда бўлган ишқ олови тобида қанчалар ўртанаётганини бирма-бир тасвирлайди. Бу мусаввирона тасвир достонда ўз инъикосини топган.

Эл ҳар неки сўрса фаҳм қилмай,
Фаҳм этса жавоб дерни билмай.

Ишқин неча айламай дебон фош,
Андин ажаб амрлар уруб бош.
Гаҳ кўзидин оқиб ашк йогоҳ,
Гоҳи чекиб ихтиёrsиз оҳ.

Лайли Қайснинг юрагида ишқ сурони кучайиб кетганини сезиб турар эди. Лайлининг ўзи ҳам кўнглида авж олмоқда бўлган ишқ ўти тобидан беқарор эди.

Навоий Қайсда ҳам, Лайлида ҳам уларнинг бир-бира-
рига муҳаббати бир кунда, бир онда кўзлари бир-бири-
га тушган сониядаёқ баравар пайдо бўлганини таъкид-
лайди. Бу бир вақтда туташган севги ўти бир умр ўч-
майдиган бўлиб ёнар эди.

Навоий тасвирида Лайлини асоснӣ ҳаракатдаги об-
раз сифатида кўрсатди. Қиз ўз кўнглидаги дардлари-
да Қайс юрагидаги олов асарини сезар эди. Лайли Қайсни ҳеч кимга сездирмай бир гўшага олиб кириб
бу жонсиз бўлиб қолган вужудга ҳаёт бағишлишни ги-
лар эди. Лайли Қайсга ўз юрагида гуриллаб ёнмоқда-
ги ишқ ўтини кўрсатишни тилар, ўзининг чорасизлик-
дан чекаётган изтиробларини билдиromoқни истар эди.

Лайлининг бундай мураккаб аҳволини ифодалаб
шоир ёзади:

Уз кўнглида ҳам топиб асарлар,
Онинг ғами ўтидин шаарлар.
Бир фуржга топарға кўп қилиб майл,
Ким бир нафас ўлса ғофил ул хайл.

Лайлининг истаги тез амалга ошди. Қиз Қайсни
боғнинг холи бир бурчагида учратди. Тўрт томони
гуллар билан ўралган бекик бир жойда Қайс ёқасини
чок этиб, қон йирлаб ётар эди.

Лайлининг ўз севгили йигитига биринчи мурожаати
бу қизнинг қанчалар оқила, пок, самимий бир вужуд
эканини билдиради.

Лайли Қайсдан ҳол сўраб унга дейди:

«К-эй, турфа йигит, не ҳолатинг бор,
Не навъ ғаму ғалолатинг бор?
Қим шодлифинг йўқ ўзгалардек,
Ободлифинг йўқ ўзгалардек.

Лайли ҳаракатларида мантиқий асос кучли. У сайр бошлиғи, бояг бекаси. Шунинг учун Лайли Қайснинг ношодлиғи сабабини сўраши керак. Яна Лайли Қайснинг юрагини тирнаётган дардни сезиб турибди. Ундан ҳол сўраб юнатиш истаги Лайлида кучаймоқда. Ниҳоят, Лайли Қайсни ёлғиз учратмоқни истаган эди, бу тилаги амалга ошди. Қайс билан Лайлининг гулзорда холи бир шароитда учрашувлари ҳамда Лайлининг саволи Қайснинг ўз севгилисига муҳаббатини изҳор этмоққа энг муносиб шароит эди.

Шоир шу йўсинда воқеаларни бир-бирига узван боғлади, уларнинг мантиқий давомини тасвирлай беради. Қайснинг Лайлига атаб айтган қалб сўзлари ўзининг эҳтиросли самимияти билан Лайли юрагидаги изтиробларга ҳам оз бўлса-да таскин берар эди. Қайс Лайлига севгисини билдириб дейди:

К-эй жонима ҳайрат ўти солғон,
Қўнглумни бурун назарда олғон.
Аввалки жамолидин сочиб барқ,
Ўт ичра вужудим айлаган фарқ.
Зулф очмоқ ила олиб қарорим,
Қилғон қора рўз рўзгорим.
Аввалки фасона зоҳир этғон,
Қўнглумнинг ишини охир этғон,
Қилғонни ёшурмогинг не эрди,
Мендин яна сўрмогинг не эрди?..
Жонимники ўргадинг бас эрди,
Тонмоқ бу сифат керакмас эрди.
Ўт узра не эрди қўймогинг ёғ!
Куйганга не эрди қўймогинг доғ!

ГУЛШАН БАФРИДА

Гулшан аро Қайс ҳушдин фард
Етиб эди ерда ўйлаким гард.

Ўн иккиничи бобда баён әтилган бу воқеа Қайс ва Лайланинг биринчи мулоқоти, улар ўртасидаги севги изҳори, биринчи учрашув шодлиги, ҳаяжон ва изтиробларини ўз ичига олади.

Қайс билан Лайлани гулзор ичидаги бундай аҳволда икки канизак кўриб қолади. Қанизлардан бири дардпарвар қиз эди. Лайли ноилож канизларга бўлган ишларни айтиб беради. Қанизак: «ким ишқ ўтидин ҳалок эмасдур», деб Лайлига тасалли беради. Сўнг улар, «то бўлмасун эл бу ишдин огоҳ», дея Лайлани уйга жўнатадилар. Лайли ҳам «кўнглин қўюб анда эвга кетти».

Бу тафсилотлар Лайли яшаган шароитда соф инсоний севигига салбий муносабат ҳукмрон эканини билдирап эди. Навоий ана шу шароитни бир неча бадиий бўёқлар орқали тасвирлаб, воқеаларнинг реал ҳаёт шароити билан алоқасини мустаҳкамлайди.

Қайс кўнглидаги сўзларини Лайлига айтиб, ҳушидан кетади. Лайли Қайснинг бошинни қўйнига олиб, унинг юзига кўз ёшларини тўкар, гўё қурбон қилган одамига мотам тутгандай бўлар эди.

Ярим кечада гул ҳидларини ҳар ёнга таратиб насим эса бошлаган пайтдагина «гул атри димоғиға солиб ҳуш» Қайс кўзини очди. Қайснинг аҳволига ачиниб булбул нола чекар, гул эса ёқасини чок қиласар эди. Наргис тинмай кўз ёши тўкар, лола ўз кўксини доғлар, бинафша мотам тутар, дараҳтлар байроқ кўтарғанлар, сунбул чеҳрасини қора қиласар, сув зор йиғлаб оқар, сарв ва шамшодлар теран изтиробда эди.

Бу тасвирлар ҳам гўзал шонронга лавҳа, ҳам Қайснинг дардли ҳолатини акс эттирувчи жонли ташбеҳлардир.

Гулшан гуллари ва Қайс ўртасидаги нисбат иккига хил шаклда келтирилган.

Аввал гуллар Қайснинг ошифта аҳволига зор йиғлаб ҳамдардлик қиласидилар. Қайс уларнинг ҳар биринда ўз севгилиси Лайлиниг бир белгисини кўриб уларга мурожаат қиласиди. Навоий тасвиридан гулшан шаронти қаҳрамоннинг оғир кайфиятини ифодаламоқ учун энг ўринли восита бўлиб хизмат қиласиди. Айни замонда гулшан чиройи, гуллар жамоли Лайли ҳуснининг таъриф ва тасвифи учун мос бир нисбат бўладилар.

Қайс сабо сингари гул бошидан эврулиб ундан шакарханд гули Лайлини сўроқлайди. У сарв оёғига бош қўяди, бинафшадан ёр атрини топади: ёр оёғи теккан майсаларга юзини суртади, тупроғда ёр изи нишонини кўриб уни кўзига сурма қиласиди, оқар сув янглиғ кўзидан дув ёшлар оқизади.

Хуллас, гулшан тасвири ўн иккинчи ва ўн учинчи бобларда кўп ўрин олган. Гулшан аввало иккала севишганлар — Қайс ва Лайлиниг учрашув маскани бўлди. У севги гулшани, севишганларнинг биринчи бор бир-бири билан мулоқот этганлари файзли бир холи гўша сифатида таъриф топди. Бу гулшанинг чиройи Лайли ва Қайс камоли, уларнинг чин, самимий муҳаббатига монанд бир сурат касб этган эди.

Лайли Қайсни қолдириб бу гулшандан кетишга мажбур бўлди. Энди гулшан гуллари Қайсга ҳамдард бўладилар. Қайс ҳушига келгач, бу гулшан гулларининг ҳар қайсисида Лайлиниг бир нишонасини кўриб уларга ўз дардларини изҳор эта бошлайди.

Айниқса, Қайснинг булбулга мурожаати зўр таъсир кучига эга. Булбул гулшан орасида макон тутган. У гул суҳбати билан муҳтарам. Қайс булбулнинг шундай марҳаматга эга бўлиб туриб фифон чекмоғидан нолий-

ди. Қайс ўзининг ёрдан айру эканини булбулнинг висолига мушаррафлиги билан таққослайди, булбулнинг зори ноўрин эканлигини айтади.

Қайснинг булбулга таъна билан айтган бу гапларида икки маъно бор.

Биринчидан, булбулнинг гулга маҳрам бўлиб тургани ҳолда фифон чекиши ноўрин (Қайс тасаввурида).

Иккинчидан, Қайс ўз севгисида булбул нола қилаётган шароитда бўлишни тилайди. Яъни у ҳамиша ўз севгилиси қарвисида бўлишни, унинг жамолига тўйибтўйиб боқишини орзу қиласди.

Навоийнинг Қайси севгида булбулдек вафодор, мунгли, беқарор. Ўнинг нияти ўз гули Лайлининг ёнида бўлмоқ, уни тавсифлаб куйламоқ, унга ҳамдам ва ҳамнафасликка эришмоқ. Булбул шундай шароитда бўлатуриб ўз гулига янада яқинроқ туриш учун талпинади, бунга етиша олмай фифон чекади. Қайс эса булбул эришган, аммо уни қаноатлантирмаётган баҳтга интилади.

Қайснинг Лайлига муҳаббати шунчалар олижаноб, покиза, самимий, фидокорона муҳаббат эди. Қайс ва Лайлининг ана шундай соғ ва бокира севгиси Навоийнинг тавсиф ва таърифида ўқувчига бор гўзаллиги билан намоён бўлади.

Қайс булбулга хитобан дейди:

Ким сен киби урса ишқдин дам,
Ишқ аҳли қачон тутар мусаллам.
Сен аҳли висолсен, дам урма,
Ҳажр аҳли қошида нуқта сурма!

ТЕНТИРАШЛАР

Қайсни уйга қайтариб олиб келганларидан сўнг кўп ўтмай у яна Лайли иштиёқида ўртамоққа тушди.

Лайли ғами уйла қилди бедод,
Ким ото-онони қилмади ёд.

Ошиқлари ҳолини унутти,
Маъшуқ уйининг йўлини тутти.

Лайли сари тентираб йўл олган Қайснинг аҳволини Навоий бир-икки характерли белгилар орқали кўрсатади.

Қайс беҳушона қадам босар эди; гоҳ тез-тез одим отади, гоҳ мастилар каби йиқилади ва туради. Ниҳоят, узоқдан Лайли қабиласининг чироғлари кўринади. Қайс бу ўтлар сари назар ташлаб сўз бошлайди. Қайснинг бу айтган сўзлари севгучи қалб бағридан чиқмоқда бўлган оҳу надомат тутунларй эдилар.

«Лайли ва Мажнун»да севишганларнинг ички кечинмаларини ифодаловчи лирик лавҳалар кўп. Навоий бу лаҳвалар орқали достоннинг асосий мавзуи — чин, фидокорона инсоний муҳаббатнинг туб моҳиятини баён этади. Ҳар бир лавҳа бадиият билан тўла мисралардан ташкил топган. Улар достон бадиий матосига рангбаранглик бағишлийди. Қайснинг гул ва булбулга мурожаати сингари Лайли қабиласи оловларини кўргач, сўзлаган сўзлари ҳам шундай таъсирили лавҳалардан диди.

Қайс бу ўтларни ишқ юлдузлари деб атайди. Улар севги гавҳарлари сингари порлоқдирлар. Уларнинг тутунлари мақсад қорасидир («саводи мақсуд»). Кул ичидаги ҳар бир патир тўлин ойга ўхшаб нур сочади, ҳар кўзни равshan тортиради. Учган кул заррачалари эса сурманинг ўрнини босади. Қайс бу ўтлардан миннатдор бўлиб дейди:

Ғам шоми аро қўлумни туттунг,
Ҳижрон тунида кўзум ёруттинг.
Мадҳингни этай не навъ зоҳир,
Шукрунгни не тил била дей охир.

Лайлиниг қабиласи томонидан эшитилган ит ҳуриши Қайсга «муждаи жон» бўлиб эшитилади. Қайснинг

Лайли қабиласининг итига мурожаати садоқат мәдхия·
сиdir. Содиқ соқчи ва раҳнамо бўлмиш бу итнинг баҳт·
ли қисматига, унинг ёр эшигига посбонлигига Қайс·
нинг ҳаваси келади. Қайс итдан ўша муқаддас осто·
нани ўпмоқни илтимос қилади.

Олов ва итга қарата айтилган монологлар орқали
Навоий Қайснинг ички ҳолатини тўла кўрсатади. Ун·
дан олдинги воқеалар — Қайснинг гулшанда беҳуд
йиқилиши, ярим кечада ўзига келиб гул ва булбулга
мурожаат қилиши, уйга келтирилгандан сўнг яна телба·
лик хуруш қилиб, тунда Лайли қабиласи сари йўл оли·
ши, унинг атрофида гир айланиб бу қабила ўтлари ва
итларига мурожаат қилиши ошиқ қалбидаги ишқ туғ·
ёнининг баланд авжини билдиради.

Навоий воқеаларни кўпайтирмай, уларнинг изчил·
лигини қатъий сақлагани ҳолда бу воқеаларнинг мо·
ҳиятини тугал ва ҳар томонлама очиб беради. Шу билан
Қайс кўнглида уйғонган севги ўтининг бор шиддати
яққол кўринади.

Достоннинг ўн тўртинчи боби ана шу ишқ ўти шид·
датининг тасвирига бағишлиланган. Унда Қайснинг Лай·
лига оташин муҳаббати ўзининг бор кучи билан намо·
ён бўлади.

Навоий Қайснинг Лайли қабиласининг итига айт·
ган сўзларини келтиргач, бу телба ошиқнинг аянч аҳ·
волини қуидаги аниқ ифодаларда тасвир этади:

Ит бирла тузуб бу можаросин,
Ким кўрди қабиланинг қаросин.

Бу тасвирда жуда аниқ белгиларни кўрамиз. Қайс
қабиланинг қорасини кўриш билан ўша томонга инти·
лади, қаттиқ тўлқинланганлигидан юарга мажоли
қолмаган эди, қанча ҳаракат қилмасин оёғи чалиниб
йиқилаверади. Йиқила-қўпа, ер ўпид ниҳоят Лайлининг
масканига етиб келади-да, беҳуш бўлиб йиқилади. Үн
тўртинчи бобда Қайс ва Лайли иккинчи бор учрашади·

лар. Бу учрашув севгучи қалблар ҳароратининг жозийбаси, ишқ беқарорлигининг тўлғонтирувчи қудратини намойиш қиласди.

Навоий учрашув тасвиридан олдин Лайли кўнглида жўш ураётган ғулгулалар тўғрисида сўзлайди. Лайли аллақачон Қайсга дил берган, унинг ишқида зору беқарор. У туну кун фақат Қайс тўғрисида ўйлади, кўзида бир зум уйқу йўқ, ҳамиша қайғу ичида бесабр.

Тийра қилибон кўнин қаро тун.
Ким ногаҳ эшилти бир ҳазин ун.

Бу ҳазин нидо Қайснинг овози эди. Лайли шу овозни эшилмоққа интизор эди. Шунинг учун

Ул ундин ичига тоб тушти,
Кўнглига ҳам изтироб тушти.
Кўпти доғи қўйди ул сари гом,
Кўнглидин итиб қарору ором.

Шу ерда Навоий воқеалар тизмасини узуб бир лирик чекиниш қиласди. У фақат икки мисрадан иборат. Аммо мазмун ва шакл жиҳатидан бутун бир дунё маънога эга.

Лайли изтироб чекаётган бир кезда ногоҳ Қайснинг ҳазин ноласини эшишиб қолади. Бу чоғда бутун қабила ширин уйқу билан маст эдилар. Фақат бу ишқ саргаштаси бўлган қизгина бедор эди. Навоий бундай аҳволдан холоса қилиб ёзади:

Беншқ улусқа ком уйқу,
Ишқ аҳлигадур ҳаром уйқу!

Лайли уйидан чиқиб Қайс ёнига югуриб келади. Икки дилхоҳ бир-бирлари билан дийдор кўришадилар.

Ким ўтларидин жаҳон ёрушти,
Хирманлариға бу шуъла тушти.

Эмдикни кул ўлди хирманни ҳуши,
Беҳуш йиқилди икки мадҳуш.

Гулшан ичра учрашишган пайтда Қайс ўз муҳаббатини Лайлига изҳор этгани эди. Аммо Лайли ўзининг Қайсга муҳаббатини билдирганича йўқ эди. Бу галдаги учрашувда эса на Қайс, на Лайли бирор сўз айтмоққа қодир эмас эдилар. Аммо улар чеккан оҳ шуъласи тун остида қолган жаҳонни ёритиб юборди. Шу тариқа хирманларига бу шуъла тушди, бошларидан ақл-ҳуш учди.

Навоий икки севишганинг бир-бирига муҳаббатини аён этишини-ана шу сўзсиз тасвир орқали ифодалайди. Бу файритабии ва ўта мутаасирона кучга эга бўлган изҳорнинг бирдан-бир гувоҳи Лайлининг дояси эди. Шоир воқеаларнинг реаллигини ошириш ва уларнинг мантиқий давомини таъминлаш мақсадида бу лавҳага доя образини киритган. Лайли Қайснинг овозини эшитиб уйдан чиққанда дояси қизнинг кетидан худди унинг сояси сингари изма-из чиққан эди. Беҳуш йиқилган Лайли ва Қайс ҳолатини биз доя назари орқали кўрамиз.

Дояки бу ишқи пок кўрди,
Ул шуълаи сўзном кўрди,
Бу навъ икки ишқ ўтиға тафсон,
Оғизларни ноладин садаф сон.

Ҳар иккала севишган беҳуш ётганлиги, доядан бўлак бирор кимсанинг улар ҳолидан хабардор эмаслиги, тун зим-зиёлиги бу севгининг ҳали махфий сақланмоғига бир ишора эди. Булардан бошқа барча қабила аҳли ширин уйқуда маст. эканликлари ҳам шуни билдиради. Доя беҳуш ётган севишгандарни жой-жойига етказишга дарҳол ҳаракат қилмоғи кераклигини жуда яхши англар эди. Шунинг учун ҳам доя:

Ваҳм эттики кимса билса ногоҳ,
Бўлғунча ул икки ўздин огоҳ,

Бўлғай икисиға хавфи жон ҳам,
Бўлғай талаф икки нотавон ҳам.

Бу севгининг шум тақдири, севишганларнинг қора қисмати доя фикрида туғилган шу андишаларда сезилиб туради. Агар бирор киши севишганлар ҳолидан огоҳ бўлгудай бўлса, хар иккала нотавон ҳалок бўлади. Бу хил бўлмағур расм-русумга, норасо замонга қарши чиққан Навоий фалакка хитобан шундай дейди:

Эй золи замона, доду фарёд!
Атфолинга неча зулму бедод!
Бу хайлниким, ҳалок этарсен,
Уз бағринг эрурки чок этарсен!

Қайс Лайли ишқида «ўз қавму хайли оти»ни унугти. Унинг ёдида Лайли отидан бўлак ҳеч нарса қолмади. У ҳар кеча Лайли қабиласи томон чопар, унинг кўйида тентирар; у фақат Лайли деб овоз чиқарар эди. Шунинг учун кишилар Қайсни Мажнун деб атай бошлидилар (Мажнун — телба, жинни).

«Лайли, Лайли» дебон чекиб ун,
Эл деб: «Мажнундур, ушбу Мажнун».

Мажнуннинг ишқ йўлидаги савдоилиги бутун Арабга ёйилади. Лайлининг отасига қарашли надимлар савдоилик сирини ошкор қиладилар:

Ким: «Омир элида Қайс бадрўз,
Бу ҳайдаки әрди донишомўз.
Топиб илму хирадға пайванд,
Ҳам олим эдию, ҳам хирадманд.
Бўлмиш боридин фароги гўё,
Хабт этмиш анинг димоги гўё.

Лайлининг отаси Омир қабиласининг бошлиғинга одам юбориб ўғлини занжирбанд этмоқни талаб қиласди. Ошиқ Мажнун занжирга солинади.

ЎЗЛИКДАН ОЗОДЛАНИШ

Ўн еттинчи бобда Навоий Мажнуннинг ўз аҳволини баён этувчи монологини келтиради. Мажнун кўнглидаги эзгу туйғулар, ишқ дарди, мاشаққатли изтироблар бу монологда ўз аксини топган.

Мажнун кўнглидаги ҳасратларини баён қилаётган бу фурсатда унинг вужудини айрилиқ чоҳида тандир ичидан ёнаётган ўт сингари олов қоплаган эди. Бечора ошиқ тузоққа тушган қуш сингари типирчилар, унинг кўзидан оққан ёшлардан водийлар сувга тўлганди.

Мажнун, Навоий тасвирича, бир уйга қамалган; у тўхтовсиз гоҳ паст, гоҳ баланд фарёд чекади; кечаю кундуз оғзига бирор луқма олмайди, уйқу кўзидан бутунлай қочган, кўнглида ҳушдан асар йўқ.

Савдо ўтидин ёниб ҷароғи,
Дудифа мақар (жой, ўрин) бўлиб димоги.
Бу дуд чу ул уй ичра ортиб,
Тақвою хирад юзин қарортиб.

Мажнуннинг вужуд уйи савдо ўтининг дудлари билан тўлган. Тутун уйни тўлғазиб тақво, хирад юзини қорайтирган. Мажнуннинг бутун борлиғи ишқ билан банд, унинг димоги ишқ ўти тутунлари билан қопланган. Кўнглига ишқдан бошқа ҳамма нарса ёт, кўзига севгилиси тасвиридан бўлак ҳеч нарса кўринмайди.

Мажнунни даволамоқ учун табиб чақирадилар. Та-бибнинг даво учун қилган иложи Мажнуннинг дардини ошираса оширас эдию, лекин камайтира олмас эди.

Навоий табибнинг кўрган чораларини бирма-бир санағ ўтади: Бу ўша замондаги табибларнинг даволаш усууллари тўғрисида тасаввур пайдо қиласди. Яна Навоийнинг кундалик ҳаёт кўринишларини аниқ тасвирлаганидан далолат беради.

Бир кеча осмон қоронғилик билан улашиб кетган. Бу тун эмас, балки бир қора бало. Қуёш хазинасини аж-

даҳо ерга кўмган. Атроф зулмат билан тўла.

Тун йўқки, қоронғу меҳнатобод,
Ошиқлару хасталарға жаллод.

Мажнун ўз жисмига руҳ ато қилинганидан норози. Ундан кўра бу жисмни ҳалок этиб, сўнгаклари иғларга ташланса бўлмасми эди! У ўз жисмининг вужудга келган заҳоти ўтга солиб куйдирилмаганидан афсус қиласди. Ӯшанда ёндирсалар эди, бу тананинг турунлари кўкка кўтарилиб осмонга офат етказган бўлар эди. Мадомики, барҳаётлик бағишлилангац экан, ишқ келмасидан бурун кўзим кўр бўлган бўлса, эшикма-эшик юриб гадолик қилганим афзал эмасмиди, деб нола чекади Мажнун. У бир кишига кўнгил берган.

Хосса, не кишики, жон балоси,
Не жонки бари жаҳон балоси.
Улким ел агар очиб ниқобин,
Кўргузса жамоли офтобин,
Бир ламъа (шуъла)дин ўт жаҳонға тушгай,
Балким тўқуз осмонға тушгай.

Ана шундай осмонларга ўт солувчи офтобжамол қаршисида бу бечора ошиқ ожиз бир хас каби. Минг чақмоқлар қаршисида хошокнинг тақдири не бўлур эди! Бу ўт ичиди ёниб битиб ўша азобу уқубатдан холос бўлмоқ ҳам ошиққа насиб этилмайди. Унинг қисмати фақат айрилиқ машаққатларини чекмоқдан иборат. Ҳажр, айрилиқ телбаликка йўллайди. Яна ошиқ зинданда банди. Шу аҳволда уни табиблар даволамоқчи ҳам бўладилар. Табиб фақат жонни яна яралайди, ўз насиҳатлари билан бу ярага туз ҳам сепади.

Мажнун орзу қилиб дейди:

Юз мунча ғам ўлса умр фарсой,
Бўлсам эди кўхў даштпаймой,
Гаҳ тоғ уза нола урсам эрди,
Гаҳ бодия (саҳро) да югурсам эрди.

Филжумла бор эрди эҳтимоли,
Қилмоқ нафасу кўнгулни холи.

Қайснинг олов қоплаган вужуди худди ичидан ёна-
ётган ёпиқ уйга ўхшар эди.

Кулбамдаву масканимда бу ўт,
Жонимда бу ўт, танимда бу ўт.

Изтиробларнинг кўплиги туфайли Мажнуннинг жис-
ми бўшашиб, bemador bўlib қолган. Ҳаракатланмоққа
ҳолати йўқ, оёқ-қўли ҳам foят беҳол:

Танга не таҳаррук ихтиёри,
Улган ҳаракатдин ўлди ори...
Чун жисми эди наҳиф асрү,
Оёғ, илиги заиф асрү.

Ана шундай ўта bemador ҳолатда Мажнун оёғи,
икки қўли, ҳатто бўйнининг банддан озод бўлганини
ҳис этади.

Ҳам синфон эмиш йиғочга пайванд,
Ҳам чиқмиш аёғидин темур банд.

Мажнун бандлардан озод бўлиб уйдан чиқди ва ўзи
орзу қилган дашту саҳролар сари кетди.

Юз шукр ила ерга қўйди бошин,
Кўздин оқизиб ниёз ёшин.
Оҳиста қўлуб эзикни очти.
Борғунча заиф оёғи қочти.
Бир даштқа кетти ул макондин
Ким қатъи йироқ эди гумондин.

Шундай қилиб, Мажнун кўнглига ғулғула солиб
унинг бутун вужудини ёндирган ишқ ўти ошиқни дунё
ташвишлари, андуҳи, мулоҳаза ва андишаларидан то-
залади, уларни куидириб кул қилди. Энди Мажнуннинг
фикр-зикри, борлиқ ҳаёти фақат шу ишқ оташи билан
нафас олмоқ, вужуди ишқ дарди билан тўла, бошқа

ҳамма нарса Мажнунга ёт бўлиб қолган эди. Мажнун отаси ва онасини, ўз қабиласини, улар қаршисидаги хижолатларини, Лайлининг Мажнун билан улар ўргасидаги муҳаббатни одамлардан яширмоқ учун қилган ҳаракатларини, Лайли отасининг Мажнун отаси юборган совчиларга қилган фазаб ва дағдағаларини, ўз севгиси туфайли эл-юрт ичида гап-сўз бўлиш хавотирини, барча-барчасини унудди. Уша андишалар Мажнуннинг қўл-оёғини, бўйини, бутун жисмини занжир бўлиб банд қилиб ётар эдилар. Мажнун ўз муҳаббатни боғлаб ётган бу бандларни итқитиб ташлагач, уша занжирлардан тамомила қутулди. Мажнуннинг нияти ана шу занжирбанд этувчи шароитдан осуда бўлиб эркинлик даштида озод тентирамоқ, унда доимий макон тутмоқлик эди. Занжирлар очилгач, у қатъият билан бу қамоқ — уйни тарк этиб, бепоён даштларга кетди.

Шундан маълум бўладики, Мажнунга солинган занжирлар, Лайли отасининг қаҳрига учраган бечора ошиқнинг маҳбуслиги достонда ҳам амалий, ҳам рамзий аҳамиятга эга. Агар амалий жиҳатдан улар Мажнуннинг телба сифатида банди қилинганини билдирса, рамзий жиҳатдан жамият ҳаётидаги тенгсизлик, ҳуқуқсизлик,adolatsizliknинг соғлом интилишлар ва поқиза севгини занжир бўлиб боғлаб ётганини англатади. Шу бўғиқ шароитдаги шартлиликларни рад этиб Мажнун эркинликка эришади. У дашту саҳроларда яккаёлғиз ўз севгисининг ҳаяжон ва изтироблари билангина яшайди.

Мажнуннинг бу ҳолатини Навоий ўзликдан воз кешиш деб таъриф этади. Мажнуннинг бундай ҳатту ҳаракатини асослар ва маъқуллар экан, Навоий ҳақ йўлана шу эканини таъкидлайди ва бундай хulosага келади:

Эй қайди замона бирла хурсанд,
Бўлғон санга ўзлукунг оғир банд.

Узлукдин ўзингни айла озод,
То дашти фаноға киргасен шод!

Демак, ўзлук — бу замона қайди (тугунлари), яъни турмушдаги турли шартлиликлар, ҳавоий интилишлар, манманлик, беҳуда хаёл, тор ва номуносиб мақсадлар, арзимас ниятлар учун зўр беришлар. Агар киши ўз нафсининг қоронғи йўлакларидан холи бўлмоққа иродаси етса, у шодлик билан үлуғ мақсадлар йўлига етиша олади.

Мажнуннинг қатъияти, букилмас иродаси унинг севгидаги садоқати ва фидокорлигига кўринади. Бу зўр куч уни ўзлик тугунларидан тамомила халос этади.

ЛАЙЛИНИНГ ФИГОНЛАРИ

Биз Лайлининг икки бор Қайс билан учрашганига шоҳидмиз. Қайсни мактабда биринчи бор кўрганидаёқ Лайлининг кўнгил момифига ишқ учқунлари тушган эди. Гулзордаги учрашувда Қайс Лайлига ўз севгисини изҳор этди.

Иккинчи учрашув Қайснинг Лайли қабиласи атрофика тентираб юрган пайтида содир бўлди. Лайли Қайснинг овозини эшитиб уйидан югуриб чиқди. Севишганлар бир-бирларини кўриб оҳ чекиб беҳуш ийқилдилар.

Аммо биз ҳали Лайли кўнглини тўлдирган дил изҳорини Лайлидан эшитганимиз йўқ. Навоий Лайлининг ишқ азобида чеккан фифонларини достоннинг ўн тўққизинчи бобида баён этади.

Ибн Саломнинг Лайлини ўз никоҳига сўраб қилган таклифи Лайлининг отаси томонидан хурсандлик билан қабул қилинади. Лайли бу машъум қарордан огоҳ бўлгач, фифони кўкларга кўтарилади. У ўзининг аччиқ тақдиридан қон йиғлаб зорланади, аламли ҳасратлар қилиб нолалар чекади.

Лайлининг монологи (ўн тўққизинчи боб) шоирнинг ўз қаҳрамонига муҳаббати, қиз қалбидаги пок ва самимий севги туйгуларини қанчалар улуғлаганини кўрсатиб туради. Лайлининг сўзлари бу Навоийнинг сўзлари. Монологни тинглар экан, ўқувчи улуғ мутафак-кирнинг аёллар муҳаббатига ҳурмат ва эъзози, улар севгисига баҳтиёрлик тилагани, хуллас шоирнинг чин ва олижаноб ижобий туйгулар ва фазилатларни қанчалар баланд тутганидан тўла огоҳ бўлади.

Лайли ўзининг Ибн Саломга эрга берилажаги тўғрисидаги шум хабар қийноғида муттасил азобланар эди.

Чун ҳушиға келди айлади ёд,
Ул сўзники андин эрди ношод,
Ортар эди дам-бадам малоли,
Кўнглин қила олмас эрди холи.

Ўйида ўзи ёлғиз қолганда Лайли кўкракларини чок этиб жонни куйдирувчи оҳлар тортади. Қиз тақдир, осмонга хитобан дейди:

Дебким: «Недур, эй спехри золим,
Солмоқ бу шикасталикка ҳолим.
Наҳлимфаки эрди зеридастинг,
Не эрди шикаст уза шикастинг?

Лайлининг фифонларида қиз қалбини тўлдирган энг мураккаб дард — фалак кажрафторлигига қарши исён суронлари эштилади. Улар орасида Лайли учун қадрли бўлган Қайс образи ўтиб туради.

Лайли ўз ҳаётининг беғубор чоғларини эслайди. У ёш бир ниҳол эди, атрофида ҳеч қандай хору хас йўқ эди. Бу ниҳол ҳали мевага кирмаган, унга оғат хазони яқин йўламаган эди.

Мен бор эдим ул ниҳоли наврас,
Йўқ шохима хору теграма хас.
Шохи тарабим бу дам қилиб гул,
Бошим уза тонгла очилиб гул.

Не нахлима мевадин нишони,
Не баргима офати хазони,

Бу ниҳолга ишқ шамоли ҳужум қилди. Бу шамол ёш ниҳолни пора-пора қилди. Энди эса тақдир бу ниҳолни ҳижрон қўлига топширди.

Ким ишқ елига қоттинг они,
Ул сарсар ила ушоттинг они.
Ишқ они ушотғоч ошкора.
Ҳижрон қўлига бериб қатора.
Боштин-оёғини ёра қилдинг,
Ажзосини пора-пора қилдинг.

Севги дардида, айрилиқ азобида қалби пора-пора бўлиб ётган қиз учун уни ўзга кимсанинг никоҳига берилмоғи тўғрисидаги хабар ғам дўзахига ташланмоқ билан баробардир. Албатта, бу ерда Ибн Салом никоҳи кўзда тутилади. Аммо Лайли бу номуносиб кимсанинг номини тилига ҳам олмайди. Ишқ, садоқат, фидокорлик тўғрисида сўз бораётганда бу нафс бандасининг оти ҳам аталмаслиги табиий эди.

Лайли учун бу шум хабар дўзах ўти сингари куйдирувчигина эмас, балки офат чақмоғи каби мудҳиш, балки бутун бордиқни тўлдириб юборган ҳалокатли бир фалокат эди.

Дўзах манга эмди бу хабардур,
Ким жонима ўтидин шараптур,
Йўқ, йўқ, не шаарки, барқи офат,
Андин бори даҳр ғарқи офат.

Лайли бу офат олови қаршисида ожиз бир хошок ёки касалманд чумоли сингари беҳол. Шундай нотавонга бундай дўзах ўтини йўналтиromoқдан мақсади недур бу чархнинг!

Хошок дема, шикаста мўри,
Жони юкидин таниға зўри.

Ул мўрға тушса бўйла дўзах,
Оваҳ, нечук этгусидур, оваҳ.
Ул мўр мени шикастапомен
Ким бу томуғ ичра мубталомен.
Бир мўр не қилмиш бўлғай, эй чарх,
Қилмоқни не билмиш ўлғай, эй чарх?
Ким қасдиға тез ўлуб хироминг,
Минг барқ ила бўлғай интиқоминг.

Бу мисраларда Лайлиниң бошига тушган мусибатлар унинг бир маҳаллар беғубор ва беташвиш кечган осуда дамларининг зиддида яна аниқроқ кўринади. Бу наврас ниҳолга энди ҳам ишқ ўти, ҳам айрилиқнинг оғир юзи, ҳам мудҳиш баҳтсизлик хабари ўзининг томуғсифат даҳшатлари билан бирдан ёпирилди. Бу оғатлар қаршисида Лайли ўзини «шикастапо (оёғи синиқ) чумоли»дек сезадијо яна унинг кўнгли Қайсга ачинади, «Ул зору заифи ногузирим» не аҳволда экин, деб ташвиш чекади.

Мен худ бу сифат бало асири,
Юз меҳнату ибтило асири.
Ул зору заифи ногузирим,
Ким бордур ул менинг асирим.
Оё не экин ғамимда ҳоли,
Чирмөнмоқ ила тани чу ноли?
Ишқим ўтида ёдарму экин,
Ҳажрим ғамида чидарму экин?
Шавқим чиқорурму эркин оҳин,
Оҳи учурурму жисми коҳин?

Лайли севги изтиробларининг шиддатини ўз танасида сезиб турибди. Шунинг учун у шундай азоблар асири Қайснинг ҳолини тўла тасаввур этади.

Ишқ инсонпарварликнинг юксак чўққисидир. Фақаг инсонларни чин юракдан севгучи, уларга чин юракдан ҳамдард ва ғамхўр бўла олувчи кишигина ошиқлардек

баланд мартабага эриша олади. Навоий яратган Лайли ва Қайс ана шундай зотлар эдилар. Уларнинг барча хатту ҳаракатида, бутун борлиғида ишқ ва инсонийлик ўзининг мукаммал тажассумини топган.

Лайли монологида яна Лайлининг ўз қизлиқ латофатини баланд тутиши, соф аёллик ғурури ва унинг қадри аён кўринади. Бу ҳам олижаноб инсонийликнинг бир намойишидир. Лайли ўзининг бекиёс гўзаллиги, юксак севигига муносиб эканлигини яхши билади. У Қайс янглиғ олий фазилатлар соҳиби бўлмиш бир ажойиб инсоннинг фидокорона муҳаббатига сазовор бўлганидан фахрланади. Лайлининг Қайс ахволини тасаввур қилиб билдираётган фикрларида Қайсдек зукко ва гўзаллик шайдоси бўлган йигитнинг Лайлини қанчалар қадр қилиши ва баланд тутишининг эътирофи кўринади.

Қайснинг ҳар бир ҳолати унинг жунунига боис бўлмиш Лайлининг гўзаллиги билан боғлиқ равишда тасвирланади. Лайли ва Қайснинг бир бутун эканликлари, қизнинг гўзаллиги, йигитнинг унга шайдолиги уларнинг яхлитликларини кўрсатмоғи бу тасвирда аён бўлиб туради. Лайли Қайснинг ҳолини кўз ўнгига келтирас экан дейди:

Савдоки сочим ғамида тортар,
Ҳар лаҳза нечук жунуни ортар?

Лайлининг қора соchlари йигитнинг жунуни, унинг савдойилиги тимсоли. Йигитнинг бахти қоралиги қиз соchlарининг тимқора рангига монанд.

Чун қаддим учун тузар навони,
Не навъ бийик бўлур фифони?

Мажнуннинг оҳи кўкка чиқади. Нафис ва баланд кўтарилиган бу бийиклик Лайлининг сарв қоматини эслатади. Бу нола ва фифонлар ана шу сарвқад ҳижронида кўтарилимоқда эмасми?

Чеҳрам тилаб ўлса навҳа ангез,
Айларму экин сиришки гулрез?
Зулфум шиканида қилса атноб,
Жисмиға нечук тушар экан тоб?
Ғамзам сари бўлса фикрат андеш,
Сончилик сув оқизур кўзидин,
Лаълимки сув оқизур кўзидин,
Борурму экин сувдек ўзидин?
Оғзим сўзин айлагач такаллум,
Бўлурму экин адам аро гум?
Белим сори чун тушар ҳаёли,
Қолурму вужуди эҳтимоли?
Қошим хамидин чу тортқачвой,
Қадди ҳам ўлурму ўйлаким ёй?

Ана шу илҳомли мисраларда Лайли гўзаллигининг
ҳар бир белгиси, шу гўзалликка ошиқу шайдо бўлган
Қайснинг унга толпиниши ва шу гўзаллик кўйидаги
савдоси кўрина боради.

Лайлининг гулдек чеҳраси, зулфининг тоблари, ғам-
залири, лаъл лаблари, йўқлик сингари кўринмас оғзи,
нозик бели, ёй каби эгма қошлари, юз хор янглиғ саф
тортган киприклари, оқу қарони фарқ қилдирмай қўя-
диган кўзлари, қора холи, тазарв (қирғовул) сингари
хироми бирма-бир гўзал тасвирлар орқали куйланади.
Гўзаллик соҳибасининг бу сўзлари унинг ўз камолоти
билин мағрурлигини билдиради. Қайс шу гўзалликни
ғоят нозик ҳис этади. У ўша зулфлар тобини эслаб тўл-
ғанади. Ёр ғамзаси ошиқнинг бағрига нешлардек сан-
чилади, ёр лабларини ёдга олиб у сув янглиғ ўзидан
кетади. Лайлининг оғзи ва белини ўйлаганда Қайснинг
вужуди йўқ бўлиб кетгудек бўлади. Ошиқнинг қомати
ёрнинг эгма қошларидек эгилган, ёр мужгонлари ошиқ
кўнглига юз хор сингари санчиладилар...

Лайли Қайснинг шунчалар унга берилган, садоқат-
ли эканини билар, буни жуда қадр қиласар эди. Шунинг

учун Лайли монологидаги саволлар, савол эмас тасдиқ бўлиб эшитилади:

Истарму экин юзумни ҳар кун,
Йўқларму экин сочимни ҳар тун?
Дардимдин ўзи ёдоб экинму,
Ҳажримдин иши хароб экинму?
Бас йўқ эди мунча меҳнату ғам,
Ким билгусидур бу қиссани ҳам.

Лайли фақат ўз чиройи ва унинг шайдоси Қайс ҳолатини тасвирлаш билан чеклана олмас эди. Қайс ишқида Лайлининг вужудига ҳам олов тушган. Бечора қиз ўз муҳаббатини яширин сақлайди, муттасил севги азобини тортади, аммо уни ҳеч кимга билдириласликка ҳаракат қиласди. У севгили ёри сари доимо интилади, мақсадига ета олмай ўзи мотам тутади.

Бу ишки, эмас хўжаста фоли,
Худ бўлмоғининг не иҳтимоли.
Оlam эли бир ён ўлса яксар,
Мумкин эмас ўлмоғи мұяссар!
Софингай ул эмгак (кулфат) ошнаси,
Мендин бўлмоқ бу иш ризоси.
Гар ҳар ғам аро ўзумни солмон.
Бу ғамға нетайки туза олмон.
Фарёдки ўлгудек ғамим бор,
Тонг йўқ гар ўзимга мотамим бор.

Лайлининг бу сўзлари Қайснинг ғоддин билдирилган фикрларига жавоб сингари янграйди.

Қайс севги изтиробларига кўмилиб кетиб ўэлигидан воз кечди; у фано даштига бош олиб чиқиб кетди, у ерда фақат севги туйғулари иҳотасидагина яшаб эркинлик топди.

Лайли эса кундалик турмуш шартлиликлари сиртмоғида тутқун. Унинг шароити ўз дардини ошкора айтиб фарёд чекишга йўл қўймайди. Шунинг учун шўрлик

қиз ёлғиз ўзи уйга беркиниб олиб, ҳатто онаси ва доя-
сидан ҳам яширин ўз дардини ўзига айтиб, тинмай кўз
ёши тўқади.

МАЖНУННИНГ ИСТИҒФОРИ

Лайли сўзларига Қайснинг Каъбада қилган истиғ-
фори жавоб тарзида янграйди.

Лайли Қайснинг аҳволига куйиниб, унинг айрилиқ
машаққатларидан чекаётган кулфатларига ҳамдард
бўлган эди.

Қайс ўзлукдан кечиш асносида бу азобларнинг
оғирлигидан зорланган эди.

Қайснинг ота ва оналари, ўз фарзандларини ишқ
дардидан халос этмоқчи бўладилар. Улар Қайсни Каъ-
бага келтирадилар. Бу ерда Қайс оллоҳга илтижо қилиб,
ўзини шу балою аламлардан қутқазмоқни сўраши
керак.

Қайс Каъбага бориб истиғфор қилмоққа ҳозир. Аммо
у ишқдан воз кечмоқчи эмас, балки кўнглида ишқ
ўтини янада кучайтиришни илтимос қилиб оллоҳга ёл-
борди. Қайснинг оллоҳга бу илтижоси «Лайли ва Маж-
нун» достонининг олий нуқтасидир.

Навоий Лайли ва Қайс муҳаббатини Лайли ва Қайс
ҳаракатлари ва сўзлари воситасида ифодалай боради.

Достоннинг бошланишида Қайс булбулга хитобан
бир неча сўзлар айтиб ўзининг севгиси тўғрисида ҳи-
коя қилган эди. Сўнг биз Қайсни Лайли қабиласи ўр-
нашган ерда тентираб юриб бу қабила ўтларига, пос-
бон итга қарата айтган сўзларини ўқидик.

Қайснинг ўзлигидан воз кечганда айтганлари ҳам
жуда муҳим. Навоий ана шу таъсирли ва сермазмун
монологларда Қайснинг руҳий дунёси, муҳаббатининг
кучи, фидокорлигининг чексизлигини аниқ тасвирлайди.

Энди Қайс Каъбада. Бу ерда Мажнун оллоҳга му-
рожаат қилиб ўз севгисида мудом барқарор этмоқни

сўрайди. Лайлига бўлган севги ҳамиша менга ҳамроҳ, ҳамдам бўлсин, бу муҳаббат кучайса кучайсинки, камаймасин деб илтижо қилади.

Қайснинг Каъбадаги қалб сўзлари чин инсоний муҳаббатнинг илҳомли мадҳияси, инсоний сифатларнинг энг юксак кўриниши, севги туйғуларини улуғламоқнинг олий даражадаги намойишидир.

Мажнун Каъба эшигини кўз ёши билан ювди ва бу эшикнинг ҳалқасига қўлини қўйди.

Ҳар бормоғигаки, руст ўлуб тоб
Бир ҳалқаға тушти неча қуллоб
Ул тавқи мурод ичига дирҳам
Қуллоби муҳаббат ўлди маҳкам.
Қуллоби (чангак, яъни бармоқлари) чу бўлди
ҳалқаға банд
Занжири тазаллум ўлди пайванд.

Навоий бу тафсилотларни бежиз келтираётгани йўқ. Мажнуннинг Каъба эшигига ёпишиб, кўз ёшлари билан уни ювиб, бармоқларини эшик ҳалқасига улаб тавоғ этмоғи унинг ўз илтижосида қанчалар қатъий эканини билдиради.

Мажнун Оллоҳга ёлбориб:

Дедики, аё ҳакими доно
Ҳар ҳукмда ҳокиму тавоно
Эй, ишқ ўтин айлаган жаҳонсўз,
Андин мени нотавонни жонсўз
Эй, урғон ул ўтни хирманимға
Хирмон неки, жон ила танимға...

Ҳар бир ишқ тамфаси яратувчининг ихтиёри билан босилади. Мажнуннинг бутун вужуди ишқ билан қопланган. Унинг бадан торларидаги ҳар бир бўғин ишқ танобининг тугунлари. Унинг жисми битмас-туганмас ишқ ўтларидан нишона. Мажнуннинг жони, мағзу устуҳонлари шу ўт билан тўла.

Мажнун Оллоҳга ёлбориб ўзидағи шу ўтларни ҳардам оширсанг оширгину заррача камайтиrmагин, дейди. У кўзимга ишқ тўтиёсини тутгин. Қалбимга ишқ кимёсини ургин, кўнглимга ишқ масканини фазо эт, жонимга ишқнинг ёқимли ҳидлар таратувчи тонгги шаббодасини озуқ этгин деб ёлборади.

Ишқ исидин эт дамимни мушкин,
Ишқ ўтидин эт юзумни рангин!..
Кўнглум ғам ила тўқ айла, ёраб!
Ишқ ичра мени йўқ айла ёраб!

Мажнун кўнглидаги бор гапларни айтди. Унинг мақсади ишқдан узилмаслик, мудом ишқ олови тобида ёнмоқ; у ишқ ичра йўқ бўлиб кетмоққа минг маротаба рози!

Мажнунни Қаъбага олиб келмоқларидан мақсад уни ишқдан тавба қилдирмоқ эди. Мажнунга, ишқни унутгин, Лайли ғамидан чекингин, дейдилар. Бунга жавобан Мажнун Оллоҳга дейди:

Оллоҳ-оллоҳ, бу не сўз ўлғай,
Ул қавмға тенгри узр қўлғай.

Мажнунга бундай беҳуда гапларни айтувчиларга тангрининг ўзи узр еткурсин. Мажнуннинг нияти эса тамомила бўлак. Мана Мажнуннинг бу тўғрисидаги тиляклари:

Лайли ишқин танимда жон қил,
Лайли шавқин рагимда (қон томири) қон қил.
Дардини нажотим эт, илоҳий,
Ёдини ҳаётим эт, илоҳий!
Ҳар дамки эмас анинг ҳаёли,
Кўнглум уйин андин айла холи!
Ҳар ўтки йўқ анда ишқ сўзи,
Мен хастаға қилма они рўзи!
Хуйики эмас анинг ғамидин,

Фош этма бу телбанинг дамидин.
Дардимға хаёлини табиб эт!
Жонимға висолини насиб эт!
Файрин назаримда фоний айла,
Меҳрин манга жовидоний айла!

Мажнун фақат Лайли ишқи билангина тирик. У то танида жони бор экан, Лайлининг ишқи ўз жисманинг жони деб билади. Мажнуннинг бирдан-бир тилаги Лайли муҳаббати билан яшамоқ, ўлса Лайли ёди билан ўлмоқ; тирилса Лайли нафаси етгач ўша билан тирилмоқ; агар Мажнунни дўзахга ташласалар, дўзах ўти Мажнуннинг Лайлига муҳаббатининг ўтидан қизарсин, агар Мажнунни жанинатга тушурсалар Лайлига етишув ҳарами Мажнун учун беҳишт бўлсин.

То бўлса ҳаётдин нишоним,
Савдосини қил тан ичра жоним!
Жон чиқса бу жисми нотавондин,
Ёди била ўқ чиқор жаҳондин.
Танлар тирилурга қўйсалар юз,
Кўйи елидин танимни тиргуз!
Дўзах манга етса жовидоний,
Ишқи ўтидин қизитқил они!
Жаннат сари чекса сарнавиштим,
Васли ҳарамини қил беҳиштим.
Онсиз мени бир дам этма мавжуд,
Будумни қил онсиз ўлса нобуд!

Мажнун вужудини қамраган бу ҳаяжонли туйғулар чин инсоний муҳаббатнинг жонфизо жаранги. Қайс ва Лайли муҳаббати тимсол бўлган, инсонни кўкларга кўтарувчи самимий севгининг юксак парвозидир.

САРГАШТАЛИҚ

Қаъбадаги бундай илтижоларни эшигтан Қайснинг отаси ва унинг яқинлари тақдирга тан бермоққа маж-

бур бўлдилар. Улар Мажнуннинг қандай ҳолатда бўлишни истаса шунга рози бўлмай иложлари йўқ.

Энди Мажнун дашту биёбонларда тентирайди. Унинг на турганда қарори, на юрганда ихтиёри бор. Мажнуннинг оғзида фақат Лайли номи такрор. Мажнун қаёққа қарамасин кўзига Лайли кўринади. Лайлининг чеҳраси ва қадду қоматининг сурати Мажнуннинг хаёлидан сира кетмайди. Мажнун унинг ниҳол қомати қаршисида бош эгади, унинг юзини кўз ўнгига келтириб кўзларидан равон ёш тўқади.

Лекин Қайс телба эмас, у — ошиқ. Унинг вужудини ишқ дарди қоплаган. Мажнун Лайли шарафига не-не ажаб шеърлар тўқийди. Бу байту ғазаллар қимматбаҳо гавҳарлар сингариidlар. Бу шеърларни эшитган ҳар бир одам, хоҳ ғамгин, хоҳ дилшод бўлсин «юз завқу нишот ила тутуб ёд» уларни берилиб ўқийди ё тинглайди.

Навоий Мажнуннинг саргашталигини айрим характеристли белгилар орқали тасвиirlайди. Аммо бу ошиқнинг саргашта аҳволи тўғрисида тўлиқ тасаввур пайдо этади.

Мажнуннинг фикру ёди Лайли хаёли билан банд. Бу Мажнун руҳий дунёсининг тасвири. Мажнун Лайлини тавсиф этиб гўзал шеърлар ижод этади. Бу Мажнун машғулотининг тасвири. Мажнун яратган шеърлар эл оғзига тушиб кетган, барча уларни мамнуният билан ўқийди. Бу атроф муҳитдагиларнинг Мажнунга муносабати. Мажнун гоҳо эс-ҳушини йўқотади. Унинг юриштуриши саҳро ҳайвонларининг ҳаракатларига ўхшаб кетади. Йигламоқ ва кулмогининг сабаби йўқ, гоҳо ўз аҳволидан хавотир қила бошлайди. Бу Мажнун аҳволининг умумий кўриниши. Бу ҳолатлар ҳаммаси ишқ туғёнлари натижасида юзага келган. Бу ҳолатлар жиннилик, беҳуш телбалик эмас, балки ишқ шамоли, тўғони, ишқ селининг инсон жисми ва ақлини қандай хароб қиласкагининг аломатларидир.

Тоғ ичра уни тушуб сабодек,
Қум узра тани қуруқ гиёдек.
Ешлардек этиб йингию фарёд,
Қилмай ота-онаснн, вале ёд.
Ёр айлабу ошно балони,
Софинмай ёру ошнони.
Андуҳ еб, этиб жафо майн нўш,
Ичмак-емаги бўлиб фаромуш...

Навоий Мажнуннинг «нафс итлигидан кечиб тамомий» шу аҳволга келганлигини алоҳида таъкидлайди. Демак, Мажнуннинг ўзликдан воз кечмоғи, «нафс итлигидин» кечмоғи унинг бутунлай ишқ олами билан қовушгани, унинг маънавий баркамоллик касб этганини англатади. Ҳақиқий севгидан юксакроқ яна не бор?

ТУШ

Мажнуннинг саргашта аҳволига ачинган Навфал унга ғамхўрлик қилди. Навфал куч билан икки севишганни баҳтиёр қилмоқчи бўлиб Лайлиниңг отаси бош бўлган қабилага қарши уруш бошлайди ва бу курашда устун чиқа боради.

Мажнун гарчи ўз ёрига етишув умиди билан хурсанд бўлса-да, Лайли қабиласининг ҳарбий мағлубиятидан манкуб (озорланган) эди. Навоий Мажнуннинг фикрида пайдо бўлган ана шу қарама-қаршиликни билдириб ёзади:

Навфал сари нусрат эрди ҳосил,
Хайлу сипаҳи эди қавий дил.
Мажнунға ғариб ҳолат эрди,
Гаҳ завқу гаҳи мололат эрди (таъкид менини. А. Қ.)

Гарчи кураш Мажнуннинг Лайлига бўлган муҳаббатини баҳтиёр этмоқ мақсадида олиб борилаётган бўлса-да, Лайли қабиласининг ҳарбий мағлубияти Лайли учун кўнгилсиз бир ҳол. Мажнун учун эса Лайлига оид

ҳар бир нарса қимматли ва қадрли. Шу қабиланинг ўтларини кўриб узоқдан унга таллинган, шу қабила посбони бўлмиш итларга ҳавас билан боққан Мажнун, албатта, бу қабила одамларининг мақтул бўлмоғига (ўлдирилмоғига), уларнинг ҳарбий ҳалокатига бефарқ қарай олмас эди.

Мажнун шундай қарама-қарши фикрлар чалкашли-года тўлғона-тўлғона ниҳоят кўзи уйқуга кетади.

Бедилни енгиб эди бу қайғу,
Ким баҳт кўзига солди уйқу.

Навоий бу уйқуни баҳт деб атайди. Чунки бу уйқу Мажнунни ҳалиги мураккаб зиддиятлар сиртмоғидан қутқаради; яна бу уйқу асносида Мажнун туш кўриб тушида севгилиси Лайли билан учрашади. Энг муҳими шу туш туфайли Мажнун севикли ёри Лайлини ўлимдан сақлаб қолади. Бундан кўра ортиқроқ баҳт бўлиши мумкинми эди ошиқ учун!

Навоий Мажнун билан Лайлининг тушда учрашувлари суратини достон воқеаларининг фожиона мазмунига қарама-қарши ўлароқ лирик нақшларда чизган.

Мана Лайли бошдан-оёқ нозик ва нафис гулли ипак мато билан безанганди. У зебо кўриниши билан ҳаловат ва шодлик таратиб Мажнун сари келмоқда. Шоир, қизнинг юқсакка бош кўтарган ниҳолдек қомати, тоза назари; унинг гўзаллик саҳросидаги лола, балки хуш ҳидлар ёювчи оҳу сингари кўринишини илҳомли оҳангларда куйлади:

(*Мажнун*) Кўрдики келур нигори зебо,
Бошдин-оёғига ҳавзу дебо.
Йўқ, йўқ, не нигор, сарви гулчехр,
Не сарв, не гўлки, ғайрати меҳр.
Кўз чаҳмасида зулоли бегаш,
Жон гулшанида ниҳоли саркаш.
Саҳрои латофат ичра лола,

Не лолаки, мушкбӯ ғазола.
Дарёйи малоҳат ичра гавҳар,
Гавҳар, неки, акси меҳри ховар.

Лайлининг бундай дилбар сурати қизнинг ғамли кайфиятига мос келмас эди. Унинг кўзи ёшли, вужуди оҳу фифон билан тўла, «ҳам оғзида оҳи иштиёқи, ҳам савтида навҳай фироқи».

Навоий Лайлининг кўриниши ва кайфиятидаги ғамгиналик тасвирни кетидан қизнинг Мажнунга қилган муоммаласидаги зиддиятни ҳам бўрттириб кўрсатган. Лайли ўз севгилисига беҳад муҳаббат ва ҳурмат билан тўла. Мажнун ва Лайлининг бу учрашиши севишганларнинг узоқ вақт интиқ бўлиб кутган баҳтли фурсатларининг келгани эди. Лайли алифдек қоматини дол сингари эгиб Мажнуннинг аёғини ўпади. Сўнгра қиз севгилисини қучоқлаб унинг бўйини латиф қўллари билан ўрайди.

Етгач алиф қадин қилиб дол
Мажнунни аёғин ўяти филҳол,
Сўнгра қучушурға бўлди мойил,
Бўйнига қўлин қилиб ҳамойил.

Аммо бу баҳтли учрашув фожеъ туфайли содир бўлган эди. Лайли Мажнунга ғоят шум бир хабар келтирган. Лекин Лайли ўз севгилисига фидо бўлмоққа тайёр. Лайлининг отаси ўз қизини Мажнунга бермоқдан кўра уни қатл қилишни афзал деб билди. Қиз бу тўғрида Мажнунга хабар қиласар экан дейди:

Ишқингда отам яроқ қилмиш,
Эл ҳам бари иттифоқ қилмиш.
Ким қатлима тонгла айлаб оҳанг,
Қоним била ерни айлагай ранг.
Меҳримга қарин завол қилғай,
Қонимни шафақ мисол қилғай.
Меҳрини шафақваш этса қоним,

Ер остини айлагай маконим.
Ишқингда манга бу эрди мақсуд,
Ким кўрсам ўзимни анда нобуд.
Даврон бу муродима етурди,
Не истадим олима кетурди.
Ишқингда не орзуки эттим,
Ул навъки комим эрди эттим.
Тушти менинг олима ажаб йўл,
Сен яхши қол эмдию тирик бўй!

Лайлининг бу сўзларида отасининг адолатсизлик ва зулмкорлик билан қилган иоҳақ қарорининг бор мудҳишлиги аён бўлади. Аммо қизнинг ҳолати бу даҳшатнинг зидди эди. Лайли тинч. У фидокорона хотиржамлик билан отасининг ваҳшиёна ҳукмини қабул этмоқда.

Лайли ўз севгилиси учун, унинг туфайли қурбон бўлмоқ билан баҳтиёр. Қизнинг орзуси ана шу фидокорликни кўрсатмоқ ва амалга оширмоқ эди. Энди шу нияти ижро бўлмоқда. Лайлининг Мажнунга айтган сўзлари, шу ваҳшатли шароитда ўзини қўлга ола билгани қизнинг мардона табиатини намойиш қиласди; унинг қанчалар жасур, қўрқмас, садоқатли, фидокор нодир бир вужуд эканини аён қилиб туради. Лайлининг бу ҳолати ишқ қудратининг кўзгуси, севгининг кишиларга қанчалар дадиллик, матонат бағишламогининг ёрқин намунасиdir.

Лайли ўз сўзларини айтиб бўлгач, кўзидан ёшлар оқизиб севгилиси Мажнун билан видолашди.

Бу сўз била кўздин оқизиб руд,
Девонаси бирла қилди падруд.

Туш давомида Мажнун бир сўз демайди. Бу ҳам ўзига хос мазмунга эга. Тушдаги воқеалар устидан туш кўрувчи ҳоким эмас. У ана шу воқеаларда иштирок этмоғи, ёки кузатмоғигина мумкин. Шоир тасвиридаги ҳаққонийликни кучайтириш, мавжуд реал шароит-

дан чекинмаслик мақсадида тушда Мажнунга ҳаракат бермаган. Мажнун ҳатто Лайлиниг сўзларига жавоб ҳам демайди.

Аммо Лайли ўз гапларини айтиб бўлиб кўздан фойиб бўлгач, Мажнун шундай фарёд кўтардики, бутун эл уйқудан уйғониб кетадилар.

Мажнунға дегач бу сўзлар ул ой,
Сесканди анингдек айлабон: «вой!»
Ким учти улус кўзидин уйқу,
Эл ҳайрат этибики: «Не эди бу?»
Мотамзадалар киби ўкурди
Навфал сари ашқидек югурди.

Мажнун Навфалдан илтимос қилиб урушни тўхтатмоққа мұяссар бўлади ва шу билан Лайлиниг ҳаётини сақлаб қолади.-

Лайли устидан отасининг қилган ҳукми ила боғлиқ коллизия шу билан ҳал бўлади. Бу ечим Мажнуннинг туши воситасида амалга ошади. Қаҳрамонларнинг туши орқали бўладиган ечим Шарқ адабиётида кўп қўлланиладиган бир ҳодисадир. Баъзан асар қаҳрамонлари ўз маҳбубаларини тушда кўриб унга кўнгил берадилар, тушдаги воқеалар гоҳо ҳал қилувчи қарорлар қабул қилинишига сабаб бўлади. Навоий шу одатга биноан Мажнуннинг Лайли тақдири отаси, томонидан қандай ҳал этилгани (қизнинг ота буйруғи билан қатл этилмоғи мумкинлиги) дан тушида огоҳ бўлганини ёzáди. Яна бу ечим достоннинг шу қисмида Мажнун ҳолатига уйғун.

Мажнуннинг руҳий ҳолати, кайфияти, ана шундай, амалий жиҳатдан ғайритабиний туюладиган бир восита орқали ўша шум хабарнинг етиб келмоғини тақозо қиласар эди. Бошқа воситалар ярим ҳушёр, ярим беҳол Мажнуннинг табиатига зиддир.

Навоий Лайли тақдирини Мажнуннинг туши орқали ечиб Лайли ҳаётини сақлаб қолади. Шу билан достон-

даги воқеалар, образлар, уларнинг табиати тақозо этган йўл қатъий сақланади.

Достоннинг бадий матоси эса янги хил нақшлар билан зеб топади.

Бу катта еанъаткорнинг юксак маҳоратидан бир нишонадир.

Қайс ва Лайли бир-бирларига қанчалар севги қўйган, бу муҳаббатнинг ўчмас оловида ўртамоқда бўлмасинлар, улар достон давомида бир-бирлари билан жуда оз кўришадилар.

Биринчи учрашув танишув ва севиш эди. Бу мактабда содир бўлди ва гулшанда якунланди. Иккинчи учрашув Мажнуннинг Лайли қабиласи атрофида тентираб юрганда юз берди. Мажнуннинг овозини эшигган Лайли унинг қаршиисига чиқди. Севишганлар бир-бирларини кўрган заҳотиёқ оҳ тортиб беҳуш йиқилдилар. Учинчи учрашув катта масофалар ортидаги сароб кабидир. Бу хаёлий учрашув, хаёлий сұхбат. Мажнунга Лайлининг мактуби келади. Бу Мажнун учун афсонавий лайлатулқадр кечасидаги ой кўрингани сингари бўлди. Бу мактубни ўқиган Мажнуннинг оғзига йўётишув асали теккан эди. Шунда ҳам унинг комига асалари ниши санчилгандай бўлди. Мажнун асалари нишига ўхшаш нозик қалам билан Лайлига жавоб мактуби ёзди, гўё у қофоз варағига асал қўйган эди.

ЛАЙЛИ МАКТУБИ

Севишганларнинг бир-бирлари билан мактуб орқали мuloқot қилишлари «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» достонида алоҳида ўрин тутади. Бу мактублар ҳар иккала достондаги чуқур лиризм билан тўла энг ёрқин бадий лавҳалардир.

Инсон қалбининг буюк севги соҳиби бўла олиш қудрати, садоқат, ёрни эъзозлашнинг олий даражаси бу мактубларда навоиёна маҳорат билан ўз таранну мини топган.

«Лайли ва Мажнун»даги ёзишмани Лайли бошлайди. У Зайд орқали Мажнундан пайғом олгач, дарҳол давоту хома (қалам) сўраб олди-да, «филҳол муҳаррар этти нома». Сўнгра Лайли пинҳон равишда бу номани Мажнунга йўллади.

Лайли ўз мактубининг бошида ишқ ва ошиқлик тўғрисидаги умумий фикрларни изҳор этади. Ишқ мубтаси бўлганларнинг қисмати дарду бало. Агар булбул зору ғамнок эса, гулнинг ҳам ёқаси чокдир. Шу гул орқали Лайли ўз ҳолатини билдиримоқда. Яна шу фикрни исботлашда давом этиб қиз, агар парвона шам атрофида куйса, шамнинг ҳам иши ёнмоқ эмасми, деб эслатиб ўтади.

Урғоч майи ишқнинг салоси (чақириғи),
Одамға етишти ибтилоси.
Бир журъаки чекти ул жигархун,
Маст ўлди, не маст балки мажнун...
Булбулники қилди зору ғамнок,
Гул кўнглагини ҳам айлади чок.
Парвона гудозу сўзи андин,
Ўт шамъига доғи рўзи андин...

Лайли дардкашлик билан Қайсдан ҳолу аҳвол сўрайди. Лайлининг ўз севгилисига қилаётган мурожаати Қайсга меҳру шафқат билан тўлиб тошган. Ални замонда қиз Қайсдек муносиб ошиқнинг унга бўлган муҳаббати билан ифтихор қиласи. Лайли Қайснинг айрилиқда чекаётган азобларини тўла ҳис этади, унинг жароҳатларига ўзининг шафқат ва ҳамдардлиги билан, бу чин севгидаги садоқати ва вафодорлиги билан малҳам қўймоқقا интилади. Лайли Қайснинг ўзиники эканини қайта-қайта такрорлайди. Лайлининг ўз Қайсига қарата айтаётган юрак сўзлари қиз муҳаббатининг кучи, унинг бу севгидаги битмас-туганмас садоқатининг изҳори эди.

Лайли Қайсга мурожаат қилиб ёзади:

Эй ишқұ үтида хасим нечуксен,
Эй бедилу бекасим нечуксен?!

Лайли Қайснинг бирор дақиқа висол шарбатидан баҳра ололмагани учун ҳамдардлик баён қиласы. Қайснинг бу севгидағи қисмати даҳшатли эканидан қайғуради:

Эй бұлғали ишқим ичра мадхұш,
Бир журъаи васл қилмағон нұш!

Қайснинг қисмати айрилиқ азобларини чекмоқдан иборат. Лайли ўз севгилисисининг бундай аянч аҳволини аниқ тасаввур этади.

Эй фурқатим ичра гар ёғиб тош,
Минг тош ебон ёшурмайтын бош!
Эй ҳажрим үтида гар бўлиб кул,
Ҳар шуъла кўрунубон анга гул!

Демак, Қайс Лайлининг висолидан бир журъа (қултум) ҳам тотмаган. Аммо, ундан айру бошига ёғаётган тошлардан бошини ёшурмай, бу айрилиқ оловининг шуълаларини гулдек кўриб, ҳижрон аламларига тоб қилмоқда.

Лайли шундай ҳолатдаги Мажнуннинг суратини кўз ўнгига келтиради. Мажнун жонига ғам тиканини урган, «жунун занжири қўлида бўлган, йиртқич ҳайвон қўйруғидан белига арқон боғлаган» (П. Шамсиев талқини).

Ўз севгилисисининг шундай оғир аҳволда эканини кўриб Лайли Қайсга тасалли бермоққа ҳаракат қиласы. Қиз севгилиси Мажнуннинг сочиға ёпишган хору хашакларни бирма-бир териб тозалашга, унинг яраларига малҳам суртмоққа, қонааб ётган жароҳатларини кўз ўшлари билан ювмоққа, қадалган тиканларни киприк-

лари билан тортиб чиқармоққа тайёр эканлигини юздард билан изҳор этади.

Лайлининг бу сўзлари ўз севгилисига интизор, ундан айрилиқда фифон чекаётган севгучи қиз қалбининг қанчалар шафиқ ва фидокор эканлигини, унинг энг эзгу орзуси ошиқу мубтало йигитга меҳрибонлик билан хизматда бўлмоқ, унга ғамхўрлик қилмоқдангина иборат эканлигини зўр куч билан намойиш этади.

Ҳолинг недурур фироқим ичра?
Фикринг недур иштиёқим ичра?
Сочингга ёпишса хору хошок
Ким тортар экан бирин-бирин пок?..
Хорики кафингға борур эркин
Кирпик била ким чиқорур эркин?
Ҳажр ўти танингни куйдурур чоғ,
Ким сочар экин ул ўтқа туфроғ?
Қум узра йиқилса жисми зоринг,
Ким бор экин анда ғамгусоринг?

Мажнуннинг ўз дарду аламлари билан яккаю ёлғиз экани Лайлига аён. Шунинг учун қиз Қайснинг соясидан бўлак ҳамроҳи йўқ эканига ачинади, Мажнуннинг бошига фақат бойўғли соя солажаги, тун кечалари чеккан дардларига тонг ёқа чоқ қилмоғидан, кўрпаси қум, шами бўрининг кўзлари эканлигидан афсус-надомат қиласди.

Лайли ўзининг Қайс ёнида бўлмоғини эзилиб-эзилибтилар, унга шафқат ва меҳрибонлик қилмоқни чин юракдан орзу қилар, аммо бу тилагига эриша олмай қон ютиб нола чекар эди.

Мактубда Лайлининг бу орзу истакларини баён этувчи мисралар севгучи қиз қалбининг энг жўшқин, энг дардманд ва энг маъюс нидолари каби эшитилади.

Эй қош сипехри тийра анжум,
Бергай менга доғи ул танаъум,

Қим туни кун ўлғамен рафиқнинг
Йўлсиз югуурурда ҳамтарийқинг
Сен бўлсангу мен жаҳонда мавжуд,
Бўлса яна коинот нобуд.
Гаҳ сабиту гаҳ жаҳонда сайдёр,
Йўқ даҳр диёри ичра дайёр.
Дилхоҳ ила иккимиз маоши
Ойини висол бетаҳоши.

Навоийнинг инсоний ҳис-туйғуларни нақадар назокат билан куйлагани Лайлиниңг Қайс висолини тилаб қилган фифонларида баралла эштилади.

Бу бадиият билан тўла мисраларда севгучи қиз тасаввуридаги учрашув сурати ўзининг нурли аксини топган.

Маъман баданимға қўйнуңг ўлса,
Маскан илгимга бўйнуңг ўлса.
Гаҳ эгнима такя қилса бошинг,
Тавқи зақанимда бўлса қошинг.
Гаҳ юзума тутса юзунг ором,
Оғзингға етурса лабларим ком.
Етса танима тиларда воя,
Ҳамхобалинг нечукки соя.
Найлайки, сипеҳри ҳарза новард
Қилди бу муроддин мени фард.

Севгида, айниқса, қиз боланинг дарди оғирроқ. Чуники у ўз дардини пинҳон тутмоққа мажбур. Қизнинг номуси поклигининг гаровидир. Шунинг учун ў салоҳни сақлаши шарт.

Мискин мену зору пойбаста,
Йўқ, йўқки, заифи по шикаста.
Не майли, сукун, не ҳадди рафтор,
Юз қайди бало аро гирифттор.
Бўлмоқ юз алам уйида маҳбус
Бир ён, яна бир ён ўлди номус.

Эр мажлиси ичра роҳ (май) эрур зеб,
Хотун кишига сатоҳ эрур зеб,
Бу меҳнату ишқ печ-дарпеч,
Номус чу кетти барчаси ҳеч.

Лайлининг мактубида қиз қалбини чулғаган барча ҳаяжонлар ўзининг тўла ифодасини топган. Лайли ўз Қайсини қанчалар ардоқламасин, барибир қиз қалбини тирнамоқда бўлган нохуш бир хабарга ўз муносабатини билдиримай ўта олмас эди. Лайлининг қулоғига, Қайс Навфалнинг қизига уйланар эмиш деган шум хабар бориб етган эди. Лайли ўша қизни кўрган экан. У «ҳам хубу, ҳам элга меҳрибондур, неча деса яхшиги на жондур» деб ёзади Лайли Қайсга.

Лайли ўз севгилисига оид бундай гапга бефарқ қарай олмас эди. Гарчи Лайли Қайснинг ўзига чин муҳаббатини билса-да, шу масалада Қайсга таъна қилишдан ўзини тия олмайди. Лайлининг бу хабар юзасидан Қайсга муборакбод қилиб айтган сўзлари аччиқ киноядир. Лайли Қайсдан ўша қиз висолига эришган пайтда бечора Лайлини ҳам унутмасликни сўрайди.

Ёвар санга ҳақ таборак ўлсун,
Бу хайр ишинг муборак ўлсун.
Бўлсанг неча онинг ила хуррам,
Ед айла гаҳи бу хастани ҳам.
Инсофа ҳам канора тутма,
Бизни доғи бир йўли унутма.

Бу мисраларнинг мазмунида Навоийнинг Лайли характеристерини чизишда реалистик бўёқлардан истеъфода этганини кўрамиз. Бу Лайли характеристерининг ҳаётийлигини кучайтиради. Лайли ўз рақибаси тўғрисида заррача салбий фикр билдиримайди, аксинча унинг фазилатли, элга меҳрибон бир санам эканини таъкидлайди. Бу Лайлининг олижаоблиги, элпарварликни қанчалар баланд баҳолашини билдиради. Шу билан бирға у

севгучи қиз сифатида ўша шубҳалар таъсири остида ўз ёрига таъналар ҳам қилди. Бу табиий бир ҳол эди.

Лайлиниг Қайсга мактуби энг аввал Лайлиниг ўз севгилисига бўлган чин садоқатини, шу севгининг тантанасини қанчалар орзиқиб кутаётганини билдиради. Лайлиниг Қайсга ғамхўрлиги, унинг аянч аҳволига таассуфини изҳор этади. Ҳатто Лайли учун аламли бўлган Навфал қизи ва Қайс муносабатларига оид фикрларида ҳам Лайли тақдир ҳукмига ғўйсуниш туйғусини аён этади. Лайлиниг беозорлиги, унинг ҳар қандай оғир дамларда ҳам ўзининг инсонлик, аёллик ғурурини баланд тута олиши, унинг олижаноб инсоний фазилатлар эгаси эканлиги бу мисраларда аниқ сезилиб туради. Қайнинг шўнчалар фидокорона мұҳаббатининг боиси ҳам Лайлиниг шундай инсоний камолоти эди.

ҚАЙС МАКТУБИ

Мажнун Лайлиниг мактубини ўқигач, қосид Зайд-га қараб бундай дейди:

К-эй, чок юракка чора андеш,
Марҳам аро ёшуруб басе неш.
Бу номаки җонни қилди бетоб
Езмоққа жавоб йўқтур асбоб.

Дарҳақиқат, дашту саҳроларда ёлғиз тентираб юрган Мажнунда қофоз ва қалам қаердан бўлсин. Зайд бу асбобларни ўзи билан келтирган эди. У қофоз ва қаламни Мажнунга узатди. Мажнун уларни олиб Лайлига жавоб мактуби битди ва уни Зайд орқали Лайлига йўллади.

Қофоз ва қалам тўғрисидаги тафсилот воқеаларнинг реаллиги ва тасвир матосининг тўлиқлигини таъминлайди. Воқеларнинг мантиқий йўсинда давом этмоғи учун зарур бўлган бирор икир-чикир шоирнинг диққа-

тидан четда қолмайди. Бу шоир маҳоратига оид қўшимча бир нишонадир.

Қайснинг мактуби тенгри оти билан бошланади. Бошлиниши ва тугалланиши йўқ бўлган бу фард (ягона) «ҳажр эмгакини (машақатини) қатиғ яратқон, ғам шарбатини ачиғ яратқон» ва яна ишқ ўтида куймоқда бўлганларга маъшуқаларни бетараҳҳум этган.

Ошиқ ичи юз минг ўлса парканд,
Маъшуқни қилмай анга хурсанд.
Маъшуққаким эсиб насими,
Ошиқ ичига солиб жадими (дўзах)!

Қайс ўз мактубида Лайлиниг таъналарига жавоб беради. Қайснинг жавоби ҳам бу таъна сўзларининг таъсири Қайс кўнглида қанчалар кучли эканини кўрсатади. Энг охири ўқилган мисраларнинг таъсири жавоб мактуби ёзила бошлаган пайтда ҳали ўчмаган эди. Шундай қилиб иккала мактуб бир-бирига уланиб кетади. Яна Қайс ҳар бир юз берган ҳодисани ўзининг зору саргардонлиги, чекаётган азоблари, ёрининг истеҳзоларини тангри иродаси билан боғлади. Бу ҳодисаларнинг юз бермоғига ҳеч кимнинг, айниқса Лайлиниг айбли эмаслигини шу билан таъкидлаган бўлади.

Шундан кейинги мисраларда Қайснинг Лайлига муҳаббати, севгидаги садоқати ва фидокорлигининг олий ифодасини кўрамиз.

Қайс учун Лайли куйида ғам чекиш танасидаги жон кабидир. Гарчи шу ғам туфайли йигитнинг ичи қонга тўлган бўлса-да, ошиқ фақат шу ғам билангина барҳаёт.

Мажнуннинг бу «гулруҳлар аросида париға, анжум аро меҳри ховариға» сўз дейишга, мадҳ-сано қилишга ҳадди сиғармиди? Шундай бўлса ҳам бир неча сўз демай иложи йўқ бу ошиқи зорнинг.

Бу бир неча сўз ошиқ кўнглида гўзал ёр тасвири қанчалар жилваланаётгани, унинг фикрида ёр қанча-

лар баланд ўрин тутганини англатади. Қайс Лайлини, Қайс мактуби орқали Навоий севгили маҳбубани, асл гўзаллиги, қизлик латофати, вафо тимсоли бўлмиш маъсум ва поктийнат бир вужудни энг юксак тавсифларда тараннум этади:

Эй кишвари ҳусн подшоҳи,
Ҳусн аҳли чу кишваринг сипоҳи.
Эй нозу карашма боғида вард (атиргул),
Не вард, баҳори нозпарвард (нозли),
Эй лутф жаҳонининг баҳори,
Юзинг бу баҳор лолазори,
Бўлғонда саҳар ели гулафшон,
Зулфунгниму айламас паришон?
Машшота қилурда вусмани пок,
Қошингниму айламас гиреҳнок?
Сармаст кўзунгки эрди бемор,
Соф ўлмоғи бўлдиму падидор?
Оғзингки адамда бор эди гум,
Айларму аён ани такаллум?
Қаддинг қилибон ҳавои рафтор,
Айларму жаҳон элин гирифтор?
Ноз ўйқусидин очармусен кўз,
Юз ноз ила элга дермусен сўз?

Шундан сўнг Мажнун ўз севгилиси Лайлига юрагидаги дардларини бирма-бир изҳор эта бошлайди.

Бу мактуб Қайснинг Лайлига севги изҳори ҳамдир. Чунки бунгача севишганлар бир-бирлари билан бемалол суҳбат қура олмаган эдилар. Гарчи Лайли ва Мажнун ўртасидаги муҳаббат элга достон бўлиб кетган бўлса-да, улар бир-бирларига кўнгилларини очиб дардлашмоқдан маҳрум эдилар. Лайли дастлаб Қайсга мактуб йўллади. Бу мактубда Лайли ўз севгисини, бу севги йўлида чекаётган ғам андуҳларини аён этди. Қайс ҳам жавоб мактубида Лайлига муҳаббатини тўла-тўкис из-

ҳор этади. Қайс ёзадики, у Лайли сингари олижаноб бир зотга кўнгил қўйишга лойиқ эмас. Аммо на чораки, «бу эрмиш иродай илоҳий, ким сиррини билмас эл камоҳи». Шунинг учун ҳам Қайснинг кўзи Лайлига тушган ондаёқ унга чин кўнгилдан ишқ борлади, борлиқ ҳаётини шу севгига бағишилади.

Мен ким эдиму бу дарди жовид,
Зарра бошида ҳавоий хуршед.
Бехост юзингга бир нигоҳим
Тушганга менинг недур гуноҳим.

Шундан кейин Қайс девона бўлиб жаҳондан чиқиб кетади. Энди унинг ватани дашту водийлар: ҳамроҳлари саҳро ҳайвонлари; Унинг вужуди йўқлиқ тавридан (кўриниши), у ўргимчак ипларига қоқинса йиқилади; чок бўлган кўксига ҳашаротлар bemalol кириб чиқадилар; кўксида чивинлар ўралишадилар; кўзига чумолилар уя қурганлар. У фақат ёр ёди билангина тирик. Мажнун Лайлиниг мактубини олган пайтда ана шундай аҳволда эди.

Бу дамки гуҳарнисар хоманг
Таҳрир этибон етишти номанг.
Алфозин (сўзларин) ўқурда руҳ топтим,
Ҳар ҳарфида юз футуҳ топтим.

Алқисса, Қайс Лайлига ўзининг Навфал билан учрашгани, ундан сўнг юз берган воқеалар тўғрисида изоҳ беради. Қайс ўзининг Навфал қизи тўғрисидағи гапларга бефарқ эканини, ҳатто бу гапларни унугиб юборганини, бу гапни фақат Лайли номасини ўқигандан сўнграгина эсига келганини айтади. Лайли куйида девонаворлик билан тентираб юрган бу саргаштага мундоқ таъналар қилмоқ ўринлими? У фақат мактубда шу гина бор бўлгани учун жавоб бермоқда, холос.

Уз ўрнида Мажнун Лайлига, унинг Ибн Саломга никоҳ қилиниши тўғрисидағи гапни эслатади. Лайли-

нинг бу маслаҳатга рози ё рози эмаслигини Қайс билмайди, аммо Лайлининг отаси шу қарорга келган. Бу ҳандай даҳшат!

Шу гаплардан сўнг Қайс сўзида давом этиб ёзади:

Ҳай, ҳай не фасоналар бўлур бу,
Хориж не тароналар бўлур бу?
Гўё савдо йўлумни урди,
Хушумни жунун ели совурди,
Чун сўзда шуур эмас шиорим,
Йўқ ҳарна демакда ихтиёrim.
Девонамен, эй пари сифат ҳур.
Маъзурдур улки тутса маъзур...

Мажнуннинг мактубини олиб уни ўқиб чиққач, Лайли ўз номасида Қайсга қилган таъналари учун афсус ейди. Лайли Қайс ёзган номанинг мазмунини идрок этиб «кўп урди ўзига номадек печ», тўлғаниб изтироблар чекади. Мажнун гинаҳонлигига боис ўз таъналари эканига инсоф билан тан беради. Навоий бу ёзишмалар тўғрисидаги ўз хулосасини қуйидаги лирик чекиниш орқали баён қиласди:

Эй қосиди номабар хабар не,
Дегил санга равshan ўлса ҳарне.
Бир сўз била дардима даво бер,
Номанг бор эса, чиқор манго бер!

Лайли ва Қайс ўртасидаги ёзишмалар улар содир бўлгунгача юз берган воқеаларга якун ясад достоннинг келгусидаги воқеаларига ўтиш имкониятини беради. Демак, бу ёзишмалар севги изҳори, севишганлар тавсифидан иборат бадиий қўшимчалар эмас, балки, достондаги воқеалардан келиб чиққан натижа, у воқеаларга мантиқан боғлиқ, уларнинг динамик ўсишига хизмат қилувчи бадиий лавҳалардир. Бу лавҳалар ортиқча беҳзаклар эмас, аксинча достон бадиий матосининг зарурний узвий бўлакларидир.

ЧЎПОННИНГ ҲИММАТИ

Қайснинг Лайди даргоҳи сари тинмай интилиши, Лайли қабиласи ёрининг атрофида тентираб юриши барча халқу халойиққа шу жумладан Лайли ҳашами-нинг чўпонига ҳам маълум эди.

Отасининг уйидан яна бехудлик билан чиқиб кетган Мажнун «дашт узра югурди бесару пой», шунда унинг «олиға етушти бир сурук қўй, чўпони кўрунди ошнорўй». Бу чўпон билан Қайснинг мулоқоти юқорида айтилган севги овозасига аниқ мисолдир. Чўпон ўзини Мажнунга танитиб дейди:

Ким: «Менким ишим эрур шубонлик,
Қўй бирла қўзига меҳрибонлик.
Тилсиз гала ҳамзабонидурмен,
Лайли қўйининг шубонидурмен.
Сени кўруб эрдим ул ҳашамда,
Мактабда сабақ ўқур аламда.

Чўпон Мажнуннинг севгисидан хабардор, унга ёрдамлашмоққа тайёр.

Ишқинг аламин дағи билурмен,
Ҳар чора қилай десам қилурмен.

Навоий чўпон образини инсофли, ишқпарвар, ошиқларга меҳрибон бир инсон сифатида яратган. У ўзининг Мажнунга кўрсатадиган ёрдами туфайли бошига тушадиган ташвишларни назар-писанд қилмаган ҳолда Мажнунга кўмаклашмоққа ошиқади. Чўпон ана шу хусусияти билан Мажнуннинг кўзига Исо, Мусо, Хизр сингари илоҳий шахслар каби бўлиб кўринди. Чўпоннинг айтган сўzlари Мажнунга Исо нафасидек туюлди, унга жон бағишлигандай бўлди. Чўпоннинг қўлидаги таёғи Мусонинг аждаросо асосини эслатди. Модомики, бу чўпон Қайсни Лайли манзилига элтар экан, у Маж-

нун кўзига зулматдан қутқариб абадий ҳаёт чашмаси-
га йўл кўрсатувчи Хизр каби кўриниши табинидир.

Шундай қилиб, Навоий Мажнунга кўмакдош бўлга-
ни, ишқ ва ошиқликни қадр қилганлиги учун бир оддий
чўпонни шарқнинг энг машҳур илоҳий шахсларидан бир-
данига учаласи Исо, Мусо, Хизрнинг фазилатларини
ўзида мужассамлантирган бир зот сифатида таъриф-
лайди. Мажнун бу Хизр сингари туолган йўлбошчига,
яъни чўпонга «оби зиндағоний» («ҳаёт суви») га муҳтоҷ
эканини айтиб шунга мушарраф этмоқни сўраб ёлбо-
ради. Мажнун учун ҳаёт берувчи бу зилол сув Лайли
 билан учрашмоқ эди. Агар Лайлини узоқдан бир кўрса,
Мажнун ўзига ҳаёт топар эди.

Еткур манга оби зиндағоний,
Яъники кўрай йироқдин они.
Ким ҳажрида хаста жонмен асрү,
Раҳм айлаки нотавонмен асрү.

Чўпон Мажнуннинг зор аҳволини тушунди. У энди
Мажнунга астойдил ёрдам кўрсатмоқчи. Чўпон Маж-
нуннинг аҳволи қанча ҳақир ва аянч бўлса-да, унга
фоят ҳурматли муносабатда бўлди. У Мажнунга оқ-
шомгача ўзи билан бирга бўлишни маслаҳат берди.
Сўнг бир йўлини топиб Мажнуннинг илтимосини адо
этажак.

Чўпон деди: «Эй ҳўжаста соҳиб,
Оқшомгача бўл манга мусоҳиб.
Чора тарафи назора айлай,
Бир навъ ишингга чора айлай».

Бу мулоқотда икки дардкаш, тоза кўнгилли инсон-
лар суҳбатини тинглаймиз. Навоий чўпон образини
муҳаббат билан яратган. Унинг инсофли, раҳмдил,
мехрибон, тадбиркор бир киши эканини шоир алоҳида
уқдириб ўтади. Бу баҳо қисқа, айрим кичик белгилар
орқали, аммо аниқ ва қатъий кўрсатилади.

Мажнун учун бир йил сингари узун туюлиб кетган кун ниҳоят охирига ета бошлади. Қуёш мағриб сари чўқди. Чўпон ўз подасини ҳашам сари ҳайдади. Подачи Мажнунга бир қўй терисини бериб дейди:

Қўйдек бу терини хилъат айла,
Бошдин аёғингга кисват айла.
Қаддингни ғанам (қўйлар) ичида ҳам қил,
Ошиқ эсанг они мугтанам (ғанимат) бил!

Оқшом пода қабила ерига қайтганида Лайли қизлар билан қўй соғилишици томоша қилмоқ учун пода тўхтаган жойга келади. Шунда Мажнун севгилисини узоқдан кўриши мумкин.

Мажнун ёпиниб терини маҳкам,
Кўйлар аро айлабон қадин ҳам.
Борур эди тўрт аёғланиб тез,
То қилди замона фитна ангез.

Пода қабила ерига келгач, қизлар юлдузлар каби ёйилиб чиқдилар. Улар орасида Лайли тўлин ой сингари порлар эди.

Чун ишқ аро кўп бўлуб малоли,
Ошуфтаув тийра зулфу холи.
Хижрон ўтидин узорида тоб,
Гулбарги сиришк бирла сероб,
Гисуки бўлуб йўлиға жоруб (супурги),
Оlamға сочиб губору ошуб.
Фитнаки кўзига сурма тортиб,
Жон нақдин олурға кўз қарортиб.
Мужгоники қатл айлаб оҳанг,
Юз шуъласи дудидин тутуб ранг
Ўтлуг юзиқим бўлуб дилафрўз,
Мажнункушу балки нуктадон сўз.
Бу навъ жамол ила етишти,
Юз ғанжу далөл ила етишти.

Лайлиниг бу тавсиғи унинг чекаётган айрилиқ дардлари ила боғлиқ. Бу дард зўридан қизнинг гулдек чеҳрасида кўз ёшларининг томчилари бор, қизнинг узун қора соchlари унинг йўлини супуриб борадилар, оламга эса ғубору ғавғо таралади. Кўзига тортилган сурма бир фитнадирки, у жон нақдини олмоқ учун кўзларни қаро қилган. Қизнинг мужгонлари юз шуъласининг тутунидан қора ранг касб этганлар ва ошиқларни қатл этмакка ҳозир турадилар. Ўтлуғ юзи дилларни куйдирувчи, мажнунларни, ҳатто ақли етукларни ҳам ўлдирувчиdir. Шундай фусункор жамол, шундай нозу жилва билан Лайли кўриниш беради.

Ўлик қўй терисини ёпинган Мажнун шундай суратдаги Лайлига термілади. Навоий юз берадиган воқеанинг замирини ғоят бадиий пухталик билан тайёрлаган. Даставвал Мажнун билан Лайли суратларидағи зиддият қатъяян аниқ кўзга ташланади. Бир томонда осмондаги юлдузлар ўртасида ой каби чараплаб турган Лайли; Унинг беқиёс гўзллиги, гўзлликни ҳис этишга қодир ҳар бир одамни ўлдиришга қобил ҳусну жамоли. Иккинчи томонда ўлик қўй терисини ёпиниб қўйлар орасида ер бағирлаб ётган Мажнун. Аммо ҳар иккаласининг ҳам кўнглида бир хил дард. Мажнун Лайлини кўргач, Лайли чеҳрасининг ўтида ёниб кул бўлади.

Мажнунға кўрингач ул паризод,
Ойини ҳаёти бўлди барбод.

Мажнун қаттиқ оҳ тортиб сўйилган қўйдек йиқилади. Подадаги барча қўйлар бу оҳ шовқинидан ҳуркиб, ҳар ёнга қочдилар. Дала ўртасида Мажнун ёлғиз ўлик сингари чўзилиб ётар эди.

Мажнуннинг ноласи Лайли қулоғига етади. Қиз юраги бу оҳ ўтидан ўртанганича воқеа содир бўлган ерга келади.

Боқса ётур эрди ер уза пўст.
Ул пўст аро ниҳон бўлуб дўст.

Мажнуннинг озғин танаси Лайли сочининг тори каби ингичка, ғам ўти унинг тâнасики кўйдирив қорайтириб юборганидан бу тана мушкдонга айланиб кетган эди.

Лайли ўз севгилиснинг бундай аянч аҳволини кўргач, «оҳ урди-ю ҳуши бўлди маъдум». У ҳам нур сингари тупроқ устига йиқилади. Икки ёр ёнма-ён чўзилиб беҳуш ётар эдилар.

Ер узра йиқилди сарвқад ҳур,
Туфроқ узра тушти гўйиё нур.
Ишқ ичра тани низор (озғин) бирла
Ҳамхобалиғ этти ёр бирла.

Навоий хулоса қилиб ёзадики, ишқда содиқ бўлган ошиқнинг бошида маъшуқнинг шундай фидокор бўлиши аниқдир.

Ошиқки эрур ишида содиқ,
Маъшуқ бўлур бошида ошиқ.

Шундай қилиб, Қайс ва Лайли яна бир бор учрашадилар. Бу учрашув натижасида улар яна беҳудликда гирифттору асир эдилар.

Қизлар Лайлини олиб кетадилар. Ўғлининг изидан қидириб юрган ота ҳам етиб келади ва Мажнунни олиб ўз қабиласига қайтади.

Шу йўсинда инсофли чўпон ҳиммати ёрдамида юз берган учрашув ўз интиҳосини топади.

ЕТИШУВ ХУРСАНДЛИҚЛАРИ

Навоий достон воқеаларини шундай зиддиятлар асосида қурадики, баъзан уларнинг натижалари шу воқеалар моҳиятига зид бўлиб чиқади. Аммо бу нати-

жаларнинг содир бўлиши қатъий мантиқий асосга эга. Достон сюжетининг давомида заррача сунъийлик ёки зўрма-зўрәкилик мутлақо йўқ. Бунга Лайли билан Қайснинг баҳтли учрашув лавҳаси мисол бўла олади. Бу учрашув қуйидагича юз беради.

Ибн Салом Лайли билан никоҳ қилинадиган тўй кечасида ичкиликни кўп ичиб қаттиқ маст бўлади. Натижада унинг эски касали қўзиб қолади. Одамлари Ибн Саломни ўз қабиласига олиб кетадилар, у қачон тузалса, шундагина Лайли қабиласига қайтиши мумкин.

Худди шу кечада Қайс билан Навфалнинг қизи ҳам никоҳ қилинадилар. Тўйдан сўнг бу қиз билан ёлғиз қолган Қайс қизнинг ўз севган йигити борлигини ундан эшитгач, қулай баҳона топилганидан мамнун бўлиб қизни қолдириб ўзи саҳро сари йўл олади.

Лайли ҳам қошида ҳеч ким йўқлигидан фойдаланиб уйи яқинидаги қум тепаси сари чиқиб кетган эди. Лайли нима мақсадда, қай ерга бораётганини билмас, у мудҳиш баҳтсизликдан қутулганига шукрлар қилиб сеқин-секин қадам ташлар эди. Ниҳоят у кўз илғамас ма-софага уйдан узоқлашди.

Мажнун эса одатдагидек Лайли-қабиласи томон жадал бормоқда. Лайли ва Қайс саҳро қучогида бир қумтепада бир-бирларига дуч келдилар. Лайли Мажнунни унинг нола қилиб ўқиётган жонфизо назмидан танийди. Мажнунга эса Лайли насими етишган эди. У айрилиқ ваҳшатини унутади. Севишганлар бир-бирларини танигач, шундай етишув ҳосил бўладики, гўё руҳ бадан ҳарамида жойлашиб қолади. Ҳеч ким ҳеч қачон бундай етишувни кўрмаган!

Ул мунга, бу анга чун ёвушти,
Иккисиға изтироб тушти...
То бир-бирига етиштилар бот,
Ким кўрди висол бўйла: ҳайҳот?!

Мажнун билан Лайлиниң бу холи жойда учрашувлари тасвири, бундай ҳаловатли дамга халал етмасин деб сипеҳрнинг бир лаҳза мулоимлик касб этгани ва севишганлар ҳаловатини асрамоқ учун қилган ғамхўрлиги, етишув шодликларининг шоирона баёни навоиёна бадиият билан кўрсатилади. Бу ишқ тантанасининг таърифи, ҳаёт ва севгини тасдиқлаш, муҳаббатнинг битмас-туганмас қудрати ва бекиёс гўзаллигини олқишиламоқ эди.

Шоир ёзадики, агар бадан бир ярадор вужуд бўлса, севгили ёр ўша баданга руҳ ва дармон бўлиб етишди. Бу покиза руҳ тан тупроғи аро қарор топди. Севишганларнинг бирлиги худди бадан билан жоннинг бирлигига ўхшаш. Гўё икки гавҳар бир қобиқдан ўрин олган, ёки икки қуёш осмоннинг бир буржида жойлашган. Бундай нисбатлар юксак бадиият билан тўла ифодаларда давом эта боради:

Бир соғар аро тушуб ики мул,
Бир ғунча аро бутуб иқи гул.
Бир жисмда икки руҳ ўлуб гум,
Бир кўз аросида икки мардум.
Васл айлади иккиликни боқий,
Ваҳдат қадаҳини тутти соқий.
Бу бода бирини маст қилди,
Ул бирини майпараст қилди.
Йўқ, йўқки икиси маст бўлди,
Ҳам иккиси майпараст бўлди.

Май ва майпарастликка оид образлардан шоир ҳаёт суви («коғи зиндагоний») орқали висол ширинлиги тимсолига ўта бошлайди. Бу ўтмоқ ғоят мантиқли, нафис ва гўзал суратда тасвир топган.

Бу иккаласининг (яъни Лайли ва Қайс) оти икки хил бўлса-да, «топилмас эди бағайри бир зот». Улар бир зот, бир вужудга айланиб кетган эдилар. Агар икки қадаҳдаги ҳаёт суви бирлашса ким уларни айру тасаввур қила олади? Агар уларнинг бири қанд бўлса, бош-

қаси зилол сув эди. Қанд у сувни ўзига бутунлай шимиб олди. Бири сув бўлса, бошқаси у сув юзасидаги кўпик сингари эди. Кўпик бир оҳ чекиб сувга қўшилиб кетди.

Севишганларнинг бу баҳтиёрги ҳатто шум ва забинок сипеҳрни ҳам юмшатди. Бу икки ошиқ маъшуқнинг етишув шодликларига халақит бермасин деб «бираҳза фалак юмшоқлик кўрсатиб тун қоронғиси фитна кўзини ўйқуга солди» (*П. Шамсиев талқини*). Осмонлар вафога боис бўлдилар, уларнинг ўйидан воқеалар чиқиб кетдилар. Ишқ кучи, висол жозибаси шунчалар кучлики, у ёмонликни одат қилиб олган афлокни ҳам бир зум бўлса-да, яхшиликка мойил қилиб қўяди.

Навоий бу баҳтли учрашув шароитини тасвирлашда барча тафсилотларга аҳамият берган. Шу туфайли тасвир янада таъсирироқ, аниқроқ бўла боради. Бу ўринда бирор икир-чикир шоир диққатидан четда қолмайди. Еру осмондаги барча зотлар севишганларнинг висол лаззатидан баҳраманд бўлишларига кўмаклашади. Ўргимчак, кўршапалак, бўри, укки, ёруғлик чиқарувчи ҳашаротлар, чарандаву, парранда, газанда, даррандалар барчаси бу васл зое бўлмасин деб ўз ёрдамини кўрсатади. Барча кўрар кўзлар юмуқ, барча жониворлар чуқур ўйқуга чўмганлар.

Шоир бу висол ҳимоячилари қаторига ер ва осмоний жисмларни ҳам жалб этган. Атрофда «на гард қўнади, на шамол эсади, сув сокин, ўт алангала майди. Совуқ қўшини тутмаслиги учун ўт ҳариридин рангдор парда ёйилган, у ҳам фалак юзини буткул тутиб бирин-кетин тўққиз фалакни қоплаган. Турғун юлдузлар ҳам баҳтсизлик келтиришдан воз кечиб, саодат сайёralари ичидан ўрин олганлар. Ой қўрасида нурдан нишон йўқ, у қуёш танурига айланган» (*П. Шамсиев талқини*).

Аторуд, Зуҳро, Баҳром, Муштарий, Зуҳал сайёralари жимлик ва қоронғиликни янада кучайтирдилар. Тун қўлинни қора қурумга булғаб саҳар йўлларини беркитган. Бутун борлиқ осудалик ва ўйқуга чулғанган.

Ана шундай шаронтда икки севишган ёр бир-биринг висоли билан баҳтиёр. Йиллар давом этиб келган монеликлар бир кечада йўқ бўлиб кетди.

Ул икки нечукки баҳт бедор,
Бўлуб бирн-бирга масти дийдор,
Йиллар бўлғон фалак хилофи
Бир кечада топибон талофи.

Икки ёр бир-бирларига гўё тану жондек ё саври сиҳи дараҳтига печак ўт ёпишган сингари чирманиб кетдилар.

Чирмаштилар ўйлаким тану жон,
Ё сарви сиҳию ишқпечон.
Гоҳи бу ўпуб анинг аёқини,
Гоҳ ул силаб мунинг сақоқини.
Бу гоҳ қилиб қўлинни қуллоб,
Ул танға сочи киби уруб тоб.
Ул гоҳ тутиб мунинг қўлин туз,
Гаҳ суртубон анга кўз, гаҳи юз
Бу гаҳ очар эди қулочини,
Чирмар эди қўлға ёр сочини.

Бу баҳтиёр дақиқалар икки илҳақ танинг эмас, балки муштоқликда бақарор бўлган икки жоннинг учрашуви эди. Бу жисмоний интилиш оқибати эмас, балки севишганларнинг бутун вужудини қоплаган севги эҳтиросларининг түфёнли тантанаси эди.

Севишганлар ғоят пок эдилар. Шунинг учун уларнинг етишув шодликлари ҳам чексиздир.

Ҳар ишки ўтуб ҳалокликдин,
Айру эмас эрди покликдин.
Ишқ аҳли бу навъ бўлсалар пок,
Гар васл муаббад ўлса небок?
Ошиқки муроди ком бўлғай,
Ошиқлик анга ҳаром бўлғай.

Алқисса ул икки ёри дилбанд,
Чун бўлдилар ўйла васл пайванд.

Аммо ҳар бир нарсанинг интиҳоси бор. Етишув то-
тувлиги ҳам тугаллана бошлайди. Чунки

Пайванди сипеҳрнинг узулди,
Оҳанги жафо яна тузулди.

Ёлғон тонг кулмоққа отланди, тонг ёруғлиғи тоғдан
ошди. «Мажнун юрагига ўт тутошли». Лайлидан шод-
лик қочди. У тонг шами сингари кўз ёшларини оқиза
бошлади.

Билдилар иковки чархи бемеҳр
Уз меҳрига зоҳир этгуси чеҳр.
Юз узр ила қўлти сарви навхез
Наргисларин айлаб аргувон рез.
Шаҳр эттики фитнаи ҳаводис,
Оқшом не иш этмиш эрди ҳодис.
Яъни: «Тударимға юз жиҳатдур,
Борсам даги айни маслаҳатдур».
Бағрим ярасин бу доғи сўкти,
Баъзи кечак ўткан ишни тўқти.
Бир-бирларининг ўпуб аёгин.
Тоза қилибон фироқ доғин.
Девонаға қолди ғам туни дард,
Уз буржига чиқти моҳи шабгард...

Навоий васл ҳикоясини бир лирик чекиниш билан
якунлайди. Унда етишув оқшомининг айрилиқ субҳи
доми очилиши билан тугалланажаги тўғрисида сўз бо-
ради:

Хуш давлат эрур висол шоми,
Очилмаса субҳи ҳажр доми.
Ул шом юз илча гар ҳавасдур,
Чун субҳ дам урди бир нафасдур.

Лайли ва Қайснинг бу учрашуви достондаги энг баҳтли ҳодисадир. Навоий бу учрашув шодликларини тўла тасвир этган. Етишув хурсандликлари севишгандарнинг узоқ фурсат чеккан айрилиқ қулфатлари соясида янада улкан таъсир кучига эга. Навоий бу лавҳа орқали севги достонининг ҳаётйлигини оширган. Навоий бу билан ҳаётни, севгини, инсонни, инсоннинг баҳтиёрлик ҳуқуқини тасдиқлаш мавқеида қатъий турди. Навоийдек инсон баҳти учун курашувчи инсон-парвар мутафаккир шоир Лайли ва Қайс муҳаббатидек олижаноб чин инсоний туйғуларни фақат баҳтсизликка боғлиқ кўринишлар билангина тасвирилаши мумкин эмас эди. Бундай соғ, самимий муҳаббатгина, фақат шундай севги олий даражадаги баҳтиёрликка сазовордир. Покиза севгининг баҳтли қисмати ана шу тотли етишув дамлари орқали файзиёб бўлади, улар қанчалар қисқа бўлмасин, моҳият-эътибори билан абадийдир. Навоий висол лавҳасида шу фикрни таъкидламоқда.

Бу учрашув Лайли ва Қайсни покиза севги соҳиблари сифатида янада юқсанликка кўтарди. Бу севги ўмас, у самимият ва софлик билан тўла. Бу севги инсонни инсон сифатида шакллантирувчи, унга абадият ва баҳтиёрлик бағишлиовчи севгиридир. Навоий шундай чин инсоний севги баҳтиёрлигининг куйчиси сифатида бу лавҳани ўз достонига киритган. Учрашув тафсилотлари, Лайли ва Қайснинг бу фурсатдаги ҳолат ва ҳаракатлари, висол дақиқалари тасвиридаги ҳаётйликни кучайтиради; Навоийнинг ҳаёт ва инсонийликни тасдиқловчи мавқенини очиқ намойиш этиб туради.

Учрашув шароитига оид тасвиirlар, яъни ер ва осмоний жисмларнинг хайриҳоҳлиги хаёлий ва муболағали тасвиirlарга бой. Севишганлар ҳаракати тасвиirlари эса инсонийлик белги ва ҳаракатларининг аниқ кўринишларидир. Навоий учрашув шароитини тайёрлар экан, севишганларнинг висол шодликлари қанчалик иффатли бўлмоғи кераклигини таъкидлайди. Чин сев-

гининг софлиги, юксаклиги ва ҳаётийлиги ана шундай иффатли покизаликни тақозо қиласи.

Учрашув ҳикоясини ўқир экан, ҳар бир китобхон са-мимий севги соҳиблари Лайли ва Қайс улушкига туш-ган шу яккаю-ягона баҳтиёр дам учун қувонади; айни бир вақтда у висол куйчиси бўлмиш шоирдан соф ин-соний ишқ ва висол қандай пок ва олижаноб бўлмоғи тўғрисида таълим олади.

Ҳар бир нарсанинг чегараси бор. Висол пайти ту-гамоқда. Шоир бу фурсатни ёлғон тонг пайдо бўлгани-дан нишона орқали бошлайди.

Ёлғон куларига бўлди роғиб,
Ким қилди тулув субҳи козиб.

Бу тасвир ғоят ўринли. Ҳақиқий тонгдан олдин ёл-ғон тонг (субҳи козиб) пайдо бўлади. У ҳали ёруғлик бермайди.

Аммо у тонг ёришаётгани хабарини етказади. Яна ширин висол дамларининг тугалланиши ҳам ана шу ёл-ғон тонг табиатига яқин. Шум фалак ёлғиз бир бор насиб этган ширин учрашув билан севишганларни ал-даб юпатган бўлди. Шундан кейин яна даҳшатли воқе-лик бу бечораларга ўзининг бор ваҳшатини тағин кўр-сата бошлайди.

Чун субҳ шарори тоғдин ошти,
Мажнун юрагига ўт туташти.

Тонг нурларининг шафақда қизариб кўриниши тун тугаб кун келаётганини билдирап эди. Худди ўша шафақни қизартирган олов Мажнуннинг юрагига ўт ёқиб юборгандек бўлади.

Шу тариқа табиат тасвирлари Мажнун ва Лайли-нинг ҳолатини аниқ кўрсатди. Мажнун очиқ-ойдин тел-балик оловида ёнади. Унинг юрагига туташган ўт му-ҳитлар бағрини қоплаган тонг алангаси янглиғ порлайди. Лайли эса ўз дардини яширин тутмоқча ингилади.

У аста-секин куяди, ўз бағрини ёндираётган ўтларнинг пинҳоний тафтида кул бўла боради. Лайлиниң ҳоли тонг пайти нурсизланиб бораётган шамга монанд. Лайлиниң кўз ёшлари ҳам ўша ёнаётган шамдек оқади.

Лайлидин ўлуб тараб гурезон,
Тонг шамъидек ўлди ашк резон.

Севишганларнинг муҳтасарлик қасб этган бахтиёрлик дамлари тугайди. Улар бир-бирларидан ажралишадилар. Бу абадий ажралиш эди.

СҮНГГИ ИЗТИРОБЛАР

Лайли ўз хонасига қайтиб келади. У ёри висолидан баҳраманд эди. Лайлиниң ёр исидан роҳат топган димоғи ёрсиз яна беқарорлик қасб этади. У яна айрилиқ балосига йўлиқди.

Мажнун ҳам ўз навбатида висол лаззатини тотгандан сўнг ҳажр аччиқлигини илгаригидан баттарроқ сеза бошлайди. У фақат васл тўғрисида ўйлар эди, аммо ҳаёт суви каби ширин висол ундан йироқда.

Айрилиқ уқубатларини чека-чека Лайлиниң аҳволи оғирлаша боради. Мажнуннинг ота-оналари вафот этганини эшитиб бунга ҳам Лайли ўзини айбли деб билади. Мажнун бошига тушган балолар учун ҳам Лайли ўзини айблар, шу туфайли қизнинг аҳволи яна оғирлашар эди. Лайли Мажнуннинг изтиробларини у билан баравар чекар эди.

Ишқ ва айрилиқ кулфатларини торта-торта Лайли қаттиқ дардга мубтало ва ҳаёт билан видолашмоққа бошлайди.

Лайли онасига кўнглидаги мақсадини васият қила-ди ва дунёдан кўз юмади. У:

Жонин Мажнун сўзида берди,
Ҳаргиз Лайли дегил йўқ эрди.

Отаси ва онаси ning қабри устида фарёд чекиб ётган
Мажнуннинг қулоғига суруш бу шум ҳабарни етказди:

«К-эй, дарду бало сипоҳига шоҳ!
Ишқ аҳли қошингда хоки даргоҳ!..
Ёр ўлди сафар ишиға машъуф,
Ҳамраҳгадурур ва лек мавқуф.
Ҳамраҳлиғин айлагунгму зоҳир,
Е бўлсунму ул ой мусофири?»

Бу ҳабар Мажнуннинг тақдирини ҳал қилган эди. Суруш аввал Мажнуннинг чин ишқда ибрат эканлиги-ни эътироф этади. Бас, шундай экан Мажнуннинг ишқ ўйлида охиригача бормоғига ишончи комил. Сафарга отланган ёрга — Лайли ҳамроҳ бўлмоқ керак. Чунки бу дунёда Лайли каби ёлғиз киши йўқ. У мусофириликка ҳам ёлғиз кетмоқда. Унга фақат Мажнунгина ҳамроҳликка сазовор ва муносиб.

Мажнун суруш келтирган ҳабардан огоҳ бўлгач, гарчи заъфдан қамиш қаламнинг қилидек озиб кетган бўлса-да, ётган жойидан қоплон каби сакраб турди ва жонини фидо этмоқ учун Лайли қабиласи томон югурди. У чақиндек сакрар, унинг кўнглида барқ ураётган севги ўтидан жаҳонга ёруғлик сочиб борарди.

Шу тарзда Мажнун Лайли ётган хонага кириб келди.

Лайли қилибон сафарга ният
Айларди оносига васият,
Ҳар нуқтаки айлабон гузориш,
Мажнунни қилур эди сипориш.

Мажнун хонага киргац, ўз севикли ёрига боқди. Севишганларнинг нигоҳи бир-бирига тушди. Шу тарзда ҳар иккаласи ҳам бир вақтда жон таслим қилдилар.

Жононига ул фидо қилиб жон,
Бу жон берибон нечукки жонон.

Ул азм этти чу топти йўлдош,
Бу олмади йўлидан анинг бош.

Шундай қилиб, изтироблар ўз интиҳосига етади. Лайли ва ҳозир бўлган одамлар бу икки ғамнок «ҳар шойибаи (нуқсон) фасоддин пок, чин руҳлариғодур ниҳоний жаннатда висоли жовидоний» деб ҳар иккаласини бир кафангага ўрайдилар ва бир гўрга қўядилар. Лайли-нинг васияти шундай эди.

Навоий Лайли ва Мажнуннинг биргаликда дафн этилганини ғоят ўринли нисбатлар ёрдамида тасвирлайди. Бир наъшқа ҳам келин, ҳам куёвни соладилар. Келин жонсиз, куёв эса ўлик эди. Икки жисм бир кафангага ўралади. Бу икки руҳнинг бир баданга жойлашганига ўхшар эди. Бу икки дилором бир наъшда худди қўшалоқ бодом бир қобиқда ётгандай ётар эдилар.

Алқисса, ул икки ёри жони,
Топқоч бу висоли жовидоний...
Тобут ила ики дилрабони
Мадған ичига кириб ниҳоний,
Еткурдилар ўз нишонасиға
Туфроқ ғарифхонасиға...
Ёшурди чу ою кун юзин абр,
Чун гўр бир эрди, бўлди бир қабр.

Ҳар икки севишган ёр шу йўсинда бир-бирларига агадий қовушдилар.

Бу воқеаларни ифодаловчи шоир алами мисралар орқали чин севги йўлида ситамдийда бўлган қаҳрамонларига мотам тутади.

Ишқ аҳлиға ўчти шамъи уммид
Ким ер қуий ётти ою хурshed
Не ишқ элига шоҳ қолди,
Не ҳусн авжиди моҳ қолди...

Охирги изтироблар тинди. Тақдир ўзи яратган ва ўзи қурбон қилган севги умр биносини барбод этди.

СЕВГИНИ УЛУГЛАШ

Қайс ва Лайли ҳалок бўлдилар. Аммо уларнинг қалбидаги севги тантана қилди. Ҳеч қандай тўсиқ, ҳеч қандай куч бу севгига монелик қила олмади. Даҳшатли тақдирнинг бор қудрати бу севгининг кучи-қудрати олдида ожиз эди.

Навоий бу севгини улуглайди, унинг тупроқни кимёга айлантирувчи табиатини таърифлаб ёзади:

Эй ишқ, ғариб кимиёсен,
Бал ойинаи жаҳоннамосен,
Ҳам зотинга дарж кимиёлик,
Ҳам ойинаи жаҳоннамолик.
Буким сангадур бу иккидин зот,
Бир-бир қилайн икисин исбот.
Қилдим эса кимиё хитобинг,
Андин ҳам эрур бийик жавобинг.
Берди анга бу натижа гардун,
Ким мисга етишса қилғай олтун,
Инсонники ҳалқ қилди ҳаллоқ
Ийӯк тийнат аро бағайри туфроқ
Сенким анга ошнолиқ эттинг,
Туфроққа кимиёлиқ эттинг.
Олтун қилдинг узорин онинг
Балким тани ҳоксорин онинг.

Навоий севги тўғрисидаги фалсафий мулоҳазаларини давом эттириб ёзадики, севги туфайли инсон тозалик ва юксаклик касб этади, севги туфайли инсон

Чун холису поку беғаш ўлди,
Олтун неки, кимиёваш ўлди.

Навоий севгини жаҳоннамо кўзгуга нисбат беради. Искандар бир оина яратдирган эдики, Румда ўлтириб бу оина орқали Фарангдаги ишларни кўрмоқ мумкин эди. Севги туфайли инсон назари равшанлашади ва инсон

Чун боққали ихтиёр топти,
Ҳар сорики боқти ёр топти.
Ҳам нақши вужудин этти фоний,
Ҳам топти бақойи жовидөни.

Навоий шу ерда мажозий ва ҳақиқий ишқ назариясини эълон қиласди.

Бир покиза вужудга кўнгил бериб шу ишқ оловида тобланиб, айрилиқ дардларига тобу тоқат бериб, олова гудоз бўлган олтун сингари локлик касб этган инсон мажозий ишқ эгасидир.

Мажозий ишқ вужудни йўқ қилиб юборади. Ишқи ҳақиқийга мойил бўлганлар эса, кўнгилларида етишув асари пайдо бўлган заҳотиёқ, шундай талон-тарожга учрайдиларки, мажозийликнинг сурати ҳам қолмай ўчиб кетади.

Мажнуннинг муҳаббати ишқ намунаси. Аммо унинг кучи ва шиддатли ишқи ҳақиқий даражасида эди. Мажнуннинг бошига тушган кулфатлар ана шу ишқ унинг бошига туширган шўришлар эдилар. Бунинг қаршисида ҳатто Мажнуннинг хоҳиши ва иродаси ҳам ожиз эди.

Ишқнинг құдрати тўғрисида Навоий бундай деб ёзади:

Ҳар кимгаки, ишқ юз кетурса,
Ё машъали шавқ шуъла урса,
Тоғ эрсақи сув қилур вужудин,
Нобуд этар набуду будин.
Тур узра тажалли айлагач фош,
Чайқалди сув янглиғ ул қатиғ тош.
• Бу шуъла кўнгулга тушса кори,
Қўймакта аниңг не ихтиёри.
Бу ўт не кишига ўлса рўзи,
Куйдирса не тонг жаҳонни сўзи.
Ишқ ичраки жисми тўлғонур бил,
Ул навъдурурки ўт уза қил.

Тонг йўқ, бу ўт этса ашк аро ғарқ,
Ёмғур ёғар андаким тушар барқ.
Гар ашк бу ўтни айламас кам,
Ёмғур сувидин чақинға не ғам?

Мажозий ишқ эгаси Мажнун ҳақиқий ишқ шиддати-
ни ҳам сезган эди.

Мажнунға бири бўлуб мусаллам,
Баҳра топти иккинчидин ҳам.

Демак, Мажнуннинг Лайлига муҳаббати, юқорида
айтилгандек ишқи ҳақиқий даражасига кўтарилиган эди.
Ишқи ҳақиқийнинг объекти эса оинаи жаҳоннамода акс
этадиган гўзаллик — яратувчи ҳуснининг гўзаллиги.
Модомики, Мажнуннинг севгилиси Лайли экан, Маж-
нун учун Лайли гўзаллиги ишқи ҳақиқийнинг боиси
бўлмиш яратувчи гўзаллиги даражасида эди. Навоий
чин инсоний севги, шу севги объекти бўлмиш гўзал ин-
сон — Лайлини шу қадар юксакликка кўтаради. Қайс
ва Лайли муҳаббатининг олий даражадаги баландлиги
бу севгининг самимияти ва покизалигидадир. Шу фази-
лати билан Мажнуннинг Лайлига муҳаббати ишқи ҳа-
қиқий даражасигача кўтарилади.

Навоий чин самимий инсоний севги — ишқи мажо-
зийни шунчалар юксакликка кўтарар экан, айни замон-
да у қалбаки, ясама «ишқ» эгаларини қаттиқ танқид
остига олади.

Ёлғондакам ошиқларнинг кучаниб ўзларини севги
соҳиби қилиб кўрсатишларидан Навоий истеҳзо қилиб
уларнинг «ишқ ўти» субҳи козиб («Ёлғон тонг») каби
нурсиз эканлигини айтади. Бундай «ишқ» элнинг кўнг-
лини торта олмайди. Бундай сохта ошиқлар парвона
қаршисидаги рангин капалак сингари ожиздурлар. Ҳар
бир сариқ гул заъфарон бўла бермайди, сариқ тош қаҳ-
рабо эмас. Қанча сариқ бўлса ҳам зирних (маргимуш
аралаш гугурт) олтин ўрнини боса олмайди.

Навоий чин инсоний севгининг ҳар кимга насиб бўла бермаслигини таъкидлайди. Қимнинг насибаси шундай ишқ бўладиган бўлса, ишқ у одамнинг бутун табиатини эгаллайди, у халалдан соф бўлади.

Ким ишқ насибидур азалдин,
Ул ишқ эрур барий (соф) халалдин.
Парвонада ҳоллиқ қаноти,
Ишқ ўтидин ўлди доғ зоти.
Бу доғдин ибтидои аҳвол,
Ишқ этмади они форигул-бол.
Бу ишқ ўтиға давому бўлгай?
Ҳар ким тиласа равому бўлгай?

Ана шу бобнинг охирида Навоий ўз муҳаббати тўғрисида ҳам сўйлаб ўтади. Биз бу мавзудаги иқорларни «Фарҳод ва Ширин» (кириш қисмида), ҳамда «Лисонут тайр»да («Шайх Санъон» ҳикоясининг сўнгида) ўқиган эдик.

«Лайли ва Мажнун»да Навоий «ишқ таърифида...»-ги бобнинг охирги қисмида ўз севгиси тўғрисида бундай деб ёзади:

Ё раб, мени дардманди маҳжур,
Ким ишқ ўти жоним этти маҳрур.
Бу ўтдин кўнглим этма маҳзун,
Бал шавқини қил дамодам афзун.
Ҳам ахваридин таним қуритқил,
Ҳам шуъласидин кўзум ёрутқил.
Оҳимники дудидин нишон эт,
Ул дуд ила кўз ёшим равон эт,
Кўнглум қушиким саманда ойин,
Оташкадасида топти таскин.
Сочқил шарапидин анга дона,
Бер ҳемаси (ўтин) узра ошёна.
Ул дона била тўқ айла они,
Бу шуъла аро йўқ айла они.

Ана шундай соф, самимий ва мусибатли муҳаббат соҳиби бўлган шоир Лайли ва Мажнун каби покиза ва бебаҳт севги эгаларининг фожиавий қисматини чуқур ҳамдардлик билан достон қилган эди.

СЕВГИ ҚУРБОНЛАРИ

(Қайснинг отаси ва онаси)

Қайснинг отаси Арабда машҳур ҳукмронлардан бири эди. Унга бир неча қабилалар бўйинсунгандар. Навоий бу шароитни алоҳида таъкидлаб ўтади.

Ким барри Арабда (Араб ерида) комроне,
Бор эрди Арабқа ҳукмроне.
Маҳкуми анинг неча қабила,
Иқболига истабон васила.

Аммо шоир Қайс отасининг номини айтмайди. Бу киши бечораларга ғамхўр, меҳмондўст, қўли очиқ, сахий одам эди.

Бечора улусқа чорасоз ул,
Хон густару меҳмоннавоз ул.
Осмоқдин анинг қозони тушмай,
Тун-кун ўти ўчгали ёвушмай,
Ким бодия (чўл) ичра йўл қилиб гум,
Бу ўт анга тийра оқшом анжум.
Дониш анга касбу жуд (қўли очиқ) пеша,
Дониш била жуд этиб ҳамеша,
Оту теваси ҳисоб ила жўб (тенг),
Қўю қўзиси ҳисобдин кўп.

Демак, Қайснинг отаси молу давлат, мавқе жиҳатидан баланд ўрин эгаллаган бир шахс эди. У кўчманчи араб қабилаларининг нуфузли бошлиқларидан бири бўлган. У юқори табақага мансуб саҳро аристократия-

сига мансуб. Бу шароитни маҳсус ҳисобга олмоқ керак. Чунки кейинчалик Лайлининг отаси билан бўладиган келишмовчиликда бу аҳволни кўзда тутиш керак бўлади.

Тилаб олган фарзандига ота Қайс деб ном берди. Бу унинг отасининг оти эди.

Қайс айлади ўғли отини бот,
Ким ўз отасига бу эди от.

Шундан келиб чиқиб бу кишини Абул Қайс ибн Қайс деб атамоғимиз мумкин.

Абул Қайс ўз севикли фарзандини меҳр ва муҳаббат билан тарбиялаб ўстирди. У ўз фарзандининг севги дардига мубтало бўлиб ёр куйида телбанамо тентиравшларига, мажнунилигига дастлаб андишали муносабатда бўлди.

Биринчи бор Қайс гулзор орасида Лайли билан учрашиб беҳол йиқилиб қолганида бу воқеадан огоҳ бўлган ота ва она Қайсни қидириб топдилар ва уйга олиб кетдилар. Шундан кейинги ҳодисалар бу ота ва онанинг ақлли, ҳушёр, ўғлининг нозик табиатини билиб шунга яраша муомала қилувчӣ одоб ва сабр эгалари эканлигини кўрсатди. Улар Қайс ҳушига келиб ўз қилмишларидан хижолат чекаётганини кўриб ўғлига бир оғиз сўз демадилар:

Чун кўрди ото било оноси,
Ким они ҳалок этар ҳаёси,
Аҳволига қилдилар мувосо (ёрдам),
Сўз демадилар насиҳат осо.

Қайснинг ота-оналарининг бундай муомаласи орқали Навоий катта ёшдаги фарзандларга нисбатан тутилмоғи керак бўлган муомала маданиятидан таълим бермоқда. Яна бу факт Қайс билан ота-оналари ўртасидағи меҳрибонлик одоб ға андишадан дарақ беради. Яна ота ва она характеристининг мантиқи шундай назокатни

тақозо қиласр эди. Улар ўз ҳаракатларини бундай изоҳ-
лайдилар:

Биз кўп сўрасак бу сўз мақоли,
Нобуд этар они инфиоли (хижолати).
Бу воқеа тарки тутти эркин,
Ул васвасани унугти эркин,
Тутқай они эмди табъи софи.
Бу ишгаки айлагай талофи (йўқ қиласр)
Иффат ҳарамида кеш (одат, феъл-автор) тутқай,
Тақви била зуҳд беш (ортиқ) тутқай.

Яна улар ота-оналарга хос меҳрибонлик билан ўғли-
миз бу савдоларни унугтар, уни даф этиб зуҳд тақво
билан ўзини қўлга олар деб умид қиласдилар.

Бу ҳам ота-она ҳарактерининг ҳаққоний белгисидир.
Ҳеч қачон улар ўз фарзандига севги ва ишончини йў-
қотмайдилар; у хайрли йўлдан боради деб тасаввур
қиласдилар ва шу билан тасалли топадилар. Қайс қаби-
ласидагилар ҳам шундай фикрда эдилар.

Қўптилар этиб бу фикр лойиқ,
Йўқким ул иков, бори ҳалойиқ.
Бу деб: «Анга турфа ҳол тушмиш».
Ул дебки: «Ажаб хаёл тушмиш».

Аммо бу бечораларнинг хом хаёли ўша кечадаёқ
барбод бўлади. Қоронғи тушган вақтидаёқ Қайс Лайли
қабиласи сари йўл олади ва ғариб аҳволда ўша томон-
да беҳуш ётади. Кун ёришгач, Қайнинг йўқолганини
билиб:

Ҳам қилди атоси йиғламоқ соз,
Ҳам этти оноси навҳа оғоз.

Ота ва она ўғлини қидиртириб ҳар ёнга одам югур-
тирдилар. Юборилган одамлар Лайли қабиласи яқини-
даги уч изни кўриб, унинг судралган йўлидан бориб ша-

мол келтирган қум ичидә кўмилиб ётган Қайсни топадилар. Уни кавлаб олиб, нафаси борлигига қаноат ҳосил қилгач, ўз қабиласига келтирадилар.

Ҳолин кўрубон бу навъ атоси,
Инглодиюғолиб ўлди ёси.
Айлаб онаси дағи фифонлар,
Кўздин тўкубон юзига қонлар.

Энди бебажт ота ва онанинг умидлари пучга чиқди. Улар нола чекиб қонли ёшлар тўкар эдилар. Ӯшанда ҳам бу икки мўътабар зот ўз ўғилларига бир қаттиқ сўз демайдилар.

Қайсга маломат, таъна, ўгит сўзларини, унга нисбатан қандай муомала қилиш кераклигини ҳар хил бошқа одамлар билдирилар.

Ул дебки: «Санга бу не ҳавасдур»,
Бу деб: «Ҳавас ўлса мунча басдур»
Ҳар ёндин ўлуб насиҳат ангез,
Ҳар панд анга бир синони хунрез..
Бул деди: «Керак қулогига панд»,
Ул деди: «Керак аёғига банд».

Аммо Қайс ҳар кечада яна Лайли қабиласи сари йўл олар, унинг атрофида зору зор тентирадар эди. Уни бу ишдан қайтармоққа барча ожиз қолдилар.

Ожиз бўлубон ото-оноси
Балким бори хайлу ақрабоси.
Носиҳлари дам-бадам забунроқ,
Савдоси замон-замон фузунроқ.

Шундай қидиб, барри Арабдаги мўътабар қабила бошлиғининг яккаю-ягона тилаб олган фарзанди, олим, фозил, юксак дид ва нозик табиат эгаси Қайс телбанамо ишқ даштида кезар эди. Энди уни ҳамма Мажнун деб атай бошладилар.

Мажнуннинг занжирга солиниши ўн олтинчи бобда ҳикоя қилинади. Бу бобнинг сарлавҳасида Навоий ёза-

ди: «Мажнунни бехабар ошиқлиғидин Лайли отаси ҳабардор бўлуб Мажнун отасига тил синони, балки синон лисони била захмлар йиборғони...» Бу бобда бошқа бирор жойда Мажнуннинг отаси тилга олинмайди. Мажнуннинг қабиласи «Омир эли» деб аталади («ким омир элида Қайс бадрўз бу ҳайдаки, эрди донишомуз»). Лайлиниг отаси ўз талабини «саййиди омирий»га қаратган («ноқилға дедики, тез уруб гом, қил саййиди омирийға эълом»). Қосид бу хабарни «саййиди омирий» (Омир қабиласининг бошлиғи) бўлмиш Мажнуннинг отасига етказади. Навоий бу ўринда Мажнуннинг отасини сомеъ (эшитувчи) деб атайди.

Қосид келибон аниңг паёмин
Айтур кишига деди тамомин.
Сомеъ чу эшитти сўз ҳисобин,
Сўз топмади дегали жавобин.
Кўнглини ул иш малул қилди,
Чора йўқ эди — қабул қилди.

Навоий бу воқеалар тасвирида Мажнуннинг отасини сермулоҳаза киши сифатида келтиради. У фақат «саййиди омирий», «Айтур киши», «Сомеъ» (tinglovchi) каби сифатлашлар орқали ифодаланган. Бу табиий. Чунки Навоий бу ҳодисалар жараёнда Мажнуннинг отасини ота мақомида эмас, балки қабила бошлиғи қилиб кўрсатмоқда.

Чунки бошқа бир қабила бошлиғи Омирий қабиласининг бошлиғига талаб қўймоқда.

Бу ерда шунга яна аҳамият бериш керакки, Қайснинг отаси ҳам араб еридаги нуфузли бошлиқлардан бири. Лайли отасининг саййиди омирийга бу қадар кескин муомала қилиши феодал уруғ аристократияси ўртасида ички низолар қай даражада кескинлашиб турганини билдиради. Саййиди Омирий Лайли отаси қўйган талабни әмалга оширади. Қайсни бир қумтепадан то-

пиб олиб келадилар ва уйга қамаб, оёғига занжир со-
ладилар.

Мажнун бу бандилнікдан чиқиб яна саҳро сари йўл
олади. Қайснинг ота ва онаси яна изтироб чекадилар,
яна яёв ва отлиқ одамлар у телбани қидирмоққа от-
ланадилар.

Навоий бу бечора ота ва онанинг нима қилишни
 билмай ноилож қолганларини бундай тасвиirlайди:

Лол этти яна отосини ғам,
Беҳолу ҳазин оносини ҳам,
Ултурдилар икки зори беҳад,
Кўп фикр этиб эттилар яна рад.

Улар турли маслаҳатлар қилишди («Кўп сўз юзин
ул очиб бу ёпти»), ниҳоят улар бундай қарорга келиш-
ди: («Охир мунга сўз қарор топти»):

Ким ҳар соридин узуб таваққуъ
Тенгрига-ўқ айлабон тазарруъ,
Ҳақдин иқав они истагайлар.
Пайдову ниҳони истагайлар.
Хушвақт қилиб ниёз аҳлин,
Осуда замир роз аҳлин.
Ҳар гўшанишину бенавойи,
Қилғайлар анинг учун дуойи.
Ҳақ раҳм этиб икки бенавоға.
Бергай они ул ото-онаға.

ОТА ВА ФАРЗАНД

Иигирма саккизинчи бобда Навоий Мажнун отаси-
нинг ўз ўғлини қидириб саҳрга келиши ва уни қандай
аҳволда топишини ҳикоя қиласи. Бу бобнинг сарлавҳа-
си бундай: «Мажнуннинг отаси девбоддек дашт атрофи-
ға эврулуб, ўз девона ниҳодин саргашталикда топмо-
ғи ва жунун дашти қароқчилари ҳар дам анинг ҳуши
корвони хайлин савдо сипоҳиға асир этгондин гариб

ҳолот мулоҳаза қилғони ва насоийҳ ҳуш доруси била ани лаҳзаи ўзига келтургони ва ўзи била уйига еткур-ғони».

Бу Қайс ва отасининг охирги учрашувлари эди.

Мажнуннинг ота ва онаси кўп фурсатдан бери тақдирга тан бериб, ўз ўғлидан айрилганларини англаған әдилар. Улар юз ғуссага мубтало бўлганлар. Аммо фарзанд иштиёқи устун келиб бир куни иттифоқо Мажнуннинг отаси саҳро сари йўл олди. Шояд у ўғлини топса, фифону нола билан зора унга таъсир кўрсатса, панду насиҳат билан Мажнунни уйга келтира олса. Ота шундай фикр қиласи әди, Мажнунни қидириб йўлга чиққанида. Бу қарор мантиқий асосга эга әди. Мажнунга панду насиҳат кор қилмайди. Мажнун ҳушёр пайтида ўз қилмишларидан хижолат чекади, ўзини қўлга олади. Аммо ишқ савдоси зўр келганда яна телбаликка қайтади. Отанинг фикрича бирдан-бир чора Мажнунга Ҳақнинг таъсири. Агар ниёзу назр билан гўшанишин бенаволарнинг кўнглини олсалар, уларнинг дуолари орқали Мажнунни ҳушёрликка келтириш мумкин бўлар, деб ўйлар әдилар ота ва она. Бу энг охирги илож әди.

Бу тадбир натижа бермади. Шундан сўнг ота ва она Мажнунни ўз ҳолига қўйиб беришга мажбур бўлган әдилар.

Қим телбаи бенаво отоси,
Юз ғуссага мубтало оноси,
Чун муддати ўғлидин әди фард,
Кўнглини жароҳат айлабон дард.
Фолиб бўлиб анга иштиёқи,
Саҳро сари тушти иттифоқи,
Қим топса фифону зор қилғай,
Шоядки, ичига кор қилғай.
Ағфонига мулҳақ айлабон панд,
Шояд ани айлагай забонбанд.
Юз нуқтага тилни қойил этгай,
Шояд ани уйга мойил этгай.

Бу мисраларда ота ва онанинг зор аҳволи, фарзандга меҳр, охирги умидлар эшитилади. Ҳеч бир ота ва она ўз фарзандидан, у қандай бўлмасин, узил-кесил қўнгил уза олмайди. Мажнуннинг ота ва онаси ҳам шулар жумласидандир. Бу кундалик турмушдаги табиий бир кўриниш. Мажнуннинг отаси:

Руҳин қилиб ул умид тоза,
Ҳар сори сурар эди жамоза (туя),
Чун неча кун ул талабда чопти,
Охир ани бир бузуғда топти.

Мажнуннинг ҳоли ғоят аянч. У гоҳ чумоли тутар, гоҳ тупроқдан гўр ясар, кесаклардан минора қурав, гоҳ ўз бошига тупроқ сочар, тишлари билан тирноқларини олар эди.

Мажнун билан отасининг учрашуви чуқур драматизм билан тўла. Ота ўғилнинг бундай аҳволидан ғоят таъсиранди.

Дедики: «Недин мисол экин бу,
Субҳоналлоҳ, не ҳол экин бу?
Ким кўрди бу навъ одамизод,
Ким бермагай ўйла одами ёд».

Отасини кўрган Мажнун танимай ундан қочади. Ота йиғлаб «к-эй юз ярагиғ боғирға пора, мендин нега айладинг канора?» деб ўзини танитади. Шундан кейингина «Мажнун отаси эканини билди, оҳ урдию олиға йиқилди». Бу ерда ҳеч қандай муболага йўқ. Телба отасини бир кўрганда танимаслиги табиий. Ота эса ўғилининг аҳволига қўйинади, унинг танимай қочганидан ёқасини чок этиб кўз ёши тўқади. Бу трагизм билан тўла лавҳанинг тасвири жуда таъсирили ифодаларда берилади.

Воқеаларнинг мутаносиб ривожи бундай мураккабликни давом эттиришни тақозо этмас эди. Чунки унда

меъёр туйғуси йўқолган бўлар эди. Энди шоир бу драматик тасвирни бошқа йўлдан олиб боради.

Мажнун отасини танигач, унинг оёғига бош уради. Ота ва ўғил бир-бирлари билан дийдор кўришадилар.

Бошин кўтариб қучуб отоси,
Жонин тилаб айламак фидоси.
Чирмаштилар ўйла чусту маҳкам,
Бир жинс ики ҳарф ўлса мудғам (бирикиб кетдилар).
Ҳар лаҳза йигидин эрди ошуб,
Ҳижрон аччиғидин эрди ошуб.
Ошублари чу топти таскин,
Бунёд этиб ул заифи мискин.

Шундан сўнггина ота ўғлига сўз айтмоққа имкон топти. У Мажнунга:

Дедиким: «Аё рамида фарзанд!
Пайванд бағирға, балки парканд.
Кўксум ярасини сўкма мунча,
Бағрим қонини тўкма мунча.
Сенинг танинг ўлса ёра ғамдин,
Менинг жигарим бўлур аламдин.
Бир дам жигаримга қилма ковиш (кавлаш),
Кўргилки не навъ этар таровишиш (томиши).

Шундан сўнг ота фарзандига уни не-не орзуладар билан «садқа берибу қилиб дуолар» топганини, гўдаклигидан авайлаб парвариш қилганини, мактабга бериб ўқитиб фазлу камол, илму ҳунар ўргатганини эслатади. Ота, ўз умри интиҳосига етганда ўғли унинг бошида турар, ҳаёт шами нурсиз бўлиб қолган пайтида ўғли шам бўлиб қабиласини ёритар, отасининг номини сақлар ва эл хотиридан ўчирмас, деб умид қилар эди. Энди эса отасининг субҳига оғирлиқ шоми чўккан, ичидаги юз ғам; ҳаёт шами ўчиш олдида, жон қуши учиб кетмоққа тайёр.

Ота Мажнунга кўнглидаги дардларини бирма-бир баён этиб бўлгач, Мажнуннинг ишқ йўлида чеккан меҳ-

нату озорларига чек қўйишини тилайди. Мажнун энди ўзини қўлга олиши керак. Ҳар бир дардга бир даво бор-ку, ахир.

Ишқ ичра тутарга жони зоринг,
Билдукки йўқ эрди ихтиёрипг.
Ҳар амрки, бўлса ғояти бор,
Ҳар маҳлаканинг ниҳояти бор.
Ишқ аҳли жаҳонда кўрмадукми?
Бу водий аро югурмадукми?
Бўлмоқ бу сифат бир ишда мағлуб,
Аҳли хирад олида эмас хўб.

Ота ўғлига онасининг оғир аҳволини ҳам айгади. Онаизор ўғилсиз ҳамиша беқарор: ўғлим, бўтам деб оҳ чекади. Оқ соchlари юзига ёйилган. Ўғлининг тупроққа йиқилганини эшитиб, ўзи тупроққа йиқилади. Она ҳаётидан ҳам бир-икки дам қолган, холос. Ота сўзларини тугатар экан ўғлидан уйга қайтмоини сўраб ёлборади. Агар ота ва онаси ўғлининг фамида ўлсалар ўғлининг халқ олдида қандай жавоб беражагини эслатади.

Отанинг ўзи ва она қалбидаги «тоғдек андуҳлар»ни бирма-бир баён этиб қилган ўгитлар ҳар қандай юракка ҳам таъсир қилмай қолмас эди. Мажнунга ҳам бу сўзлар таъсир қилди. Шунда ҳам Мажнүн севги дарди, бу дард туфайли чекаётган аламли изтиробларидан чекина олмас эди. Шу билан бирга ўғил отасининг юрак дардларига ҳам бефарқ қарай олмас эди. Мажнун ота сўзларига жавобан дейди:

«К-эй, хайлинг эшиги қиблагоҳим,
Дардинг ўтини ёрутқай оҳим...
Бу неча такаллумики сурдунг,
Куйган кўнгил ўтиға сув урдунг.
Йўқ, йўқки, қўярға доғ уза доғ,
Ут ёқдингу қўйдунг устига ёғ.

Нутқунг неки айлади рақамзад,
Айтурға жавоб йўқ манга ҳад.

Мажнун ўз бошига тушган ишқ савдоси ҳақ иродаси туфайли бўлган, дейди. Бу ишқ бир чақин бўлса, кишининг вужуди бу чақин қаршисидаги хошок кабидир.

Қайс отасининг ҳар бир фармонини бажармоққа ҳозирлигини билдиради. У отасини танимай қочгани, балки танишга ўзининг арзимас ҳам эканлигини айтиб таассуф қиласи. Мажнуннинг орзуси отасининг ити бўлмоғлиқdir. Чунки «ит кимсага бевафолиғ этмас, бошин олиб ўзга сари кетмас». Шу гапларни айтгач, Мажнун жамоза (түя) сари бориб ундаги арқонни ўз бўйнига боғлайди ва арқоннинг учини отасига беради. Ўзи эса тўрт оёқлаб ит сингари туради ва ўзини «итмен илигингда бўйни боғлиқ» деб отаси ихтиёрига топширади. Бу ишларнинг маъноси шундаки, агар Мажнун ўз ихтиёрида бўлса, у ҳеч қачон Лайли қабиласи атрофидан, ёки ушбу тентираб юрган жойларидан кета олмас эди. Мажнуннинг уйга қайтиши фақат мажбурият ва ота ва онага ҳурмат юзасидандир. Шунинг учун бу ерда тимсолий беихтиёрлик кўринишлари келтирилмоқда (ота фармонига бўйсуниш, бўйни боғлиқ ит ҳолига тушиш шу маънода).

Бу воқеалар ҳикоятидан сўнг келтирилган лирик чекиниша Навоий бундай хулоса қиласи:

То тутти жуннин йўлни Навоий.
Ким бўлди ватанға раҳнамойи.
Мажнундек отоси доғи йўқтур,
Масканга ҳавоси доғи йўқтур.

Иигирма саккизинчи бобдаги отанинг Мажнунга насиҳатларидан тузилган монолог Мажнун отаси тўғрисидаги, уни тўла тасвир этувчи бирдан-бир бадиий лавҳадир. Үнда бу кишининг инсофли, раҳмдил, ғамхўр,

ҳушёр, одампарварлик каби фазилатлари очиқ кўрсатилган. У мажнун ўғлига ҳеч қандай таъна қилмайди. Ота шунча фурсат ўғлининг ишқ йўлида зору телба бўлиб юрганига сабр-тоқат қилиб келди. Отанинг энди ниҳоят ўғлини топиб, унга панду насиҳатлар қйлиб эсҳушини йифиб олишга чақириши ота характерининг мантиқидан келиб чиқади. Ўғил ҳам, ўғил туфайли отона ҳам ҳалокат ёқасида турибдилар. Бундан ортиқ сабру чидам бу ҳалокатни тезлатишигина мумкин. Шунинг учун ота охирги бир умид билан ўғлини қидириб келди. Унда барқ уриб турган оталик меҳри Мажнунга таъсир кўрсатди. Бу таъсир шунчалар кучли эдики, Мажнун ўзини ота ихтиёрига таслим қилди. Аммо Мажнун ишқ ихтиёрини тарқ этган эмас. У ўзини арқон билан боғлаб ота қўлига тутқазди. Шу билан ўзининг ота фармонида эканлигини билдириди. Мажнунни бу қарорга келтирган шароит ота ва онанинг аянч ҳоли, уларнинг ўз фарзандларига меҳру муҳаббати эди. Яна ўғилнинг ота ва онасига ҳурмат ва фармонбардорлиги ҳам бу ҳодисаларда акс этади.

Ота Мажнунга сўз орасида ўзининг умри тугаётганини, она ҳам ўғлидан узоқда оғир уқубатлар чекаётганини айтади. Ота ва онанинг охирги кунлари яқинлашмоқда.

Уммиди ҳаётимиз кетибдур,
Оҳанги рахилимиз (кўчиш) етибдур.

Булар бир томондан Мажнуннинг ота-она иродасига бўйсунишини асосласа, иккинчи томондан кейин юз берадиган воқеаларга ҳам замин тайёрлайди.

Мажнун ўз ҳолатида рўй берган ўзгариш туфайли ота ва она иродасига бўйсунди ва уйга қайтди.

Уттизинчи бобда ота ва она ўз ўғиллари билан сўнгги бор учрашадилар. Ота ва она учун бу баҳтли учрашув эди. Аммо Қайс учун ғоят мураккаб шароит юз бера-

ди. Үғлини ўз ғапига кўндирган ота энди уни Навфал қизига уйлантироқ тадорикини қўра бошлайди.

Мажнуннинг бу хатту ҳаракатлари унинг ота ва онасини қаттиқ ҳурмат қилишини билдиради. Шу меҳр ва ҳурмат туфайли Мажнун ота ва онанинг измидан чиқмасликка ўзини мажбур қиласр эди. Агар ўғилнинг ўз ота ва онасига бу қадар итоати бўлмагандан Лайли күйида саргардон Мажнуннинг бошқа қизга уйлантирилиши мутлақо асоссиз ва сунъий бўлиб чиқар эди. Мажнуннинг бу итоаткорлиги Навоийнинг кўнглига энг яқин туйфу — ота ва онага чин фарзандлик муҳаббати ва итоатининг ифодаси ҳам эди.

Мажнун отасига:

Дедики: «Кечур гуноҳим охир,
Ким лутфунг эрур паноҳим охир».

Үғлининг бундай ожизлик билан қечирим сўрашини кўрган ота унинг узрини қабул қилмоқ олдидан шарт қўяди.

Кўргач ота ажз эътирофи,
Деди: «Бу ишинггадур талофи,
Қилғон боридин ружуъ қилсанг,
Не ишга десам шурӯъ қилсанг
Мендин тиласанг ризо қабул эт.
Не шаръ этар иқтизо қабул эт».

Мажнун билан отаси ўртасидаги муносабатлар ғоят мураккаб эди. Мажнун мурувват ва футувват аҳлига мансуб инсофли ва одобли фарзанд эди. У ота- ва она ризолигини баланд тутар эди. Шунинг учун Мажнун отасининг талабини қабул этди. У ўзининг ота ҳукмита бўйсунажагини билдиради.

Деди: «Санга ҳарнеким ризодур,
Қилмоғлиғ ани манга сазодур.
Ҳукм этки не навъ этай шиорим,
Этмакда ани не ихтиёrim?»

Аммо Мажнун отасининг нимани таклиф қилажаги-
ни ҳали билмайди.

Ота сўз бошлади. Навоий ота сўзларини тўласича
келтирган. Ота ўта андишли бир зот эди. У ўз фикри-
ни мантиқли равишда асослаб, уни ўғлига ҳурмат ва
одоб пардалари билан чулғаб изҳор қиласди.

Навфал араб ерида тоқ бир киши. У Мажнунга ёр-
дам кўрсатмоққа кўп интилади. Аммо тақдир бу муам-
мони бошқача ечди. Энди Мажнун Навфал қархисида
қарздор.

Энди будуур анинг ризоси,
Ҳам хаста отангнинг илтимоси,
Ким зоҳир этиб тарийқи пайванд,
Қилсак анга доғи сени фарзанд.

Навфалнинг қизи «боштин-аёғи латифу дилкаш»,
унинг «vaslin тилар элга худ адад йўқ» эди. Шунинг
учун ота қизнинг Қайс никоҳига берилиши катта мар-
ҳаматдир, дейди. Ота ўғлидан бу маслаҳатга рози бў-
лишни талаб қиласди. Ота ризосини олмоқнинг бирдан-
бир чораси шу.

Мендин тиласанг ризо; ризо бер,
Бу қисса ризосини манго бер!

деб шарт қўяди ота.

Мажнуннинг жавоби қандай? Навоий ёзади:

Мажнун тилни андоқ айлади банд¹,

(Ота) Ким бўлди ризоси бирда хурсанд.

Мажнун жим. Унинг тили лол. У бир сўз демайди.
Ота «сукут — аломати ризо» қабилида фикр қиласди ва
буни ўғлим рози бўлди, деб тушунади. Шу йўсинда
Мажнунни Навфал қизига уйлантиришга тайёргарлик
бошланади.

¹ Мисраларда учрагаң таъкидлар А. Қаюмовники (ред)

Кўриниб турибдики, бу ишларда Мажуннинг ҳеч қандай ихтиёри, айниқса, иштироки йўқ. У фақат отанинг хоҳиш ва қарорига бўйсунмоқда.

Мажнун ва отаси ўртасидаги мулоқот шу билан тугайди.

Тўй кечаси Мажнун «рафиқаси» Навфал қизи билан ака-сингил тутинаиди ва Лайли ҳашами сари жўнайди.

Ота билан ўғилнинг келгуси учрашуви фақат қабристонда юз беради. Телба ўғил марҳум отанинг қабри зиёратига келади ва у ерда ўз тақдиридан ўқинч кўз ёшларини тўқади.

ЕТИМЛИК

Мажуннинг Навфал уйидан чиқиб кетганини эшигган ота ва онаси улус олдидаги хижолатда қоладилар, улар ғам-ғусса ва шармда бандаликни бажо келтирадилар.

Бу базмӣ ғам ичра дардпарвард,
Бу навъ чекар суруди пурдард:
Қим Навфал уйидин ул жигархун
Яъники ғариф хаста Мажнун
Чун бодия сори азм қилди,
Тонглаки ото-онаси билди.
Баским келибон улус ўёти,
Қатъ ўлди иккисининг ҳаёти.

Навоий бу ҳодисаларни таъсирли ва мантиқий боғланиши зўр, аммо ғоят қисқа ва лўнда ифодаларда баён қиласиди.

Юз берган воқеалар отанинг тинкасини буткул қуритган, ўлим ҳолатига етказган эди. У қаттиқ бетоб бўлади, кўрпа-ёстиқ қилиб ётиб қолади. Табибларнинг муолижалари кор қилмайди. Ниҳоят:

Бас мұхлил әди мариз ранжи,
Бұлмади илож чора санжи.
Чун етти сурӯши осмоний,
Топшурди ваднати (омонат нарса) ниҳоний.

Шундай қилиб, Мажнуннинг отаси вафот этади. Бу бағтсиз ҳодисалар Мажнуннинг онасиға ҳам қаттиқ таъсир қиласы. «Бир ёндин ўғил ғаму шиканжи, бир ёндин абушқа (кекса эр) дарду ранжи» онани қаттиқ таҳликаға солади. Она шундай қайғу чекдики:

Баским ўзин этти пора-пора,
Иўқ эрди ҳаётидин шумора.
Оқ сочин узубки елга берди.
Бир тор заниф жисми эрди.
Они доги гунбази жафокүш,
Уз жуфтига айлади ҳамоғуш,
Гар ўғли фироғи бирла кетти,
Не бўлса абушқассига етти.

Мажнуннинг ота ва онаси севги беқарори ва телбаси бўлган ўғил дардида ғам чека-чека дунёдан ўтадилар. Воеалар мантиқан бирликда давом эта боради. Мажнуннинг Навфал қизига уйлантирилгандан сўнгги ҳаракатлари, ўғилнинг яна дашту саҳроларда макон тутиши ота ва она тақдирини ҳал қилган әди. Достон воқеалари ҳам ўз интиҳосига яқинлаша боради. Ота ва онанинг ўлими Мажнуннинг ҳаёт шомини яқинлаштироқда әди.

Навоий Мажнуннинг отаси таърифи билан достонни бошлаган әди. Достон интиҳоси ҳам отанинг ўлими билан бошланади. Баённинг изчиллиги, достон бадий матосининг пишиқлиги шунда ҳам аён бўлиб туради.

Мажнуннинг отаси образида ягона фарзандига ғамхўр ва фидокор падар, қўли очиқ, бағри кенг, сахий инсон; ўз одамларига меҳрибон, шафқатли, соғдил ва инсофли қабила бошлиғи тасвирланган. Унинг ҳар бир

ҳаракати, қилган ишлари, айтган сўзлари шу таърифни исботлайди, унинг инсонпарварлиги характерининг табиатидан келиб чиқади.

Ота ўғил Мажнунга яхшилик тилайди. Бу яхшиликни ота ўз тушунчасига мослаган ҳолда амалга оширади. Бу тадбирнинг (Қайснинг Навфал қизига уйлантирилиши) акс натижа берганига ота дахлдор эмас. Унинг кўзлаган мақсади эзгулик ва хайрга асосланган эди. Ота ўғлига нисбатан ғоят одобли ва инсофли муносабатда бўлади. Ота аввал фарзандининг ишқ ўйлида савдоилилигига тоқат қиласди, ўзининг оқил ва ҳуашерлигини намойиш этиб тақдирга тан беради. Ҳатто Лайлиниг отаси қўйган талабни ижро этиб, Мажнун занжирга солинганда ҳам Мажнуннинг отаси бунга айбли эмас. Чунки шароит тақозо қилган тадбир эди бу чора. Отасининг Мажнунга қилган панду насиҳатлари соғлом фикр, инсоф ва адолат билан қилинган мулоҳазалардан иборат.

Аммо Мажнуннинг Лайлига муҳаббати бир ўчмас олов эдики, у ўз ўйлида дуч келган ҳамма нарсани бир қуруқ хошок сингари куйдириб кул қиласди. Мажнуннинг отаси ўғлини деб шу ўтлиғ эҳтиросда ёнади. Мажнуннинг онаси ҳам ўша севги оловининг тобида ёниб кул бўлади.

Навоий она образини отадан узмай тасвирлайди. Улар ҳар иккаласи ҳамиша иноқ ва бирга. Фақат она ота билан бирга саҳроларда ўғлини излаб тентирамайди. Ота қидиришда эканида, она уйда сабр билан кутади. Аммо онанинг ўғли аламида чеккан дардлари отаникидан ошса ошадики, кам эмас. Ниҳоят, ўғил қайгусида ота оламдан ўтгач, ўғилдан айрилиқда, аламнок эрининг дардида мотамзада бўлган она ҳам дунёни тарқ этади.

Навоий бу шафиқ ва мусибатдийда ота-онани турмушдаги аҳиллик, иттифоқлик, ҳамдардлик асосига қурилган оиланинг тимсоли сифатида яратган.

МОТАМ НАВҲАЛАРИ

Нажд тоғида зору саргардон юрган Мажнун бир ке-ча туш кўради. Бу достонда Мажнунинг иккинчи туши. Навоий достон воқеаларини бир-бирига боғлашда туш воситасидан ўринли фойдаланган. Бундай боғланишлар умуман шарқ адабиётида кўп учрайди. Бу тўғрида Мажнуннинг Лайли билан тушида учрашгани тўғрисидаги бобда айтиб ўтилган эди. Мажнуннинг руҳий ҳолати шунчалар мураккаб шунчалар қарама-қарши ҳисснёт ва кайфиятлар билан тўла эдики, унинг туш орқали бу хилма-хил туйгулар туманида бирор фикр чизигини топа олиши табиий бўлиб кўринади. Яна Навоийнинг баъзи фикрий жумбоқларни ечишда тушнинг ўрни борлигига ишонган бўлишини ҳам истисно қилиб бўлмайди. Бу́дан ташқари одам ўз ўйларига алоқадор воқеаларни тушда кўриши ҳам маълум.

Мажнун тушида икки кабутарнинг тухум очиб, бола чиқарганини кўради. Бу кабутар боласи қанот чиқаргач, «ошибта бўлуб димогу ройи, бўлмиш эди муддате ҳавои», «ота-онадин тамом узулди, саҳрои хиял аро қўшулди».

Ота ва она кабутар ўз фарзандини тутмоқчи бўлишади, аммо тутиша олмайдилар. Шу пайт юқоридан икки бургут учиб келиб иккала кабутарни еб юборади.

Мажнун уйқусидан уйғонади. У дарҳол не ҳол юз берганини англайди ва ўз хайлиниң мозори сари югради. Бу ерга етиб келгач, у янги қурилган икки қабрни кўради.

Вазъи икки шамъким йиқилғон;
Андуҳ шамоли тийра қилғон.
Мадфунлари (кўмилғанлари) икки ғам сиришта,
Ул навъники шамъ ичинда ришта...

Мажнун ота-она қабрини кўриб, жисмини чақин ургандай тўлғонади, бошига тупроқ сочиб, оҳу фифон кўтаради, бу оҳнинг тутунлари дунёга қоронғилик солади.

Мажнун отасининг қабрига бош уриб дейди:

Қ-эй, бодия аҳли аржуманди!
Кўк тоқиға ҳимматинг каманди.
Не бодия, балки Макка то Шом,
Дашт аҳлиға хони раҳматинг ом.
Аъроби (араблар) кироми зер дастинг,
Мендин етибон бори шикастинг.

Ўн саккиз байтдан иборат мотам фифонларида ўғил ота таърифини қиласди, унинг ғамхўр ва меҳрибонлигиги-ни миннатдорлик билан ёдлайди, етказган озорлари учун марҳумдан узр сўраб истиффор қиласди.

Шундан сўнг Мажнун она қабрига бош уриб фарёд кўтаради.

Чун бўлди ватан аноси гўри,
Тушти яна олам ичра шўри.
Қўксин ёқа ўрниға қилиб чок,
Урди юрагига тифи бебок.

Навоий Мажнуннинг она қабри устида чеккан нолаларини, тўккан кўз ёшларини сув, балиқ обрәzlари орқали ифодалайди. Мажнуннинг қўзидан оққан ёшлар ерни гўё денгизга айлантириб юборади. Қабрда ётганлар эса бу денгиздаги балиқлар сингари эдилар. «Лекин (Мажнуннинг) қўм устида чеккан оҳининг алангаси ўз жисмини қовурилган балиқдек қиласди» (П. Шамсиев талқини).

Мажнуннинг онани ёдлаб чеккан навҳалари ўттиз тўрт байтни ташкил қиласди. Уларда она таърифи, ўғилнинг онага меҳру муҳаббати ва садоқати; она ҳурматини бажо келтира олмай доғда қолгани, онага етказган озорлари учун ўқинишлари эшитилади. Мажнун онани ўз жонининг қибласи, шу қибланинг нури деб атайди. Мусулмон оламида қибладан ўзга муқаддасроқ йўналиш йўқ.

Мажнун онани ўзининг Каъбаси деб таърифлайди. Демак, ислом дунёсининг саждагоҳи Каъба қанчалар азиз бўлса, инсон учун она шунчалар азиз ва мўътабардир. Шундай қилиб, Навоий она ҳурматини барча устун тушунчалардан устуноқ қўяди. Ҳатто шу юксаклик йўналишига нур сочиб унга ёруғлик берувчи нур манбай деб она меҳрини эъзозлайди. Бу оналарнинг қанчалар олий эъзоз ва ардоқقا сазовор эканликлари ни куйловчи навоиёна наволардир.

Оналарни бу қадар улуғлаш Навоийга хос бир ҳолатdir. Навоий барча муқаддас нарсалар ичидаги энг муқаддаси она деб ҳисобладайди, онанинг энг муборок, энг олий бир зот эканини ҳамиша foят зўр мутаассирона куч билан таъкидлайди. Навоий онанинг қадри ва ҳурматини шунчалар юқори тутадики, ҳаётда бундан ортиқроқ даражага кўтаришга бошқа имкон қолмайди.

Мажнун ўзининг азиз ва мўътабар онасига етказган озорлари учун ўзини шундай койийдики, ҳатто ўзининг туғилган заҳоти ўлиб кетмагани учун афсуслар қиласди.

Туққанда не бўлгай ўлсан эрди,
Туғмоғон ила тенг ўлсан эрди.
Улмай мени мудбири сияҳрўз,
Бўлдум санга чун балойи жонсўз.

Онанинг ўз фарзандини севиб, ардоқлаб, боқиб ўстиргани ҳамиша боласининг ташвишларини чекиб уйқусиз тунларни ўтказгани; ўзи нимаики еса, ичса, шуни ўзи учун эмас, боласига қут бўлсин деб қилганларини ўғил бирма-бир эслайди. Шундай меҳрибонлик ва яхши умидлар билан ўстирган боласи бедодчи чархининг зулми туфайли онанинг қаддини мәҳнат юки билан эгди. Онанинг юзига ажинлар тушмоғига сабабчи бўлди. Мажнун энди ўлган онаси бошида осмон каби ёпирилиб нола қиласди, онага амалга ошмай қолган ўғиллик бурчини бажармоқ тўғрисидаги тилакларини изҳор этади:

Қул янглиғ ўғуллиғунгни қилсам
Ўғул киби қуллуғунгни қилсам.
Ҳар навъ етишса чархдин банд,
Менинг била кўнглунг ўлса хурсанд.
Чун бўлди бу иш аён ҳамоно,
Сен зору заифу мен тавоно.
Ҳам шайбға (қари) қолди хаста жонинг,
Ҳам жилвагар ўлди навжавонинг.
Мундоқда мени лами мудбир,
Бўлмай нафасе, бошингда ҳозир,
Шафқат била тутмайин қўлунгни,
Кўз бирла супурмайин йўлунгни...
Сендин туну кун жудолиғ эттим,
Билмаслиғу бевафолиғ эттим.
Солғондек ўзумни телбаликка,
Кўнглунг ола олмадим иликка.

Ўғил алами туфайли она жон беради, она ғаму дард билан жаҳонни тарқ этади. Мажнун онасининг ўғлидан шод бўлмай кетганичи билади. Айбли ўғил учун шунинг ўзи катта жазо эмасми?

Руҳунгники: равзадур паноҳи,
Жанноти наим жилвагоҳи.
Мендин билсамки шод эмасдур,
Уздин ўзима бу зулм басдур.
Бечорамен ўзга найлагаймен,
Дардимға не чора айлагаймен?

Навоий Мажнуннинг ота ва онаси қабри устида чеккан навҳаларини тугаллар экан, ғоят таъсири бир лирик чекиниш берган. Унда айрилиқ ичра қолган етим, асир, бекас бир кимсанинг мотамзадалиги айтилади. Бу Мажнуннинг эмас Навоийнинг ўз аҳволига ишора-сидир:

Эй дўст, бошимға бир нафас ет,
Мотамзадалиққа боқу раҳм эт,

Ким бўлди бу бекасу фақиринг.
Ҳажр ичра ятиминг асиринг.

«Лайли ва Мажнун» достонининг шу ўттиз учинчи боби энг қайғули лавҳалардан бири. Бунда Навоий-ота-она ва фарзанд ўртасидаги муносабатлар масаласини ёритган. Бу мавзу шоирнинг кўнглига энг яқин мавзу эди. Навоий ўз асарларида болалар ота-онани жуда азиз тутишлари шарт эканини қайта-қайта уқдирар эди. Ана шу бобда Навоийнинг бу эзгу фикрлари ўзининг ғоят таъсирли ифодасини топган.

ИНТИҲО

Янгиана севгили ёр висоли билан бахтиёр бўлган
Лайли яна айрилиқнинг оғир қийноғига тушган эди.
Қизнинг

Маҳзун эди жони зори асрү,
Бетоб тани низору асрү.

Шу аҳволда эканида Лайлига Мажнуннинг ота ва онаси дунёдан ўтганликлари хабари етиб келади. Бу хабар бахтсиз қизнинг қайғусини янада оширади.

Бу дард ғамин фузуроқ этти,
Андуҳи йўлин узунроқ этти.

Лайли Мажнуннинг бошига тушган барча дардлар учун ўзини айбли санар эди.

Ул воқеларки даст берди,
Билмиш эдики сабаб ул эрди.
Мажнун анинг эрди дардноки,
Мажнуннинг ото-оно ҳалоки.
Бу ишгаки чарх қилди ҳодис,
Бир восита бирла эрди боис.

Бу мулоҳазалар Лайлиниг руҳий дунёси қанчалар бой унинг ҳис тўйгулари қанчалар нозик ва мураккаб эканидан далолат беради. Бу Лайли характерининг ҳар томонлама мукаммаллиги,.унинг чин инсоний туйгулар билан тўла эканлигидан бир нишона эди.

Лайлиниг кўнглида Мажнунга бўлган муҳаббат олови Мажнуннинг юрагидаги севги алангаси қадар куч билан ловуллаб ёнар эди. Аммо қиз бунга сабр-тоқат билан бардош бериб, ўзини тута олди. Лайли Мажнун сингари ўз дарду аламларини очиқ изҳор этмоқ, шу билан қалбини сал бўлса-да, бўшатмоқ имкониятидан маҳрум эди. Яна бу дардкаш маҳбуба, кўриниб турибдики, ўз севгили ёрининг бошига тушган оғир мусибат—ота ва она вафоти учун ҳам ўзини айблайди. Ваҳоланки, уларнинг ўлимига бевосита сабабчи Лайли эмас, балки севишганларнинг баҳтсиз қисматидир. Лайлиниг бу кулфатга алоқаси «бир восита бирла боис» холос. Шунга қармай Лайли покиза тийнат, ўта соғ ва самимий қалб эгаси, инсоғ ва юксак одамийлик соҳибаси бўлгани ҳуфайли шу оғир мусибатларни чекади, қизнинг аламли дардларига чек йўқ. Унинг кўнглини нола ва фифон дудлари ўраб олган.

Лайли бу азобу уқубатларга чидай олмай, бераҳм чарх ва аччиқ тақдиридан дод деб қаттиқ фарёд кўтарида.

Бу оловли изтироб тўла мисраларда Навоийнинг чин севги ва баҳтиёрликка муносиб покиза инсонларнинг баҳтсиз қисматидан куйинниб қилган фифонлари эшитилар эди.

Ким: «Эй кажрав сипеҳри худрой,
Зулмингдинвой юйу юз туманвой!
Жонимға неча ситам қилурсен?
Кўнглумға насиб алам қилурсен?
Соврулғасиз, эй раванда афлок!
Қўзғолғасиз, эй нужуми бебок!

Жисмимни қатил қилдингизла!
Жонимни заліл қилдингизла!..
Лайлики балойн фурқати бор.
Ики Мажнунча меҳнати бор.
Умр анга ғалат ҳавасдур охир,
Жон тарки ажаб эмасдур охир!»

Лайлиниң дардлари авж олиб ҳолати ёмонлаша боради. Шунда Навоий Лайлиниң онаси образини ҳаракатга келтиради. Бу мушфиқ, ўз қизига бирдан-бир яқин ва меҳрибон, дардкаш бир аёл.

Лайлиниң ҳаёти шу шафиқ онанинг ёнида ўз интиҳосига етади. Бу аёл ўз севикли фарзандига дил боғлаган, боласининг ниҳон сирларидан ўзича огоҳ, ҳамиша унга бахту иқбол тилаган мушфиқ оналардан бири.

Бор эрди оно ишидин огаҳ,
Чун қизни бу навъ кўрди ногаҳ.
Кўнгли иши изтироб бўлди, -
Гўё жигари хароб бўлди.

Табибларниң муолижалари бемор қизга чора бўйлмайдилар. Лайлиниң ҳаёт шами сўнмоқда эди. Ҳаётдан узоқлашаётган Лайлига ғайбдан бир овоз қелгандек туюлади. Бу овоз Мажнунниң «гўристон ичра зору маҳжур, ўлгон кишидек ҳаётдин дур (узоқ)» ҳолатда эканини айтар, унинг юз мотам устига яна Лайли ғамини чекаётганидан хабар берарди. Мажнунниң «жони ғаму дард поймоли, ҳаддин тош эрур хароб ҳоли» эканини билдирар эди. Ана шундан сўнг Лайли ўз онасига охирги сўзларини айта бошлайди. У онага меҳру муҳаббатини изҳор этади, онанинг фидокорлигини қайд этиб, онанинг қизи туфайли чекаётган дардлари учун узроҳлик қиласиди. Шундан сўнг Лайли ўзининг кетмоқ фурсати яқинлашаётганини айтиб, ўша дам келганида кўп аза тутмасликка, сабр-бардош қилмоққа

даъват этади. Лайли ишонадики, унинг ҳаёт билан ви-
долашаётган пайтида:

Шак йўқки менинг ғариби зорим,
Фам шомида тийра рўзгорим...
Ё улки буён азимат этгай;
Умрум кунидек бошимга етгай.
Уздин кеториб фироқ жаврин,
Кўргузгай улусга ишқ таврин.
Туфрофима туфрофини қотғай,
Руҳини менинг сори узотғай.

Мажнун шу содиқлик расмини бажо келтиргач; Лай-
ли онасига васият қиладики,

Зинҳорки айлаб эҳтиромин,
Енимда ясогасен мақомин.

Чунки Мажнун шундайин шариф ва пок инсонки,
уни кўз ёшлари билан ювса арзиди.

Лайли ўз онасига Мажнунга кийна қилмасликни,
унга меҳр кўргизиб жон пардасидан кафан тикмоқни
vasият қилади. Лайли яна васиятини давом эттириб
онага дейди:

Чирма мени доғи ул кафанға,
Бир жинс кафан ики баданға.
Фарзанддек айлаб анга асбоб,
Фарзаңдинг ила қил они ҳамхоб.
Чун руҳ ила руҳ топти пайванд,
Бир маҳд аро ётқур икки фарзанд.

Лайли ўз ҳаётининг охирги дақиқаларида ҳам ўз
севгилиси Мажнун тўғрисида ғамхўрлик қилади, унинг
покизи ва шарофатли бир зот эканини онасига тушун-
тиради.

Ҳадемай Мажнун Лайли ҳашамига келиб, ошиқлик
садоқатини ўрнига қўйиб дунёдан кўз юмажагига маъ-
шуқа ишонади. Шунинг учун унинг васияти Мажнун

тўғрисида. Ҳаётнинг сўнгги нафасигача Лайли Мажнунни ўйлайди, унинг ташвишини чекади. Лайли ўз онасидан Мажнунга меҳрибон бўлмоқни, уни ўз фарзандидек кўрмоқни сўрайди. Чунки Мажнуннинг ота ва онаси йўқ. Лайличинг онаси Мажнунга она каби бўлсин. Ҳаётдан кетаётган маъсума, маҳбуба қизнинг охирги сўzlари муҳаббатли ёри тўғрисида ғамхўрлик билан тўлиб-тошган. Лайли шу қадар севгида садоқатли, вафоли, фидокор бир инсон.

Юмди тугатиб онасиға сўз,
Ҳам сўздину ҳам онасидин кўз.
Жонин Мажнун сўзида берди,
Ҳаргиз Лайли дегил йўқ эрди.

ОНА ФАРЁДИ

Лайлининг онаси ўз қизининг дунёдан ўтганлигига њеч ишонгиси келмайди. У марҳума фарзанди билан худди тириклар сингари мулоқот қилади. Онанинг Лайли мотамида қилган фарёди ва айтган сўzlари она қалбининг энг аламли фифонлари билан тўла.

Қизининг охирги сўzlарини эшитгач, Лайлининг онаси шундай нола чекдики, «ким бағри сипеҳрнинг тешилди». У қизининг бошига эврулуб, тобони узра йифлаб, гўё уйқудаги қизини уйғотмоқча интилар эди. У боласига қараб, ҳозир уйқу вақти эмас, кўзингни оч, хандон ташлаб сўз айт, дер эди. Лайлининг онаси ҳолатини кўрсатар экан, шоир тасвирининг шу қадар аниқлигига эришади. Бу аниқлик эса аҳволнинг ўта мутасирилгини борган сари кучайтиради. Она қизининг қўлидан тортиб уни уйқудан уйғотмоқчи бўлар, гоҳ чеҳрасига юз қўяр, сув пуркаб қизни ҳушига келтиromoқча беҳуда уринар эди. Онанинг бу ердаги сўzlари ва ҳаракатлари бечора мотамзаданинг талvasали ҳаяжонлари-ни рўйирост аён этади:

Гаҳ қўйниға тортибон қўлинн чуст,
Титраб, йиглаб қучар эди руст...
Яъни: «Кеча қолмади қаронғу,
Қўз очки муносиб эрмас уйқу».
Гаҳ оразига юзин тегурди,
Рухсорига ашқдин сув урди.
Яъни сув тегиб юзига ногоҳ,
Сескангай ўз уйқусидин ул моҳ.

Аммо дунёдан кўз юмган мавҳаш кўзини очмайди.
Ниҳоят она қизидан айрилиб қолганига ишонгач:

Оқ сочини ёди навҳа тузди,
Ҳар нечаки ўрди борин узди.
Оҳидин этиб жаҳонни маҳрур (ёнган),
Таскинига сепар эрди кофур.
Кўксини яқодек этти пора,
Ким кўнглидни урди ўт шарора.

Онанинг иолаларида севикли ва ягона фарзандидан маҳрум бўлган мотамзәданинг дарду аламлари тўла-
сича эшитила боради. Уларда ҳаёт гўзаллиги, тенгқур
ўртоқлар давраси, ёшлик латофати, қиз чиройи, улар-
нинг она тасаввуридаги инъикоси, онанинг ўз боласи-
ни меҳр билан адроқлаб безаши, севги тантанаси
машъум ва бераҳм ўлим ваҳшатининг зиддияти орқали
тасвиrlанади. Бу ердаги она сўзлари ўлим ўқинтирган
баҳтсиз она хаёлининг ожизона интилишларидир. Улар
онанинг марҳум фарзандини қайта ҳаётга чорлаб ўзи-
ни алдаган умидлар қаърида тентирашини билдираш
эди.

Қўз очки эрур ҳавоий равшан,
Қизларға эрур ҳавоий гулшан.
Борига тавофи боғ майли,
Мавқуфки майл этарму Лайли.
Юз зевару дур тоқибдуурлар,
Йўлингға сенинг боқиб туурулар...

Ясаб сени офати замона,
Гулшан сари айлайн равона.
Қизлар била ул тараф хиром эт,
Дин аҳлиға зуҳдни ҳаром эт.

Қизини абадий уйқудан уйғотмоқни истаб она охирги воситага мурожаат қиласи. У Лайлига Мажнуннинг ҳам интизор эканлигини, боғда Лайлани кутиб фифон чекаётганини хабар қиласи, ўзини ҳам, Мажнунни ҳам зор қилмасликни қизидан ўтинади. Мажнун сени сўраса, не жавоб бераман, деб қизини ҳаёт бағрига қайта тортмоққа тиришади, бечора она:

Мажнун дағи, интизор тортар,
Боғ ичра фифони зор тортар.
Сен кеч бориб ул батанг келса,
Иstab сени бедаранг келса,
Сўз айтса, не қилай хитобин?
Сўрса сени, не берай жавобин?
Ҳам мени, ҳам они зор қилма,
Андин мени шармсор қилма.

Ҳайҳот, бу кечиккан чақириқлар жонсиз қиз қулоғига бориб етмас, жароҳатли қалбнинг қанчалик чуқур бағридан чиқмасин, бу нидолар руҳсиз қиз димоги учун таъсирсиз эдилар.

Лайлининг онаси образи тўлақонли, ҳаққоний бадиий образ бўлиб, у Навоий ғоят юксакликка кўтартган, самимият ва фидокорлик тимсоли бўлган оналар образлари қаторидан ўрин олади.

СЕВГИ ДУШМАНИ

«Лайли ва Мажнун» достонидаги воқеаларнинг тараққиётида бош ўрин тутган образлардан бири Лайлининг отаси образидир. Навоий Лайли отаси тўғрисида-

ги биринчи маълумотни Лайли таърифи муносабати билан келтирган.

Үн биринчи бобда шоир Хай қабиласидаги муҳтарам устоз тўғрисида ҳикоя қилади. Унинг шогирдлари орасида «бир тоза ниҳоли сарвқомат» қиз — Лайли ўзининг ҳусну жамоли ва ақлу камоли билан ажралиб турар ва устоз бу шогирди билан фаҳр қиласр эди.

Ана шундан кейин Лайлининг отаси тўғрисида сўз келади. У кўзини равшан қилувчи қизи учун махсус мактаб очган, бошқа болалар ҳам шу мактабда ўқир эдилар.

Гулдек юз ила бу тоза гулшан,
Айлаб отанинг кўзини равшан.
Бир уй қилибон ото мураттаб,
Ким бўлғай ул уй бу ойға мактаб.

Лайлининг отаси образи ўн олтинчи бобда ҳаракатда кўринади. Лайли ва Қайс ўртасидаги муҳаббат авж олиб Қайснинг номи Мажнунга айланиб кетгац, бу севги тўғрисидаги хабар Лайлининг отасига етиб келади. Унинг яқинлари Мажнун тўғрисидаги гапни махфий равишда етказадилар. Улар Мажнуннинг телбалиги «бир ишқ ғаму балосидиндур, бир ҳур сифат ҳавосидиндур» дейдилар.

Лайлининг отаси Мажнуннинг бундай аянч ҳолатига таассуф билдиради. Қайснинг таърифини у кўп эшиштан эди, Қайсга кўз тегибди дейди. Лайлининг отаси бу йигитни ёқтирас, унинг фазилатларини ҳурматлар эди. У Қайс тўғрисида аввал бундай дейди:

Бас комил эдию диллисанд ул,
Озодавашу ниёзманд ул.
Ақли комилу каломи маъқул,
Бор эрди манга ҳам асрү мақбул

Навоий Лайли отасининг Қайснинг телба аҳволидан огоҳ бўлгач, унга ачинганлигини аниқ белгилар орқали тасвирлайди. Лайлининг отаси бармоғини тишлаб Мажнуннинг оғир аҳволига куйинади.

Сомеъ (Лайли отаси) чу эшитти
бўлди ғамгин,
Тишлаб илигин дедики: «Мискин!..»

Лайлининг отаси фақат Мажнунгагина эмас, ҳатто ўғлиниң бу телба аҳволидан изтироб чекаётган отоналарга ҳам ачинади. У бенаволар қандай оғир аҳволга тушиб қолган эканлар деб фикр юритади:

Не эркин аниңг атоси ҳоли,
Бечора аносининг малоли?

Шундан кейин, Лайлининг отаси Қайс ким туфайли бундай телбалик изтиробларини чекмоқда, у қайси қабилага сажда қилади, яъни, унинг севгилиси қайси қабиладандир, деб хабар келтирган одамига савол беради.

Не ўтдин экин бу тоби оё,
Кўнгли аро изтироби оё?
Қай гулдин экин бу хорхори,
Қай сарвдин ашки жўйбори?
Бу ҳолиға ким васила эркин,
Қиблагаҳи не қабила эркин?

Хабарчи Мажнуннинг кимга кўнгил берганини пардали ифодаларда унга билдиради. Мажнуннинг севгилиси:

Табъи ҳушу назми ҳам равондур,
Андоқки санга доғи аёндур.
Назмида бори бир исм мазкур.
Ким эрмас зикри бизга мақдур.

Демак, Мажнуннинг эсу ҳуши жойида, назми ҳам ра-
вон. Аммо шеърларида доимо бир исмгина тилга олина-
ди. Лекин бу исмни хабарчи айта олмайди. Навоий бу
ерда мусулмон оламида мавжуд бир қоида орқали ха-
барчига Лайлиниг отини айтдирмайди. Аёл кишининг
номини ҳар ким тилга ола бериши мумкин эмас.

Мажнуннинг севгилиси ўз қизи эканини фаҳмлаган
Лайлиниг отаси қандай ҳолатга тушганлигини Навоий
бундай тасвирлайди:

Эшитгучи билдиким недур ҳол,
Тўлғонди ўзига ўйлаким нол (қилитириқ).
Бошин тутиб ўлди бир замон геч (гангиб қолди),
Сўз демади яхши, ё ёмон ҳеч.
Чун яхши тааммул этти (ўйлади) лахте (бир оз),
Тил чекти нечукки шўр баҳте.

Лайли отасининг олдинги Мажнун ҳолатига ачиниб
айтган сўзларидан сўиг Мажнуннинг ўз қизига муҳаб-
бат қўйганини эшитгач, нима қиласр экани ҳали бизга
аён эмас. Ҳатто унинг олдинги муносабатидан келиб
чиқиб бу масалага ижобий ёндошиши мумкин, деган
умид пайдо бўлади. Аммо озгина фурсат ўйга толган
бу одам бизнинг умидимиизга тамомила зид бўлган қа-
рорини эълон қиласди. Лайлиниг отаси саййиди Оми-
рийдан (Мажнуннинг отасидан) бу ишга чек қўймоқни
талаб қиласди. Ҳатто Мажнуннинг телбалиги барчага
маълум бўлганига қарамай бирор чора топмагани учун
Мажнуннинг отасига танбеҳ ҳам қиласди. Мажнунни
занжирга солмоқ керак, деб талаб қиласди Лайлиниг
отаси.

Ким топса эди жунунга пайванд,
Мажнунга илож банд эрур, банд.

Хай қабиласининг бошлиғи — Лайлиниг отаси
Омир қабиласининг бошлиғи — Мажнуннинг отасига
дўқ ва пўписа қилишга ўтади:

Билмонгму шукуху савлатимни,
Аъроб (араблар) аро молу шавкатимни?
Ҳам ўғлинга, ҳам санга билурмен,
Ким ҳарне қиласай десам қилурмен.
Лекин санга бу тағофул ўлмиш,
Гафлат юзидин тажоҳул ўлмиш,
Қил забтин анинг чу бўлдунг огоҳ,
Мундин нориким, наузу биллоҳ!
Бўлса яна бўйла амр зоҳир,
Аввал ани айлагумдур охир,
Сўнгра санга доғи қаҳр сургум,
Хайлингни бу даштдин итургум!

Шундай қилиб, Мажнунни даштда тутиб келиб, у бехудликда эканида занжир билан боғлаб қўядилар.

Энди энг асосий масала — Лайлиниг отаси нега Мажнунни занжирбанд қилишни талаб қилди. У гарчи аввал Мажнун аҳволига ачинган бўлса-дә, телбалик боиси Лайли эканини билгач, дарҳол Мажнундан юз ўғирди. Шуларниг сабабини аниқлайлик.

Қайс Лайлига фидокорлик билан кўнгил берган эди. Қайс Лайлини энг юксак, энг покиза муҳаббат билан севар эди. Бу севгининг қудрати түғёни Қайсни бутунича қамраб олган, Қайс шу севгининг ўчмас оловида қовжираб ёнар эди. Аммо Қайс шу севгининг ҳаяжон ва изтироблари билангина тирик.

Қайснинг Лайлига муҳаббати шунчалар баланд эдики, шу муҳаббати туфайли Қайс оддий, эл қатори кишилар даражасидан қиёс қилиб бўлмайдиган даражада маънавий юксакликка кўтарилган эди. Бундай севги ҳар кимга насиб бўла бермайди. У фақат Қайс ва Лайли сингари энг олижаноб ва покиза сифатлар эгаси бўлган зотларгагина хос бўлган олий фазилат ва соғсаодатdir.

Қайс шу севги ҳароратида тамомила ўзлигидан озод бўлган. У фақатгина Лайли номи, Лайли ҳаёти, Лайли-

га бўлган муҳаббати билангина нафас олади. Қайснинг бунчалар юқори даражасини тушунмаган одамлар уни Мажнун — жинни деб атадилар. Бу одамлар ўз маҳдудлиги ва тор фикрлилиги туфайли Қайс ва Лайли муҳаббати сингари олий тушунчаларни идрок этишдан ожиз эдилар. Улар учун бу севги ҳаяжон, изтироб ва лаззатлари ёт эди. Улар учун ўзлари тасаввур қила оладиган оддий чекланганликдан бўлак нарсалар ғайритабиий туюлар эди. Уларнинг тор ва хира назарларида ишқ йўлида ўзини қурбон қилаётган маъсум бир вужуд жинни бўлиб кўринар эди.

Лайлининг отаси — Хай қабиласининг бошлиғи ҳам ана шундай тор фикрли, ўзи учун ўзи белгилаб олган доирадан ташқаридаги кўринишларни идрок этишга ноқобил бир киши эди. Унинг учун ўша доирадан ташқаридаги хатту ҳаракатлар жиннилик деб ҳисобланар эди.

Қайс оддий, қобилиятли, фозил бир йигит сифатида Лайлининг отасига мақбул бўлган. Аммо Қайс шу оддийликдан юқори кўтарилиб фидокорона севги туфайли энг юксак камол касб этганида у Лайлининг отасига хос бўлган тушуниш доирасидан узоқлашди. Шунинг учун Лайлининг отаси Мажнунни жинни деб ундан юз ўгиради. Мажнуннинг тедбанамолигидан ор қилади. Бу тор фикрли кимса ва золим феодал Мажнунни занжирбанд қилмоқни талаб қилади. Қайс ва Лайлининг соғ ва самимий муҳаббатига тўсиқ бўлади. Ниҳоят, бу жафожўй ўз қизининг жуда оз одамга насиб бўладиган пок муҳаббат тантанаси туфайлигина эришадиган бахтига гов солади ва оқибатда ҳар иккала ёш ва маъсум севишганларни ҳалок қиласиди.

Демак, Навоий «Лайли ва Мажнун»идаги асосий конфликт чин инсоний муҳаббат, унинг поклиги, севгидаги фидокорлик ва шу олижаноб туйғуларнинг юксаклиги билан оддий турмуш кўринишларига асирлик, тор

фикрлилик ва маҳдудликнинг пасткашлиги ўртасидаги зиддиятга қурилган.

Лайлининг отаси сингари шахслар чин инсоний мұхаббатнинг баланд парвозини кўрмоқдан ожиз эдилар. Улар «шукуху савлат ва молу давлат» қурбонлари, мұхаббат эгаларини мажнун деб занжирга соладилар ва шу билан севгинга чек қўймоққа интиладилар. Афсуски феодал муҳитнинг бўғиқ шароитида бундай ноқис фикрлилар устун мавқега эга бўлганлар ва инсонийликнинг олий камолотига раҳна солиб келганлар.

Гарчи улар мұхаббат оловини ўчирмоқдан ожиз бўлсалар-да, чин севги билан йўғрилган пок вужудларни жисмонан ҳалок этмоққа қодир эдилар.

Демак, Хай қабиласининг бошлиғи Лайлидек бир ажойиб инсоннинг отаси тугал салбий хислатлар эгаси бўлган бир образ. Айни замонда у ўз муҳити, ўша муҳит туғдирган тасаввурларнинг маҳсулидир.

Навоий бу образнинг салбий томонларини айрим сифатларининг тасвири орқали янада бўрттириброқ намоён этади. Буни биз Лайли отасининг Мажнун аҳволидан огоҳ бўлгач, даставвал айтган фикрлари ва қилган афсуси мисолида кўриб ўтган эдик. Бу лавҳа Навоий дostonининг бадиий матосида ҳаётийлик ва шу ҳаётийликдан келиб чиққан бадииятнинг аниқ кўринишларидан-дир.

СЕВГИ ҲИМОЯЧИСИ

Қайснинг бутун туриш-турмуши севги билан. Аммо бу севги ёвуз кучлар тимсоли бўлмиш Хай қабиласининг бошлигидан таъқиб ва қувфинга учради. Атрофдаги баъзилар бу севги эгасини Мажнун деб ундан юз ўғирдилар, баъзилар чин юракдан унинг ҳолига ачиндилар. Бу севги ҳимоясиз қолди. Шунда Навоий дostonига севги, адолат ва инсонийликнинг ҳимоячиси сифатида Навфални киритади. Достонда биз Навфални

ҳар жиҳатдан Қайс билан боғли равишда кўрамиз. Навфалнинг барча ҳаракати Қайс учун ва Қайс туфайлидир. Навфал Навоий достонида севги, инсоф, одамийликни қадрловчи, муҳаббат эгаларини баланд тутувчи олиҳиммат бир зот сифатида иш тутади.

Навоий Навфални бундай таърифлайди:

Навфалки Арабда эрди нодир,
Тигифа қадар, ўқиға қодир.
Яхшилик ила Арабда мавсум,
Оромгаҳи бу марз ила бүм.

Қайс билан Навфалнинг танишувлари ҳам ажойиб бир шароитда юз берди. Навфал саҳрова ов қилаётган чоғда кийиклар овчилардан қочиб Мажнун атрофига йиғиладилар, ундан ҳимоя қутадилар.

Чарга аро қолмиш эрди Мажнун,
Даврида кийик ададдин афзун.
Ҳар сайдки ул сипаҳни кўрди,
Тўш-тўшдин анинг сари югурди,
Борисига иш аяга ялинмоқ,
То мумкин анинг сори сиғинмоқ.

Навфал бу аҳволни кўриб ҳайратда қолади, атрофидагилардан бунинг сабабини сўрайди. Мажнуннинг кечмишларидан «саросар огоҳ» бўлган ҳамроҳлари Навфалга «ул қиссани қилдилар ривоят».

Навфал ўзи севги дардини бошидан кечирган эди. Шунинг учун кўнгли Мажнунга ачишади. Навфал овдан воз кечди ва Мажнуннинг аҳволига зор йиғлаб:

Дедики: «Не кимиё эрур ишқ,
Не бориқаи (яшин) зиё эрур ишқ,
Ким ҳар кишиники қилди ғамнок,
Ғамдин қилур ўйла қалбини пок.

Навоий Навфал сўзлари орқали севгининг қудрати, унинг инсонни улуғловчи ва тозаловчи кучига оғарин

ўқийди. Ишқ әгаси бўлмиш ҳар бир зот буюк инсонийлик касб этади.

Ишқ ўйла вужудин оритибдур,
Андоқ башарияти итибдур;
Ким ваҳшга йўқ қошида даҳшат
Чун кетти башарлиқ, итти ваҳшат;

Демак, севги туфайли инсон шунчалар покизалик касб этадики, ҳатто ваҳший ҳайвонлар ҳам ундан ҳуркимайдиган бўладилар. Аксинча улар бу севги соҳибидан паноҳ истайдилар. Бундай севги барқарор бўлган жойда бошқалар ҳам ёмон хулқдан қутуладилар. Бу Навфалнинг ўз аҳлига берган буйруғи орқали кўрса-тилади.

Тарк айлади сайдга жафони,
Элга деди: Ташланг ўқу ёни,
Ҳам итлигингизни ташлангиз чуст,
Ҳам итларингизни боғлангиз руст!

Навфал Қайсдаги муҳаббат тобини сезгаңдан кейин овни тўхтатиб ҳайвонлар қирғинига чек қўяди. Яна ўз одамларига шу ҳайвонларга нисбатан шафқатсиз муомала, яъни итлик одатини тарк қилишга буюради. Севгининг ҳаёт бағишловчи, кишиларни поклик ва жувонмардликка унダメфи шундан равshan бўлиб туради.

Навфалнинг Мажнунга олижаноб муомаласи ҳам севигига ҳурмат намойиши эди.

Катта ва кучли қабиланинг бошлиғи Навфал саҳро-йи, дайди Мажнун қошига келиб салом беради. Мажнун ҳам унга жавобан эҳтиром кўрсатади.

Навоий Навфал ва Мажнун диалогида ҳар иккала фазилат әгасининг бош руҳий дунёсини очиб беради.

Мажнун инсофли, барча жониворларга раҳмдил, озор ва азобнинг ҳар қандай кўринишларига қарши бир киши эди. Лекин у Навфални танимас, унинг нима мақсадда ўзига мурожаат этаетганилигини билмас эди. Шу-

Нинг учун Мажнун ўз атрофидаги ҳайвонларни Навфал бошчилигдаги овчилар ҳуружидан сақлаш ниятида сўз бошлайди:

Дедиким: Аё хужаста дийдор,
Чеҳрангда хужасталиқ падидор.
Ҳам меҳри сафо юзунгда томеъ.
Ҳам нури вафо Әгингда ломеъ.
Юз ком санга насиб келди;
Сендин кўзума гарип келди.

Навфалга шундай юқори баҳо берган Мажнун унинг ҳайвонларга шафқатсиз муомаласидан норози бўлади. Бу ҳайвонларнинг гўштини истеъмол этмоққа Навфалнинг эҳтиёжи борми? Қандай қилиб, Навфалнинг табиати ҳайвонларга озор беришга қодир бўлди? Навфал нафснинг гапига кириб қон тўкмоққа қай тариқа ихтиёр қилди? Шундай зулм билан топилган таом унга татийдими? Шундай ишлар Навфалга раводирму?

Мажнун Навфалдан бу рамидалар (ҳурраклар) қонидан кечмоқни илтимос қиласди, чунки улар гуноҳсиздирлар.

Мажнунинг Навфалга айтган бу сўзларида Мажнун характеридаги гуманизм ва инсоф очиқ кўриниб туради. Шундай фазилатларга эга бўлган одамгина чин севгучи бўлмоққа қодирдир. Шу билан бирга син севги инсонда олижаноб фазилатлар—инсонпарварлик, инсоф ва покизаликни тарбиялайди, бу фазилатларни камолга етказади. Шу юксак туйғулар такомили Мажнунда шундай кўринадики, у инсонпарварликдан ҳам юқори кўтарилиб ҳайвонпарварликкача боради. Мажнун бегуноҳ, ҳуррак, беозор саҳро ҳайвонлари — кийиклар ва ўзга даду дом (ёввойи ҳайвонлар)нинг ҳимоячисига айланади.

Навфал Мажнуннинг бу ҳаққоний сўзларини эшиггач, «ер ўптию қўйди олдида бош».

Навфалнинг Мажнунга берган жавобида катта ҳурмат сезилади. Навфал аввало Мажнуннинг ҳақ эканлигига тан беради, Мажнун нимаики деган бўлса, барисини қабул қиласди.

Шундан сўнг Навфал ва Мажнун диалоги мана шутарзда давом этади.

Навфал:— Чун сен қилдинг ҳикоят изҳор,
Эмди манга ҳам ҳикоятё бор.

Мажнун:— Анга бўйла берди посух, (жавоб)
Ким: «Айтқил, эй жамоли фаррұх».

Навфал:— Деди: «Улки қилдинг иршод,
Ким қилма рамидаларға бедод.
Билдим нафасинг ҳаловатини,
Қўйдум борининг адоватини.

Навфал катта бир қабиланинг обрўли бошлиғи. У ҳарбий куч ва сиёсий ҳокимият эгаси. Мажнун эса саҳрода тентираబ юрган бир дайди. Навоий Навфалнинг олижаноблиги ва Мажнунга ҳурматини ана шу диалог тафсилоти орқали равшан кўрсатади. Навфал Мажнуннинг ҳаққоний гапларини дарҳол қабул қиласди, унинг айтганларини амалга оширади. Яна Навфал, аввал Мажнундан рухсат сўраб, унинг розилигини олгандан кейингина Мажнунга ўз саволини беради ва баъзи фикрларини изҳор этади.

Навфалнинг Мажнунга бу ҳурматини севги ва севги соҳибларига бўлган эҳтиром деб билмоқ керак.

Навфал Мажнунга дейди:

Сенким, элдин қилиб жудолиқ,
Қилмишсен аларға (саҳро ҳайвонларига) ошполиқ
Иўқ эл била улфатинг зиёдат,
Бу иш ҳам эрур хилофи одат.
Инсонки эрур чароги бинниш,
Бал чашму чароги оғаринниш.
Андин ўзин айламоқ рамида.

Ҳайвон била бўлмак орамидá,
Ақл олида бесабаб кўрунди,
Сендин манга бас ажаб кўрунди.¹ -

Фақат шундай муқаддимадан кейингина Навфал Мажнунга унинг тўғрисида эшитган гапларини айтади.

Андоқ дедиларки: Гул узоре
Солмиш юрагингга хорхоре.
Гар андоқ иш ўлғон эрса ҳодис,
Бўлғон эса мундоқ ишга боис,
Бўлғил бу рамидалардин озод,
Кезгил неча кун менинг била шод.

Навфал Мажнунга ҳар қандай ёрдам кўрсатмоққа ҳозир. У Мажнунни севгилиси ёнига ҳаммаҳд (ёстиқ-дош) этажак. Агар бу ишни «нақду мол» орқали бажаришга эриша олмаса, «сипоҳ ишини рост» қилиб, яъни уруш очиб амалга оширажак. Агарда ўйлаган ишлари юзага чиқмайдиган бўлса, Навфал Мажнунни ўзига куёв қилмоқ нияти ҳам бор. Фақат Мажнун бу ҳайвонлар даврасини тарқ этсин. Чунки:

Одам била ваҳш келди кам жинс,
Одамға ҳам одам ўлди ҳамжинс,
Гар ёр висоли ўлса коминг,
Бу ишда керакдур эҳтимомийг.

Навфалнинг бу сўзларида унинг қанчалар оқил, мард, инсонпарвар, севгипарвар эканлиги аён бўлиб туради.

Навфал Мажнунни чин севги соҳиби бўлгани учун қадрламоқда. Лайлининг отаси эса Мажнунни худди

¹ Кейинги уч байтнинг маъноси бундай: «Инсон-ку ақл чароги, балки бутун коинотнинг кўзи ва чароги бўлгач, ундан ўзини олиб қочиш, ҳайвон билан биргалашиш ақл олдида бесабаб кўринди, сендан (садир бўлиши) менга ажаб кўринди» (П. Шамсизев талқини).

шу сабабдаі рад қилған әди. Навфал Мажнуннің фав-
қулодда бой табиати, севги йўлидаги фидокорлиги ва
садоқати учун эъзозламоқда. Лайлининг отаси эса
Мажнуннинг бундай фазилатларини сезмоқдан ожиз.
Унинг дил кўзи кўр.

Демак, Навоий талқинида, кейинчалик Лайлининг
отаси билан Навфал ўртасидаги кураш севгини қадр-
ловчи муҳаббат ҳимоячиси билан севгини тушуммайди-
ган нодон ўртасидаги курашдир. Бу олижаноб инсоний-
лик билан тубан ва ожиз нодонлик ўртасидаги зиддият-
дан келиб чиқсан кураш әди. Демак, Навфал билан
Лайлининг отаси табиатан бир-бирларига қарама-қарши
турадилар. Ҳар иккаласи икки қарама-қарши маънавий
кучларнинг вакиллари бўлиб, улар ўртасида келишув
ёки муроса бўлиши қатъяйн мумкин эмас. Ҳаёт ҳақиқа-
ти бу зиддиятнинг нақадар шиддатли ва кескин экани-
ни кўрсатди. Навфалнинг Лайлини Мажнунга бериш
тўғрисидаги таклифини рад қилган ота ҳарбий тўқна-
шувларда енгила бошлагач, ўз қизини Мажнунга бер-
маслик учун ҳатто Лайлини ўлдирмоқча қарор қилди.

Навфал нутқида висол сўзини эшитган Мажнун дар-
ҳол Навфал таклифини қабул қиласди.

Мажнун:

Деди: Неким айладинғ хитобим,
Борисиға бор эди жавобим.
Чун васл сўзин дединг унуттум,
Ул барчасидин канора туттум.

Мажнуннинг Навфалга берган жавоби чуқур маз-
мунга эга. Ў Навфалнинг ҳар бир айтган гапига, шу
жумладан ўзига фарзанд этмоқ ниятига ҳам жавоб бер-
моқчи әди. Аммо севгилиси Лайли висолига етиш иста-
ги барча жавобларни унутмоқча олиб келди. Мажнун,
агар Навфал ўз ваъдасини амалга ошириб уни Лайли
висолига еткургудай бўлса, бошини Навфал отининг

аёғіга қўяжагіни билдириди. Навфал Мажнунни уйига олиб кетади.

Энди Навоий Навфалнинг Мажнунга берган ваъдасини амалга оширмоқ учун кўрган тадбирларини бирма-бир баён этади.

Навфал Лайлининг отасига одам йўллаб унга бундай таклиф билан мурожаат қиласди:

Қайс улки Арабда бебадалдур,
Ҳар фазлда эл аро масалдур.
Лайли сари ишқи пок пайванд,
Қилғон эмиш они орзуманд.
Ифрот ҳаёву инфиоли
Қўймай қилурига шарҳ ҳоли.
Қавму хайлин унутқон эрмиш
Ул ишқ ила даشت тутқон эрмиш.
Савдо аро бўлмиш ўйла мафтун,
Ким эл дер эмишлар они «Мажнун».

Шундан сўнг, Навфал Лайлининг отасига Мажнун «хайлинг аро касби илм» қилганини, оламда не илм бори билмиш эканлигини эслатади. Мажнун севги туфайли бундай оғир аҳволга тушиб қолганида ундан тамоман юз ўғирганлиги учун Лайлининг отасидан норози бўлади. Майли «ўтгандии шиква қилса бўлмас, ҳар негаки ўтти етса бўлмас». Навфал ўзининг Мажнунни «ёру фарзанд» қилганини хабар қиласди ва Лайлининг отасидан Лайли ва Қайсни никоҳ қилиш маслаҳатига киришишни таклиф этади. Яна, агар бу таклиф рад қилингудек бўлса, «ваҳм айлагасен кўнгул қолишдин» деб Лайлининг отасини огоҳлантириб қўяди.

Бу пайғомда Навфалнинг одобли муомаласи, мантиқли мулоҳазалари ва ўз ниятини амалга оширмоқдаги қатъияти сезилиб туради. Чунки Навфалнинг мақсади аниқ, танлаган йўли тўғри, кўнгли соғ эди. Унинг беғараз, хайр-эзгуликнинг тантанаси учунгина ҳаракат қилаётгани маълум. Лайлининг отаси эса Навфалнинг

зидди. У Навфал таклифини рад қиласди. Чунки бу шахс умуман севгини тушунмас ва уни тан олмас эди.

Ҳатто унинг молу давлат ва шавкату ҳашамга бўлган ихлоси ҳам ана шу севги душманлиги олдида ортда қолади. Чунки у Ибн Саломни шу бойлиги учун афзал кўрган эди. Навфал ҳамда Қайснинг отаси Омир қабиласининг бошлиғи ҳам, айниқса, иккаласи бир бўлганда, Ибн Саломнинг мавқеи ва бойлигидан кам бўлмаган давлат ва шукуҳга эга эдилар. Лайлининг отаси бунга ҳам парво қилмади. Чунки Навфал, Мажнуннинг отаси севғи ҳимоячилари, Лайлининг отаси эса севгининг душмани эди.

Навфал эзгулик ва хайр кўкида парвоз қилувчи лөчин бўлса, Хай қабиласининг бошлиғи саҳро илони қаби судралувчилардан эди. «Ҳар бир жонли ўз зиддини ёмон кўради» (Беруний). Бу иккала қарама-қарши қутбда турган шахслар ўртасидаги зиддият кескин ва муросасиз эди. Шу туфайли Хай қабиласининг бошлиғи Навфалнинг таклифини рад қиласди, ҳатто бу таклифни ҳақорат деб билади. Лайлининг отаси Лайли «ўзга кишининг насиби бўлгай» деб қарор қилган эди. Агар шундай бўлмаганда ҳам у «йўқ эрди манга басе зарурат, Навфал сўзига итоат этмак, ҳар ишгаки амр қилди етмак» деб Навфал сўзини қабул қилмоқ унинг иззат-нафсига тегадиган ишдай бўлиб кўринади. То ҳануз у ўз саркашлиги туфайли буюк бир севгини ва шу севги соҳиби бўлган улуғ одамларни ҳалок этажагини бу феодал идрок этмоқдан ожиз эди.

Навфал учун уруш очмоқдан бошқа чора қолмаган эди. Хай қабиласи билан Навфал бош бўлган қабила ўртасида жанглар бошланади. Навфалнинг бу қарори адолат тантанасига хизмат қиласр эди. Бу урушдан мақсад зўрлик ёрдамида ёвузликни янчидан ташлаш ва севишганларни висол билан баҳтиёр этмоқ эди. Уруш давомида Навфал аскарининг қўли баланд кела бошлайди. Энди Лайлини Мажнунга бермаслик учун отаси

Лайлини ўлдирмоқقا қа́сд этади. Бу ғайриинсонийлик-нинг авжи, тубан туйғуларнинг соғлом фикр устидан ғалабаси, ўта ёвузликнинг энг мудҳиш бир кўриниши-дир. Бу хабардан тушида огоҳ бўлган Мажнун Нав-фалдан урушни тўхтатмоқни сўрайди. Навфал Мажнун-нинг хоҳишига кўра ўша туниёқ ўз қўшинини жанг майдонидан олиб чиқади.

Энди Мажнун ва Навфал бир-бирларидан ажрали-шади. Шундан сўнг биз Навфални достоннинг охирида учратамиз. Қайснинг отаси ўғлини ўз гапига кўндириб Навфал ҳузурига келтиради ва уни Навфалнинг қизи-га тўй қилиб қўшмоқчи бўлади.

Мажнунни қарийн қилиб парига,
Топшурдилар ойни муштариға.

Тўй кечаси куёв билан келин — Қайс билан Навфал-нинг қизи уйда ёлғиз қолганларида Навфал уй атро-фидан ҳаммани кетказди, вақт яrim кечадан оғади.

Навфал йироқ ўлтуруб ичиб мўл,
Ҳар дам қилур эрди бир тахайюл.

Сўнг унинг савдоси ортиб секин ёш қаллиқлар хона-сига яқинлашади ва:

Секин қилиб ул кийзини пора,
Ул фуржадин айлади назора.

Шунда Навфал ўз қизи билан Мажнун ўртасидаги гаплардан хабардор бўлади. Сўнг:

Қўпти доғи уйга тебради данг,
Май ичра киши еган киби банг.
Кўрган неки ёд этиб ўёлиб,
Не асрай олиб, не айта олиб...

Шу билан достондаги Навфал иштироки билан юз берган воқеалар тугалланади.

Навоий хонадан Мажнун чиқиб кетгандан сўнг қизнинг ўз севгилиси билан топишганидан Навфални хабардор этмайди. Унда воқеалар ривожи бошқа йўлдан кетган бўлар эди.

ИБН САЛОМ

Мажнундан фарқли ўлароқ, Хай қабиласининг бошлиғи, Лайлиниң отасига маъқул бўлган шахс Ибн Салом эди. Лайлиниң кўнглида Қайсга муҳаббат олови барқ уриб бу ўт тобида қизнинг ҳусни янада очилиб кетган, Лайлиниң қалби эса «лекин ғами ишқдин мушавваш» бўлган бир пайтда бу кимса уни қўриб қолади. Ибн Саломниң юрагида бу паривашга нисбатан шавқ ўти пайдо бўлади.

Ибн Саломниң бирдан-бир «фазилати» бойлигидир. Навоий унинг теваси бутун саҳрони тутгани, молининг сонини ҳеч ким билмаслигини, шунинг учун ҳар қандай иш унинг қаршисида осонгина ҳал бўлмоғини алоҳида уқтириб ўтади.

Ибн Салом дарҳол Лайлиниң отасига совчилар йўллаб, Лайлини ўз никоҳига сўрайди. Лайлиниң отаси Ибн Саломни олдиндан танир, Ибн Саломниң бую бадавлатлиги унга маълум ва'мақбул эди.

Шунинг учун у Ибн Саломниң таклифини мамнуният билан қабул қилади. Фақат ҳозир Лайли бетоб ва ҳали анча ёш. Шунинг учун бир неча фурсат ўтга, тўйни ўтказмоққа ҳар икки томон аҳд қилишди.

Достонниң ўттиз биринчи бобида Ибн Салом билан Лайлиниң тўйи тўғрисида ҳикоя қилинади. Иттифоқо, шу кеча Мажнун билан Навфалниң қизи ўртасида ҳам тўй бўлмоқда эди.

Ҳам Ибн Салом иттифоқи
Соз айлади ўйлонур яроқи.
Ҳар неки керак қилиб мураттаб,
Лайли ҳашамиға сўрди маркаб.

Ҳар бир тубан ва пасткаш кимса янглиғ Ибн Салом майхўрликка муккасидан кетган эди. У айшу ишрат, майшатбозликдан узилмас, кечаю-кундуз қиласидиган иши шу эди. Унинг атрофидагилар ҳам ўзига ўхшаган айшпарастлар эдилар. Улар:

Айш айладилар неча туну кун
Ким не куни майсиз эрди, не тун.

Тўй маросими ҳам шундай кечди. Ниҳоят, Лайлини бу аждаҳога топшириш муҳлати етади. Қуёвга «ақд ичра банд қилмоқчи бўлиб» келиннинг қўлини туташтираётганларида, ичкиликни ғоят кўп ичганлиги сабабли Ибн Саломнинг эски хафақон касали қўзғалиб қолади. У беҳад кўп май ичганда шундай бўлар эди. Ибн Салом ҳушидан кетиб «ўлган кишилар каби йиқилади».

Ўлган соғиниб ҳалойиқ они,
Бир уйга киурдилар равони.
Ғавро бўлди күёв бошиға,
Ким келмади эл келин қошиға.

Тонг ёришгач, «соҳиб хафақон куёв» ўз манзилига қайтишга қарор қилади. Қачон соғайиб кетса, ўшанда васл кечасини ўтказмоқчи бўлади.

Шу билан Лайли билан бирга биз ҳам Ибн Саломнинг ноҳуш ҳамдамлигидан холи бўламиз. Достонда Ибн Салом тўғрисида бошقا бирор гап учрамайди.

Қўриниб турибдики, Ибн Салом Лайлининг отаси қатори севишганларни фоже қисматига мубтало этган шахслардан бири.

Навоий Ибн Салом образини бадний объективлик билан меёр туйғусини сақлаган ҳолда яратган.

Даставвал шоир Ибн Саломни навжувон «хайли араб ичра комроне» экавлигини билдиради. Аммо бу шукуҳ ва савлат фақат Ибн Саломнинг бойлиги туфайли. Унинг отлари, қўйлари, теваларига ҳисоб йўқ.

Бошқа бирор фазилатни Йибн Саломда кўрмаймиз. Шу бойлик Лайли отасининг кўнглини ўзига мафтун қилади. Ибн Саломнинг яна бир «фазилати» бизга маълум. У ҳам бўлса майхўрликка берилиб кетгани. Яна унинг хафақон касали. Ибн Саломнинг тубанлиги ана шу қусурлари туфайли юрагидаги «шавқ ўти»нц унутиб, ёрдан воз кечиб жўнаб кетганида ҳам кўринади.

Хуллас, Ибн Салом бойлиги ҳисобига ўзига ўхшаш молпарастлар ичида эътибор қозонган, шу сабабли ҳар мушкулни ўзига осон қилувчи, калтабин, тор фикрли номуносиб бир кимса эди.

Навоий ўзининг Ибн Саломга муносабатини бир байтида жуда очиқ баён этади. Ибн Саломни Лайли хонасига яқинлаштириб, Лайлини унга топширмоқчи бўлганларини ёзар экан, шоир объективлик қобиғини ёриб чиқади ва бу ўта қабиҳ ишга ўз муносабатини бундай деб билдиради:

Ким майл этибон туман жафога
Бергайлар ул ойни аждаҳоға...

Биз ҳам Навоийнинг ана шу талқинини тўла қабул қиласиз.

Лайли каби бир покдомон, иффатли бир масъуманинг Ибн Саломга берилиши гўзал ойнинг аждаҳо илкига топширилмоғига баробар эди.

Яхшики, тақдир бу ёвузликнинг амалга ошмоғига йўл қўймади.

ЁРДАМЧИ ОБРАЗЛАР

Зайд достондаги ёрдамчи образлардан бири. У воқеаларни боғловчи восита сифатида хизмат қиласи.

Навфал қўшинининг Хай қабиласи билан уруши тўхтагач, Мажнун яна бир ўзи даштга чиқиб кетади. Шунда Зайд Мажнунга дуч келади.

Зайд Мажнунга ўз нöчор аҳволини баён қилади. У Хай қабиласидан. Навфал аскари чекингач, Хай аҳли бу чекиниши ҳарбий ҳийла деб тушундилар ва бошқа ёққа кетадилар. Зайд адашиб ўз тўпидан узилиб қолади. Йўлда унга икки тия минган одам учрайди. Улар Зайднинг бори йўғини талаб оладилар, яна беркитган пуллингни бергин, деб хўп урадилар. Улардан аранг қутулган Зайд энди Мажнунга учрайди. Зайд, Мажнундан қўрқиб, менинг ҳеч нарсам йўқ, агар таламоқчи бўлсанг фақат нақд жонимгина бор, дейди. Мажнун отидан тушиб Зайдни қучоқлаб ўпади, ундан узр сўраб «ҳам нақдинг учун эваздур отим, ҳам ўзга жиҳотинга жиҳотим» деб ўзининг оти ва устидаги нарсаларини —«қалқону қиличу ўқу ёйин» Зайдга беради.

Мажнун билан Зайд диалоги энди Лайли мавзуига кўчади. Мажнун:

Дедики: Агар азимат этсанг,
Лайли ҳашамига ёна етсанг.
Не тил била де, етур саломим,
Е бўйлаву бўйла де паёмим.
Ким онча менинг хижолатим бор,
Ул пояда саъб ҳолатим бор.

Мажнун Лайлининг қабиладоши, унинг ҳашамига алоқадор бўлган Зайдга ҳаваси келади, Навоий Мажнуннинг Лайлига садоқатини турли лавҳалар орқали қайта-қайта тасвирламоқ маҳорати ана шу диалог орқали яна бир бор ўз намойишини топади. Мажнун илтижо қиладики, Лайли маконига йўл олмоқчи бўлган Зайд албатта Лайлини қидириб топсин, унинг маконига юзини қўйиб бошини шу остонаядан узмасин, ўз жисмини ўша эшик остидаги тупроққа баробар этсин; Зайд шундай саодатга эришганига шукрлар қилиб жонини шу маконга ҳадя қилса арзиди. Яна Мажнун дейдики, агар шу эшик тагида жон беришга кўнглинг

бормаса, мёнда ҳам жои ва кўнгил бор, ҳар иккаласийн сенга топширайин. Сен эса:

Жоним эшигига айла помол,
Кўнглумни итининг олиға сол.

Мажнун бу сўзларни чин эҳтирос билан сўйлар эди. Зайд бундай севгидағи фидокорликка таҳсин ўқийди. Унинг юраги Мажнунга чуқур эҳтиром билан тўлиб тошади. Зайд Мажнунни қаттиқ ҳурматлайди. Мажнунга Лайли тўғрисида билганларини ҳикоя қилиб беради.

Дедиким: Аё гузини айём,
Ишқ ояти ичра ҳарфи идғом
(қўшилиб ёзилган хат)!
Ул ҳажр тунига субҳи уммид,
Не субҳи умид меҳри жовид,
Меҳриға саодат авжи матлаъ
Исмат хулали юзига бурқаъ,
Ул навъ ғамингда нотавондур,
Ким элга ҳадиси достондур.
Ҳам оғзи аро сенинг мақолинг,
Ҳам кўнгли аро сенинг хаёлинг.
Гар қиласанг ишоратики, сўрсам,
Сендин хабари анга етурсам.
Бу муждадир анга жондин ортуқ,
Бал ҳарнеки дерман ондин ортуқ.

Зайд ўзининг Мажнун билан учрашгани тўғрисидаги ёқимили хабарни Лайлига етказмоққа ва агар Лайлидан бирор жавоб бўлса уни Мажнунга келтиromoққа ваъда беради.

Мажнун бу гапдан мамнун бўлиб Зайдни кузатиб қолади. Зайд билан биз кейинги бобларда яна учрашамиз. У Лайлининг мактубини Қайсга келтириб топширади ва Мажнуннинг жавоб хатини Лайлига элтади.

Аммо Навоий унга бу вазифани дарров юкламайди. Аввал ўқувчи Зайднинг ким, қаердан, қандай одам

Эканлигига йшоёч ҳосил қўлиши керак. Шунинг учун Навоий адашган, таланган, хўрланган Зайдни Мажнунга рўбарў келтиради. Мажнуннинг бу дардли кимсага меҳрибонлиги, унга қилган лутфу инояти Зайдни унга мафтун этади. Зайд Мажнунга дил беради. Мажнун учун эса Зайд Лайли ҳашамига тааллуқли бўлгани учун қадрли эди. Кейинги бобда Мажнун Лайли қабиласининг кўчиб кетган жойида бир касал, нимжон итни топиб унга меҳрибонликлар кўрсатади. Лайлига оид ҳар бир нарсага шунчалар меҳр билан қаровчи Мажнунга Зайднинг қанчалар азиз бўлажаги аён. Шунинг учун Мажнун Зайдни қаттиқ қадрлайди. Бунга жавобан Зайд ҳам Мажнунга садоқат билан хизмат қиласди.

Зайднинг Лайли ҳузурига келиб унга Мажнун сўзларини етказгандаги тасвири ҳам фоят бадииятга бой.

Навоий ёзадики, Лайли Зайд орқали ўз севгилисидан хабар топар экан, унинг нафаси кўнгил томирини эритиб юборади. Қизнинг жонига шундай ўт тушадики, унинг дудлари бошидан ошади. Қизнинг соchlарими эди, унинг бошида, ёки ўша дуд бу бошдан кўтарилмоқдами эди? Лайлининг ўзи ҳам ўша олов тобида соч толалари каби буралиб кетар эди.

Лайли:

Юз узр ила Зайд сори боқиб,
Ҳасрат суйн кўзлоридин оқиб:
«К-эй тан аро жон бериб каломинг,
Жисмимга равон бериб паёминг!
Жон дардига чоракўш сен, сен.
Одам демайнин, сурўш сен, сен».

Ердан хабар келтирган Зайд Лайлининг кўзига ғайб хабарчиси Сурўшдек туюлади. Бу хабар қизнинг танига жон бағишлагандек бўлади. Чин севгига яқинлашган Зайд шунчалар муборак бўлиб кетган эди.

Лайли Зайдга нақд (пул) бериб унинг хизмат ҳақини тўлайди. Лайли яна «оз эрди қошимда нақд филхол» деб ундан узр ҳам сўрайди.

Навоий бу тафсилот орқали Лайли ва Зайд ўртасидаги ижтимоий тафовутни кўргазмоқда, шу билан ҳар бир ҳаракатдаги образнинг тутган мавқеини аниқлаб уларга ҳаётийлик ва конкретлик бағишламоқда. Турмуш кўринишларининг аниқ тасвири Лайлининг Мажнунга хат ёзиб бу хатни Зайдга яширинча топширганида ҳам кўринади.

Лайли тилабон давоту хома,
Филҳол муҳаррар этти нома.
Эл англаридин ичидা юз бийм,
Қосидға ниҳоний этти таслим.
Қосид олиб ўлди даштпаймо,
Ул ергаким, ул ғариб шайдо.
Иш кайфиятин солиб ароға,
Топшурди битикни бенавоға.

Зайднинг Лайли номасини Мажнунга элтмоғи ва топширмоғига оид лавҳалар ҳам қисқа, аммо тўлиқ тасвирларда берилган.

Мажнун Лайлининг мактубини ўқигач:

Зайд олиша ҳар замон қўюб бош,
Арз айлади сайлдек тўкуб ёш,
«К-эй чок юракка чора андеш,
Марҳам аро ёшуруб басе иеш.
Бу номаки жонни қилди бетоб
Езмоққа жавоб йўқтур асбоб».

Бу тафсилот ҳам Мажнуннинг аҳволи ва шароитини конкретлаштироқ мақсадида киритилган. Дарҳақиқат, саҳроларда тентираб юрган дайдида қофоз, қалам, давот нима қилисин. Ҳушёр Зайд жавоб мактуби учун керакли нарсаларни ўзи билан келтирган эди.

Зайд айлаб эди борин мураттаб,
Қоғаз дағи хомау мураккаб.
Қўйди борисин қошиға бир-бир
Ул қилди жавоби нома таҳрир.

Нома битгач, Зайд уни олади ва йўлга чиқади. На-
воний Зайднинг бу мактуб билақ уни ошиқиб кутаётган
Лайли сари жадал кетганини таъкидлаб ўтади:

Зайд олдини йўлга хез солди,
Ҳар лаҳза қадамни тез солди.
Пўяда сабоқ бериб сабога
Топшурди битикни дилрабоға.

Зайд Мажнун ёзган мактубни олиб келиб Лайлига
топширади. Шу билан достон воқеаларидағи Зайднинг
иштироки тугайди.

Зайд образи Лайли ва Мажнун ўртасидаги ёзишма-
ларнинг амалга ошмоғида восита бўлган, достон воқеа-
ларини бир-бирига боғлашда хизмат қилувчи ёрдамчи
образ. У Мажнундан кўрган яхшилиги эвазига сидқи-
дил билан унга хизмат қиласди. Лайлининг илтимосини
адо этиб Лайлидан ҳам яхшилик кўради. Зайд яна
Мажнун ва Лайли ўртасидаги муҳаббатни ҳурмат қи-
лар эди. Шунинг учун бу севгини ва севишганларни
ўраган конкрет воқелик билан ҳисоблашиб иш тутади.
Ёзишмаларнинг пинҳонийлигини сақлайди, шу билан
ўзининг садоқатини кўрсатади. Достонда Зайдга бун-
дан бўлак юклама берилгандай эмас. Шунинг учун биз
Зайдни достоннинг узвий бўлаги бўлган воқеалар тас-
вирида керакли ўрин тутган, аммо ўз вазифасини адо
этаётганда бир лаҳза кўринниб, сўнг ғойиб бўлган бир
образ сифатида қараймиз. Унинг аҳамияти ва ўрни
шундан ортиқ эмас.

Лайлининг дояси, Лайлининг икки канизаси, кани-
заларапнинг Қайсни гулзорда пойламоқ учун қўйиб кет-
ган кишиси достондаги воқеалар чизигини маҳкамла-

моққа хизмат қилувчи ёрдамчи образлардир. Уларнинг вазифалари достон ҳодисаларига оид тафсилотларни аниқлаштиради, бу тафсилотлар орқали воқеалар ўртасидаги мантиқий бирдамликни кучайтиради. Бу образлар, қанчалик эпизодик бўлишларига қарамай достон бадиий матосини пишиқ этади. Бу образлар тасвирида Навоийнинг бадиий маҳорати, унинг ўз асарини қанчалар синчиклаб, ҳар бир катта-кичик лавҳага бир хил дикқат-эътибор бериб яратганини кўрамиз. Шоир асар бадиий матосининг ҳаётийлигини таъминламоқ мақсадида бирор икир-чикирни дикқатдан четда қолдирмаган. Чин санъаткорлик ижодда ана шундай ҳар томонлама мукаммалликни талаб қиласди.

СЕВИШГАНЛАР ТОЛЕИ

Навоий ўз достонига яна бир севги чизигини киритган. У маълум даражада Лайли ва Қайс севгисининг инъикоси. Қайснинг чин севги ошуфтаси эканлиги ана шу севги соҳибларининг саодатли қисматига сабаб бўлади. Бу севги соҳиблари Навфалнинг қизи ва унинг севгили йигити. Навоий бу ёш севишганларнинг номини атамайди. Бу ўтмиш давр ўзбек адабиётида кўп учрайдиган ҳол. Қаҳрамонлар номининг аталмаслиги уларнинг туйғуларини бош ўринга чиқаради. Яна эпизодик образларнинг номини аташ унчалик расм ҳам бўлмаган (Гарчи қуръондаги ҳикояларда кўп эпизодик образларнинг номи аталган бўлса-да).

Навфалнинг қизини Қайсга унаштирилганда ва Қайс билан бу қизнинг никоҳ тўйи қилинаётганда на Навфал, на Қайснинг ота-оналари, на Қайс бу қизнинг бошқа бир йигитга кўнгил берганлигидан хабарлари бор эди.

Навфалнинг қизи Қайс оёғига бош қўйиб ер ўпади ва унга ўзининг севгилиси бор эканлигини ва у ишқ ту-

файли беқарорлигини билдиради. Қиз Қайсга ўз юрак сирини очар экан, у Қайнинг севгидаги садоқати, Қайнинг ўта инсофли ва соғ тушунчали олижаноб бир зот эканига ишонар эди. Шу ишонч қизга Қайс олдида ўз илтимосини арз этмоққа журъат беради.

Қиз Қайсга мурожаат қилиб дейди:

Бунёд эттики: «Эй ягона»,
Ишқ ичра ягонан замона.
Ҳам меҳри сафо юзингда толеъ,
Ҳам нури вафо энгингда ломеъ,
Бу нуқта эрур қошимда равшан,
Эл олдида ҳам эрур муайян.
Ким Лайли ишида нотавонсен,
Ишқида жаҳонға достонсен.
Кўнглунгдур анинг ғамида маҳкам,
Ким ишқи эрур санга мусаллам.
Кўнглунг ўтидин совутмогингдур,
Ул борида ёр тутмогингдур...

Навфалнинг қизи Қайнинг Лайли севгисида эл оғзида достон бўлиб кетганини яхши билади. Шунинг учун у Қайсга тўла ишонади. Кўнглини ўз севгилисидан сира узмайдиган, асло ўзга ёр тутмайдиган одамга киши энг яширин сирларини очиб солса бўла беради.

Навфалнинг қизи ва Қайнси уларнинг ота-оналари бир-бирларига қовуштиromoқчилар. Бу нарса ёшларнинг ҳар иккаласига аён. Қиз Қайсга шу ҳолни эслатади. Шундан кейингина ўзининг бошқа йигитга муҳаббатидан Қайнси хабардор қилишга ўтади:

Бордур манга доғи дардманде,
Ишқим расаниға пойбанде.
Дардим ўти ичра тоби онинг,
Мен доғи келиб ҳароби онинг.
Лекин икимиз ўти ниҳоний,

Не мени улус билиб, не они.
Фикр айлаки, ул асири маҳжур
Фаҳм этса сенинг била манга сур (тўй, базм).)
Бу кеча анинг не ҳоли бўлғай?
Умри кунининг заволи бўлғай!

Қиз Қайсга ҳеч ким билмайдиган сирни очади. Энди қиз Қайсдан инсоф ва олижаноблик тақозо қилган кўмакни кутади, шу мададнинг келмоғига ишонади.

Сирримни санга чу айладим фош,
Сендин манга будур эмди подош (эваз),
Ким рози бўлиб гароматимға (қайғу ҳасратимға),
Бўйнунгни қўйиб маломатимға,
Қилмай мени эл аро фазиҳат (расво, ёмонлик),
Қўпсанг даги айласанг азимат.
Ҳар кимгаки бу фасона етса,
Ул хайл сени маломат этса,
Мен бўлмасам эл аро муотаб,
Қилсанг сен ўзунгни-ўқ муҳотаб¹.

Агар тўла ишонч бўлмаса, киши ўз яширин сирини бошқага бунчалик очиқ ошкор эта олмайди, бунинг устига ҳамма айбни бўйнингга олиб бу ердан чиқиб кетгина, токи мен эл оғзида ёмон гапга қолмайин.

Қиз Қайснинг фидокорлигига ишонарди. Чунки Қайс севги соҳиби, чин ошиқ. Севги кишини фақат инсоф, ҳалоллик, фидокорликка ундейди, уни юксаклика сақлайди.

Қиз яна Қайснинг Лайлига етишмоғини тилайди. Қайс учун бундан олийроқ тилак йўқ. Қиз Қайснинг кўрсатажак муруввати мукофоти учун ҳақ Лайлининг ўз паноҳида асрасин ва уни Қайсга насиб этсин деб истак билдиради.

¹ Мен эл ичида мазамматга (гап-сўзга) қолмасам, сен шундай маломатларга ўзингни тутсанг (*П. Шамсиев талқини*).

Бу нав муруват ўлса сендин,
Изҳори фуутувват ўлса сендин.
Уммидим эрурки қодирин пок
Лайлиники келди нодирин пок,
Ўз ҳифзи аро зимонда тутғай,
Ҳар маҳлакадин амонда тутғай.
Ҳам ҳажрида олмағай шикибинг (сабр),
Ҳам васлинин айлагай насибинг.

Навфалнинг қизи ана шундай ақлли, ҳушёр, севгида барқарор, вафоли бир қиз эди.

Мажнун қизнинг бу самимий сўзларидан ғоят таъсиранди. У қизга ўз севгилисига етишиб унга вафодор бўлишни тилайди.

Дедики: Аё рамида пайванд.
Бўл ишқу муҳаббатингга курсанд.
Ерингга вафо шиоринг ўлсин,
Ким тенгри ҳамиша ёринг ўлсин.

Мажнуннинг барибир бу қизнинг уйидан чиқиб кетмоқ нияти бор эди. Қиз ўз сирларини очиб Мажнунга лутғ кўрсатди. Шунинг учун Мажнун қиздан ғоят миннатдор.

Қетмаккаки жазм ниятим бор,
Қетсам санга худ не миннатим бор.
Мен худ кетар эрдим ушбу соат
Бердинг сафаримга иститоат (кўмак).
Миннат санга йўқ, ўзумга қўйдум,
Жон бирла ики кўзумга қўйдум.

Навфалнинг қизи ва Мажнун ака-сингил тутинадилар. Сўнг Мажнун қизнинг уйидан чиқиб кетади.

Соз этти оғалигу сингиллик,
Кўп истади синглидин биҳиллик (узр).

Чиқти доғи азми пўя этти
Фам бодиасига (даштига) кирди кетти.

Воқеалар ўз мантиқига кўра давом эта боради. Қиз уйда ёлғиз қолади.

Уй яқинида бир пана жойда қизнинг ошиғи пойлаб ётган эди. У қўлида ханжарини тутганича, агар куёв-келин ишратангез бўлсалар, уйга кириб уларни ҳам, ўзини ҳам ҳалок этмоқча қасд қилган эди.

Бу ошиқ йигитнинг севги туйғулари пок бўлиб, у ишқ таълимини Мажнундан олган эди.

Пок эрди чу ишқи ичра ул зор,
Ишқ айлади анга ўтни гулзор.

Бу йигит Навфал қизи билан Мажнун ўртасидаги мулоқотдан қаттиқ таъсиранди. У Мажнунга офаринлар ўқиди, ўз дилбарининг вафодорлигидан мамнун бўлади. Кўнглидаги ҳаяжонли ҳислар ғалаёни билан ошиқ йигит хонага кириб келади ва ўзини ерга ташлайди. Шундан кейин воқеалар бундай давом этади:

Маъшуқ чу кўрди нотавонин
Юз саъй ила асрари фигонин.
Меҳр ила бошиға соя солди,
Бошини кўтарди кўнглин олди...
Жуз нафс муродиким йўқ эрди,
Узга бори ком даст берди...
Чун тонг қуши нола ёд қилди,
Ошиқ дағи хайрбод қилди...
Бош олдию кетти вაслдин шод
Маъшуқаси қолди ғамдин озод.

Шундай қилиб, Мажнуннинг Лайлига садоқати ёш севишганларни висол шарбатидан баҳраманд этади...

Бизга маълумки, бу севишганлар бир-бирлари билан баҳтиёр бўлган дамларда Мажнун ва Лайли ҳам бир-

бирларига етишган ва бахтли учрашув шаробидан маст бўлган эдилар.

Тонг ёришгач, юз берган фавқулодда аҳвол барчага аён бўлади. Мажнун эли юз берган иш моҳиятидан бехабар, ғамга тўлиб ўлимларига ризо эдилар. Навфал бўлган гаплардан хабардор, «айтурға vale тили бўлуб лол» жим эди.

Шоир воқеанинг ечимини Навфал орқали ҳал қилади. Навфал «Мажнун элига басе қўлуб узр, айтур сўзи сарбасар бўлуб узр» уларга тасалли беради, бу ишлар тақдирдан эканлигини эслайди:

Не сиздин эди бу иш, не биздин,
Балким не ўғилдину, не қиздин,
Тақдирдин эрди бўйла ҳолат,
Шукр айлангу рафъ этинг малолат.

Шу йўсинда Навфал барча меҳмонларни кузатиб қўяди.

Бу ўринда келтирилган якунловчи лирик чекиниш ҳам меҳмонларнинг бўлиб ўтган ниҳон ишлардан бехабарлигини таъкидлайди, ҳам ошиқнинг ўз пинҳон дардиди бирор давога муҳтоҷ эканлигини ғамгин ифодаларда такрорлайди:

Бемормен, эй табиби ҳозиқ,
Ташхисинг эмас vale мувофиқ.
Жонимни олур ғами ниҳоним,
Дафъ айлаву ё бағишла жоним.

* * *

Қайс билан Лайлининг пок ва самимий муҳаббати бора-бора эл оғзида достон бўлиб кетди. Бу севги ҳар бир инсон қалвидан чуқур ўрин олди. Асрлар оша бу

икки ёш севишганларнинг номи халқлар ўртасида сёвги, садоқат, фидокорлик тимсоли бўлиб қолди.

Навоий шу эзгулик ва севги достонини она тилида яратди. Бу тилни биз ҳозир эски ўзбек тили деб атаймиз. Улуғ шоир ўзининг юксак шеърияти орқали она тилининг бой имкониятларини намойиш қилди.

Навоий «Хамса»сининг учинчи асари бўлмиш «Лайли ва Мажнун» ўзбек класенк адабиётининг энг ёрқин ва зўр таъсир кучига эга бўлган шоҳона асарларидан бири сифатида шоирга ўчмас мангулик бағишилади.

САБЪАИ САЙЁР

ДОСТОН МУҚАДДИМАСИ

«Сабъан сайёр» Навоий «Хамса»си ning бошқа достонлари сингари каттагина муқаддимага эга.

Бу муқаддиманинг биринчи бўлаги муножот (сарлавҳасиз) ва унинг давоми «муножоти борий...»дан иборат.

Иккинчи бўлаги эса «Шоҳи рисолатпеноҳ наъти...» ҳамда «меъроҳ кечасининг таърифи...»га бағишиланган.

Шулардан сўнг Навоий алоҳида бобда «сўз таърифида бир неча сўз...» айтади. Бу боб икки бўлимдан иборат. Шоир насрдан кўра назмнинг хушроқ экани тўғрисида фикр юритади: ўзидан олдин «Хамса» ёзган Низомий ва Хисрав Деҳлавийларни таъриф қиласди. Махсус боб (VII) Навоийнинг устози ва дўсти Нуриддин Абдураҳмон Жомий васфига бағишиланган. Саккизинчи бобда Навоий ўз «Сабъан Сайёр» достонининг ёзилиши тарихини баён этади.

Тўққизинч боб Хурросон подшоҳи Султон Ҳусайн мадҳига, ўнинч боб подшоҳнинг рафиқаси тавсифига бағишиланган. Ўн биринчи бобда Навоий «Сабъан сайёр» достонининг шу мавзудаги Низомий ва Хисрав Деҳлавийлар томонидан ёзилган достонлардан қандай фарқи бор эканини билдиради ва бу фарқларни изоҳлайди.

Ўн иккинчи бобда «достон оғози» (достоннинг бошланиши) келади.

Демак, «Сабъаи сайёр» достонининг муқаддимаси ўн бир бобдан иборат. Ўн иккинчи бобдан эса достондаги воқеалар баёни бошланади.

Муқаддимада пайғамбарнинг тўрт саҳобаси (чаҳор ёрлар) мадҳияси йўқ. Муножот (яратувчига мурожаат қилиб ёзилган шеърлар) эса кўпроқ достоннинг мазмумни ва тузилишига оид фикрлар изҳоридан иборат. Қўйида «Муқаддима»ни ташкил этувчи бобларнинг мазмумни билан кенгроқ танишиб ўтамиш.

Муножот. Навоий «Сабъаи сайёр»нинг муножот бобида яратувчига мурожаат этиб унинг таърифини қиласи экан, «Ҳамса»нинг бошқа асарларидағи каби, бу ерда ҳам ўз фалсафий маслаги — инсон ҳимояси ва инсонпарварлик гояларининг ташвиқига содиқ қолади.

Шоирнинг уқтиришишига кўра, яратувчи улуғлигининг биринчи нишонаси унинг инсонга тил ва сўз бағишли ганлигидадир. Навоий яратувчи тўғрисида сўзлар экан, унинг буюклиги ва олий даражасини инсон билан боғлади, яратувчининг кучини инсонга марҳаматида кўради ва кўрсатади.

Эй, сипосинг демакда эл тили лол,
Элга тил сендин ўлди тилга мақол.
Сендин инсонга тору пуду жасад
Жасад ичра кўнгул-кўнгулда хирад.
Сен қилиб фарқ уйида пинҳоний
Коргоҳи димоги инсоний.

Яратувчи қудратининг яна бир маҳсули еру осмондир. Улардан бири доим айланиб туради, бошқаси эса ҳаракатсиз, (бу шоирона маънодаги ҳаракатсизлик, географик маънода эмас — А. Қ.) бири баланд (саркаш), бири эса қўйидир.

Кўк топиб сайру ер сукун сендин,
Бири саркаш, бири нигун сендин.

Муқаддиманинг, демак «Сабъаи сайёр» достонининг бешинчи байтидаёқ, Навоий ўз достонининг асосий қаҳрамонлари Баҳром ва Дилоромни тилга олади. Уларнинг тавсифи муножотдаги фикр ва образлар билан боғлиқ равишда берилади.

Баҳром Миррих (Марс) Сайёрасининг бир номи. У уруш ва жанговарлик тимсоли. Шунинг учун Баҳромнинг қиёфаси шиддатли ва ғазабнок. Зуҳра (Венера) эса осмон созандаси сифатида машҳур. Уни Чўлпон деб ҳам атайдилар. Навоий Баҳром ва Зуҳранинг ана шундай хусусиятларини хабар қиласар экан, бундай белгилар ўз достони қаҳрамонларига оид эканлигини, улар Баҳром ва Дилоромга яратувчи қудрати орқали баҳш этилганлигини таъкидлайди.

Тунд сендин сипеҳр Баҳроми,
Чангзан Зуҳранинг Дилороми.

Шарқ астрономияси Осмон етти бўлакдан иборат деб ҳисоблаган. Шундан етти қават осмон тушунчаси келиб чиққан. Ер юзаси ҳам етти иқлимдан ташкил топгандир.

Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонида ҳам етти ҳикоя бор. Муқаддимада шоир ўз достонининг етти бўлимини ана шу етти қават осмонга ва ернинг етти иқлимига лутф тушириб боғлади.

Чекting этганда даҳр бунёдин,
Етти гунбад сипеҳри минодин,
Сунъинг этти бу етти коҳи рафиъ,
Нажм гавҳарлари била тарсиъ.

(маъноси: Дунёни ярататётганингда кўк осмонда етти гумбазни юзага келтирдинг. Қудратинг бу етти осмонни юлдуз гавҳарлари билан безади).

Шундан кейин кўк узра сайр қўймоқда бўлган етти сайёра (планета) тўғрисида сўз боради. Улар ернинг етти иқлимидан ҳар бирига нур сочадилар. Сўнг шоир

ҳафтанинг етти кунини эслатади. Ана шундай мантиқий боғланишлар орқали у инсон умри ҳақида фикр юритишига ўтади.

Ҳафтаву ою йилни тез эттинг,
Умр ила ишларин ситеz эттинг.

Муқаддиманинг бу бўлагида асосан ҳаёт гўзаллиги ва инсон фазилатларининг таърифи бош ўрин олган. Яратувчининг қудрати эса шуларга боис сифатида кўрсатилган. Инсоний фазилатларнинг энг олий ифодаси севги. Севги гўзаллик ва шу гўзалликни ҳис эта олиш замирида юзага келади. Бу фикр гул ва унинг ошиқи зори бўлмиш булбул муҳаббатига оид мисол орқали исбот топади.

Гулга чун берди об ҳусну жамол
Анга булбулни қилди шефтаи ҳол...
Ул қилиб жилва бу бўлиб шайдо
Ишқ бўлди жаҳон аро пайдо.

Маҳбубада «анга ҳар неча обу тоб ортиб» «мунга (oshiqqa — A. K.) ишқида изтироб ортиб» боради. Бу изтироб инсон вужудига ўт қўяди. Аммо бу ёндирувчи туйғуларнинг покизаловчи тоби ошиққа тозалик ва юксаклик бағишлай беради.

Шундай зўр бадиий ифодаларда Навоий ҳаёт гўзаллиги, инсоннинг баланд мавқеи, чин инсоний севги туйғуларини илҳомли ҳарорат билан тараннум этади.

Аммо бу бобнинг асосий мавзузи яратувчига мурожаатдан иборат бўлиши керак эди. Шунинг учун Навоий ўз кўнглидаги эзгу фикрларни изҳор этиб бўлгач, муножот мавзуига қайтади. У ишқ сабабчиси яратувчи эканини эслатади. Яратувчига хитобан «Ишқ сенсен доғио ошиқсан, яна маъшуқликка лойиқсан» деб анъанавий қоидаларга хос сўзларни айтиб ўтади.

Иккинчи муножотда («Муножоти борий...») ҳам инсон ҳимоясига қаратилган фикрлар бош ўрин эгаллайди.

Аввало шоир ўша қоидаларга риоя қилиб яратувчининг улуғлигини эътироф этади, унинг «Неким андин улуқ, йўқ андин улуқ» эканлигини таъкидлайди.

«Муножоти борий...»да яратувчи образи ва шоирнинг «мен»и бир-бири билан учрашади. Бу «мен» инсон образидир.

Яратувчининг тавсифи муболағаларга бой ифодаларда баён қилинади.

Кишининг нафси маст фил каби зўр, одам эса бу филнинг оёғи остидаги ярадор чумоли сингари ожиз. Шундай чумолининг қўлидан нима иш келиши мумкин? Фил уни янчидан ташлаяжак экани оппа-очиқ-ку! Шундан хулоса чиқарип шоир ёзади:

Мени гар ожиз этти феъли табаҳ.
Хостинг бу эди, манга не гунаҳ.

Нафси амморага гар ўлдим асир
Мен нетай гар будур сангта тақдир.

Менинг эгрилигим эса сангта хост,
Мен не янглиғ ўзимни айлай рост.

Инсоннинг ҳар бир қадами, ҳар бир қилган иши яратувчининг иродасига кўра амалга ошади. Бас, шундай экан, нега кишилар ўз гуноҳлари эвазига жазо олишлари, юз хил азобларга мубтало бўлишлари керак? Ахир ҳамма нарса ўша илоҳий ирода туфайли юз бермоқда-ку!

Не гузар яхшилиққа бор манга,
Не ёмонликда ихтиёр манга.
Сен ёмон айласанг мени не ҳад,
Айламак сендин ўлғон амрни рад.

‘Навоийнинг фикрича, бундай шароитда мақбул тад-бир яратувчининг ўз бандаларига раҳм-шафқат қилмоқлигидир. Чунки инсонни нотавон этган яратувчининг

ўзи. Шунинг учун у йиқонға яхшилик ато қилсин. Ағарда инсон ёмон бўлганда ҳам у ўша яратувчининг ёмони эмасми, ахир!

Яхшилик қилки, нотавонингмен,
Ёмон ўлсам сенинг ёмонингмен,

Бу ёмонингга кўргузиб эҳсон,
Яхши қилмоқ эрур санга осон...

Ераб, ошифтамен фифонима, ет,
Карам айлаб хатоларим афв эт!

Гарчи бордир жаҳон-жаҳон гунаҳим,
Ҳам сен-ўқсан ниҳон-ниҳон паноҳим.

Юз жаҳон журмум ўлса ҳам не бок,
Баҳри авфунг қошиндадур хошок!

Агар биринчи муножотда шоир инсон улуғлиги, бу улуғликнинг муҳим омили севги таърифига кўп ўрин берган бўлса, «Муножоти борий»да ана шундай олий фазилатлар эгаси бўлмиш инсонни ҳимоя қиласди, унинг гуноҳларини кечириб лутфу иноятга сазовор этиш кераклигини куюниб-куюниб таъкидлайди. Бу Навоийнинг инсонга чексиз ҳурмат ва муҳаббатидан, унинг ҳамиша инсон ҳимоясида қойим турганидан яна бир бор даголлатдир.

«Муножоти борий...»нинг охирида шоир ўз асари «Сабъаи сайёр» тўғрисида сўзлайди, унинг эл кўнглига мақбул бўлишини орзу қиласди.

Ушбу жаннатки, айладим маъмур,
Ҳам қусур¹ анда ҳам қусур аро хур.

Етти қаср анда барчаси дилкаш,
Етти ҳур ул қусур аро маҳваш.

¹ Қасрлар.

Ҳасрларни назарда марғуб эт,
Хурларни кўнгулга маҳбуб эт.

Шуҳратин олам ичра пайдо қил,
Олам аҳлини аларга шайдо қил.

Үқур эл кўнглига сафо еткур,
Үқуғондин манга дуо еткур.

«Ул шоҳи расолпаноҳ наъти...» ва меъроj кечаси-
нинг таърифи тўғрисидаги боблар анъанавий руҳда
ёзилган. Улар бадиий тাসвир воситаларига бой.

«Хамса»нинг ҳар бир достонидаги каби «Сабъан
сайёр»да ҳам Навоий сўз таърифига маҳсус боб бағиш-
лайди. Бу бешинчи боб. Унинг сарлавҳасида шоир бун-
дай деб ёзади:

«Сўз таърифида бир неча сўз сурмак ва сўз аҳлига
андин неча сўз тегурмак ва коинотқа тақаддумининг си-
фоти, мумкинотқа тааххурининг исботи ва анинг пар-
дасидан бошқа маоний бикри жилвадин орий ва кўнгул
кунжида мутаворий эрканининг изҳори» (маъноси: Сўз
мақтовида бир неча сўз айтмоқ ва ундан сўз аҳлига,
яъни шоирларга бир неча сўз демоқ ва борлиққа олдин-
лаб кетишнинг сифатлари, борлиққа тугалишининг ис-
боти ва унинг пардаси ортида маъмо қизининг жилва-
лари борлиги ва уларнинг кўнгил бўрчагида беркинган-
лигини изҳор этиш).

Бу бобда Навоий сўзининг жаҳон яратилишига воси-
та бўлгани тўғрисидаги ривоятни эслатади.¹ Унга кўра
гўё яратувчининг бир оғиз сўзи «кун!»² билан бутун
дунё пайдо бўлган эмиш. Шу ривоятга суюниб шоир
сўзининг буюк аҳамиятини кўрсатади.

¹ Бу фикр «Ҳайратул-аборонинг» муқаддима қисмида ҳам бор:
Даҳри мұқайяд била озодаси
Барча эрур «Коф» или «Нун» зодаси
(Навоий. Асарлар Т., 1965. 6-том, 15-бет.)

² «Бўл» (арабча).

Чунки мавжуд бўлди нуқтаи «кун»
Бўлди мавжуд тоза, йўқса куҳун...

Сўзга бас васф будурур мужмал
Ким неким аввал ул анга аввал.

Сўз келиб аввалу жаҳон сўнгра,
Не жаҳон, кавн ила макон сўнгра.

Навоий сўзнинг инсон ҳаётидаги ўрнини жуда юқори қўяди. Сўз билан одам ҳайвондан фарқ қилади. Сўз асал каби ширин, лаъл каби ранго-ранг бўлиши керак. Сўз шундай латофатга эгаки, бу гўзаллик кўздан яширин, фақат қулоққагина аёндир.

Агарда, деб ўз фикрини давом эттиради шоир; сўз олтин кийимнинг нақши бўлса («нақш заррин лиbos дегани») бу лиbos ичидаги дилбар маънодир.

Маънин ул шўхи сиймбар бўлди,
Ким бу кисватда жилвагар бўлди.
Шоҳиди маъни онсизин урён,
Жилвагар бўла олмайин ҳар ён.

Ушбу тўрт мисрада айтиладики, маъно бир шўх, жилвали маҳбуба бўлса, унинг устидаги ўзига ярашган кийими сўздир. Шундай сўз либоси бўлмаса, маъно яланғоч бўлиб қолади, у жилва кўрсата олмайди.

Кейинги мисраларда шоир бу фикрни давом эттириб дейдики, шундай кийимга эга бўлмаган маъно қалб ҳужрасида бош беркитиб бу ҳужранинг бир бурчагига яшириниб олади. Агарда бу гўзал сўзнинг ҳарир кийимларини кийиб, улар билан безангандан жамолини дилкаш қилиб чиқиб келгудай бўлса:

Солур андоғ жаҳонда ғавғое,
Коинот ичра бир алолое.

Ким халойиқни дарки лол айлар,
Лол йўқ, балки хушмақол айлар.

Навоий сўзнинг аҳамиятини шундай бадииятга бой ифодаларда таърифлайди. Шоирнинг уқдиришича, жисм бўстонининг меваси, руҳ дарахтининг маҳсули сўздир. Агар инсон танаси бир гуллаб яшнаган гулшан бўлса, унинг ёқимли куйловчи булбули сўздир. Уша булбунинг ҳаёт бағишловчи нағмалари сўздир.

Жисм бўстонига шажар сўздур,
Руҳ ашжорига самар сўздур.

Гулшане келди жисми инсоний,
Нутқ онинг булбули хуш илҳони.

Бўйла булбул навоси сўздуру бас
Нағма жонғизоси сўздуру бас.

Сўзнинг қимматини шунчалар оширганидан сўнг Навоий ўз сўзларининг бу юксак қадрга муносиб бўлишини тилайди.

Хосса сўз булбули Навоий зор
Ким анга нуқта боғидур гулзор.

Боғига барг, анга наво бергил,
Барг ила боғини туто бергил.

Айла гулзори гулларин тоза,
Булбулин қил баланд овоза.

Гулининг шамъини мунаvvар қил,
Атридин даҳрни муаттар қил.

Сўз ва унинг қадру қиймати тўғрисидаги ана шундай илҳомли шеърлардан кейин сўзни юксак эътибор ва эътирофга сазовөр этган сўз усталари — шоирлар тўғрисидаги фикрлар баён этилиши табиийдир.

«Сабъаи сайёр» достонининг муқаддимасидаги олтинчи бобда Навоий ўзидан олдин «Ҳамса» ёзган буюк шоирлар Низомий ва Хисрав тўғрисида сўз юритади.

Бу бобнинг бошланиш қисмидаги йигирма беш байтнинг мазмуни наср ва назм ўртасидаги тафовут ва назмнинг афзалиятликлари тўғрисидаги мулоҳазалардан иборат. Сўзнинг услуби икки бўлакдан — наср ва назмдан иборат. Нутқ ҳар иккисининг терилмоғидан ташкил топади. Аммо:

Наср аро элга худ мақолат бор,
Лек назм ичра ўзга ҳолат бор.

Демак, назмнинг эътибори ортиқроқ. Назмда бир неча бўлаклар мавжуд. Уларнинг орасида энг яхшиси маснавийдир. (Ҳар икки мисраси қофиядош бўлган тизма шеър — A. K.) Чунки у кенгроқ фикр юритишга лойиқ майдон беради.

Навоийнинг наср ва назм тўғрисида ёрқин, лўнда айтилган бу хулосавий фикрларини шоирнинг адабиёт назариясига оид қимматли мулоҳазалари тарзида сифатлаш мумкин.

Шундан кейин Навоий ўзидан бурун «Хамса» ёзган улуғ Озарбайжон шоири Низомий Ганжавий, ҳиндистонлик форсигўй шоир Хисрав Деҳлавийларни таъриф ва тавсиф қиласди. Яна бошқа бир «Хамса» муаллифи Ашраф ҳам шу ерда эслатиб ўтилган.

Низомийнинг мақтови асосан унинг сўз ва назмдаги маҳоратини кўкларга кўтаришдан иборат. Навоий бу таърифни якунлаб Низомийни энг гўзал сўз устаси деб баҳолайди.

Аҳли назм афсаҳул каломи ул,
«Хамса»нинг нозими Низомий ул.

(маъноси: шеър аҳлининг энг гўзал сўз устаси «Хамса» ни шеър билан ёзиб чиққан Низомийдир.)

Хисрав Деҳлавийни эса Навоий «ишқ оташгоҳининг аҳгари (олов), балки ул шуъланинг самандари» (кул орасида яшайдиган жонивор) деб таърифлайди. Ҳар иккала шоир — Низомий ва Хисрав мадҳиясига бара-

вар миқдордаги шеър — ўн олти байтдан бағишиланған.

Шундан кейинги саккиз байт Низомий ва Хисрав Дәхлавийнинг биргаликдаги қиёсий таърифидан иборат.

Низомий ва Хисрав таърифидан кейин Навоий Ашраф ёзган «Хамса» тўғрисида сўзлайди: Бу «Хамса» нинг «яҳши гар бўлмаса ёмон ҳам эмас» эканини айтиб ўтади.

Навоийнинг ўз «Хамса»си тўғрисида билдирган мулоҳазалари foят диққатга сазовордир. Навоий тўққиз қават осмонга баробар бино барпо этмоққа ҳаракат қилаётгандай. Аммо қўлида бир ҳовуч тупроқ ҳам йўқ. Ўзи қамиш қаламнинг қилтириғи (нол) каби ожиз бўлса-да, аждаҳо сингари катта бир ҳазинани эгалламоқни хаёл қиласади.

Не ажаб гар Навоийн бедил
Қилса бу навъ комидил ҳосил.

Ким тутубтур анинг сари ҳиммат
Қутб тамкину осмон рифъат.

Жомий мадҳияси. Шунчалар баланд ҳиммат билан танланган йўлда одим отмоқ учун Навоийга энг яхши мададкор, уни руҳлантирувчи, кучига куч қўшувчи улуғ сиймо Навоийнинг устози ва дўсти улуғ шоир ва мутафаккир Абдураҳмон Жомий эди.

Навоий «Сабъаи сайёр»да ўз «Хамса»сининг бошқа китобларидаги сингари, Жомий мадҳиясига маҳсус боб бағишилади. VII бобнинг мазмуни шундай. Унда Жомийнинг фазилатлари таъриф этилган. Жомий асарлари бирма-бир кўрсатиб ўтилган.

Еттинчи бобни Жомий шахсияти мақтови эмас, балки Жомий ижодининг илмий характеристикаси ва Жомий асарларининг библиографияси десак хато қилмаймиз.

Навоий Жомийни фазилатлар кони ва илм дарёси деб атайди. У денгиз (баҳр) ва кон сирларининг би-

лимдонидир. Осмон унинг илм дарёси юзасидаги бир кўпик сингариdir. Жомий ҳикмат (физика), табииёт, илоҳиёт, риёзиёт (математика), адабиёт, арабистика, тафсир, ҳадис, фиқҳ, масъала (диний ва илмий масалалар), тасаввуф (фалсафа) каби билимларни мукаммал эгаллаган.

Навоий Жомийнинг бадиий ва илмий асарларини бир-икки сўз билан ғоят сиқиқ ифодаларда шоирона таъриф ва шарҳ этиб ўтади.

«Арбани»ниki айлабон тартиб
Арабий бирла форсий таркиб¹...

Ким қаю бирга кимки топса вуқуф.
Барча мақсад анга бўлуб макшуф,

Солди шарҳи рубоиёт андин,
Рубъи маскун аро ҳаёт андин.

Килкидин чун Лавомеъ этти эзҳур,
Солди оғоқ ичинда ламъаи нур.

Табъидин чун Лавойиҳ ўлди падид
Жилва қилди лавойиҳи тавҳид.

Зоҳир этгач, «Ашиатул — ламаот»
Ламъа қилди аён ашиъаи зот...

Чун Шавоҳидға бўлди нуқта тироз,
Қилди юз шоҳид анда жилваи соз.

Шу йўсинда Жомийнинг янә «Тұхфатул-аҳрор» («Хурлар тұхфаси»), «Силсилатуз-заҳаб» («Олтин занжирлар»), «Ошиқу маъшүқ» ва бошқа асарлари эсла-

¹ Муҳаммад пайғамбарнинг «Чиҳл ҳадис» (қирқ сўз) деб аталувчи ўйтларини Жомий араб тилидан тожик-форс тилига шеър билан ағдариб чиқсан. Бу ерда Навоий шуни кўзда тутмоқда.

тиб ўтилади, қасидалари, ғазалларининг тавсифи берилади.

Жомийнинг фазлидан олам аҳли баҳраманддирлар. Навоий ўзининг ана шундай улуғ зот билан қадрдон дўст эканлигини фаҳр билан қайд этади. Бу ифтихор туйғулари ғоят чиройли сўз ўйини орқали баён этилган.

Не камолот аро ниҳоят анга,
Не маротибда ҳадду ғоят анга...

Баҳравар андин одам авлоди,
Олам аҳлиға зилли иршоди.

Майи ҳуш аҳли жонфизойи ҳам,
Жомидин баҳравар Навоий ҳам.

Охиригни мисрада Жомийнинг жом тахаллуси жонбахш май тўла бу жомдан баҳравар бўлган Навоийнинг хушбахтлиги орқали лутф туширилган.

Еттинчи боб Навоий ва Жомий ўртасидаги дўстлик, Навонийнинг ўз дўсти ва устози Жомийга беқиёс ҳурмат ва муҳаббатининг ёрқин ва сермазмун шоирона ифодасидир.

Саккизинчи бобда Навоий ўзининг «Сабъаи сайёр» достонини қандай қилиб яратгани тўғрисида ҳикоя қиласиди. Бу бобдаги маълумотлар Навонийнинг ижод лабораториясига назар солишга ёрдам беради. Унда биз шоир фикрига «Сабъаи сайёр» достони мазмунининг пайдо бўлиш жараёни, бу мазмун тўғрисида Навоийнинг ўз устози Жомий билан маслаҳатлашганидан хабардор бўламиз. Шу бобда Навоий Низомий ва Хисравларнинг Баҳром ва Гуландом муҳаббати тўғрисида ги достонларда йўл қўйилган нуқсонлар тўғрисида ги ўз фикрларини ҳам билдириб ўтади.

Саккизинчи бобда яна Навоийнинг биографиясига онд маълумотлар, шоирнинг ижодда ҳаёт реаллигини аниқ кўрсатиш зарурлигини таъкидловчи адабий-танқидий мулоҳазалари ҳам келтирилган.

Саксон икки байт — бир юз олтмиш тўрт мисрадан

иборат саккизинчи боб мавҳумий тасвиirlар билан бошланади.

Серюлдуз ажойиб бир тун. Шоир осмоний жисмларнинг турли-туман ҳолат ва сифатлари тўғрисида фикр юритиб туриб, кўзи уйқуга кетади. У тушуда ўзини фазони зиёрат қилиб юрган ҳолда кўради. Фазода етти катта гумбаз бор эмиш. Ҳар бир гумбаз турли рангда: уларда етти нодир сифатли зотлар мақом тутганлар. Бу гўзалларнинг лиbosлари ҳам ўша гумбазлар рангига монанд. Биринчиси қора тусда, яна бири сариқ — олтин рангда, бошқа бири зангор, бири гулранг, бири кўк, бири сандалий (қора-сариқ), бири кофурий (оппоқ) рангда. Ҳафтанинг ҳар бир куни шоир шу қасрларнинг бирида бўлади. Етти кун давомида шоир бу қасрларни айланиб чиқди. Бу қасрларда манзил тутган фарзоналар шоирга ўз иқлиmlарида юз берган ажиб воқеаларни ҳикоя қилиб бердилар.

Ҳар бир афсонада¹ ғаройиб кўп,

Ҳар ғарнаб иш аро ажойиб кўп.

Мен бу афсоналарни тутдим ёд,

Айладим жон саҳифасида савод.

Шундан кейин Навоий ўзининг хизрваш пири билан учрашганини айтади. Пир Навоийдан кўрган ҳодисаларинг ва эшитган афсоналаринг маъносини англадингми, деб сўрайди. Шоир пирдан бу фикрни тушунтириши сўрайди. Пир Навоийга икки йил ранж чекиб сен икки-уч хазина ҳосил этдинг, энди тўртинчи хазинани яратиш фурсати келди, деб маслаҳат беради.

Вақт бўлдики, тортибон хома,

Эмди тўртнинчи ёзгасен нома.

Тўрт гавҳарға бергасен тартиб

Тўрт унсурни қилғасен таркиб.

¹ Навоий бу қасрларда эшитган ҳикояларини афсона деб атайди. Уларда эса воқеий ҳикоялар баён этилган.

Сўнгра пир шонрга дейдики, ўша кўрганинг етти гумбаз етти қават осмондир. Сен ўша гумбазларга ўхшаш етти қаср бунёд этасан, у қасрларда етти ҳурни жойлаштирасан. Ўлар қаср рангига монанд тус ва либосда бўладилар: яна эшиитган етти афсонани қўшасан. Шундай деб пир шоирни «Сабъаи сайёр» достонини ёзишга чорлайди.

Шоир уйғониб бу тушдан таъсиранади. У «Комили оғоқ» (Уфқларни комили жаҳондаги камолот эгаси, яъни Жомий — А. К.) ҳузурига бориб унга кўрган тушини айтиб беради. Бу зот ўша тушда кўринган пирнинг ўзи эди. Жомийнинг тушга қилган таъбири тушдаги пир айтган сўзларга тўғри келади. Шундан кейин ҳулоса қилиб Навоий ёзади:

Жазм қилдимки холиқи азалий
Ким анинг ҳукми келди ламязалий.

Манга бу мулкни насиб этмиш,
Фатҳ қилмоқни ҳам қариб этмиш.

Саккизинчи бобнинг биринчи бўллагида баён қилинган бу воқеалар Навоийнинг «Хамса» достонларидан ҳар бирини ёзишга қанчалар руҳий ва маънавий тадорик билан киришганидан далолат беради¹.

Навоий «Сабъаи сайёр» достонини бошлишдан олдин шу мавзууда ўзидан олдин асар ёзган Низомий ва Хис-

¹ «Сабъаи сайёр»да ва бошқа асарларида Навоий туш кўргани, шу тушида кўринган ҳодиса ва улар туфайли туғилган фикр шоир хаёлига кўп мулоҳазалар соглани тўғрисидаги гапларга бефарқ қараш керак эмас. Ижодкор бутун вужуди билан шу ижод жараёнинга кириб кетганида, унинг бутун фикру ёди ижод билан машғул бўлганда, шундай бўлади. Муҳтарам шоир ва драматург, Узбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби Фазлиддин Шамсиддинов (Хуршид). «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» музикали драмаларини ёзётган пайтларида ҳар кечга тушларида Навоийни кўрганлари, Навоийнинг ўзи бу кишига маслаҳатлар бериб турганини менга айтиб берган эдилар. (А. К.)

рав таърифига яна тўхтайди, уларнинг таҳсийга саёв
вор хизматларини яна улуғлаб ўтади. Айни замонда
Навоий уларнинг достонларида нуқсонларини ҳам
кўрсатади. Бу танқид мантиқли ва кескинdir.

Утири фикрли устодлардан кўплари бепарволикка
бериладилар. Уларни маҳорат мағур қилиб юборади,
шунинг учун ўзлари йўл қўйган қусурларни сезмай қо-
ладилар. Навоийнинг фикрича Низомий ва Хисравнинг
шоҳ Баҳром тўғрисидаги достонларида қуйидаги нуқ-
сонлар бор:

1) Достонда дарднинг чин моҳияти йўқ. У ишқдан
узиб олинган. Агар бу ижодкорлар тарих ёзиш вазифа-
сини ўз уҳдаларига олган бўлсалар, унда достон ёзиш
шарт эмас эди. Достоннинг мазмуни ишқ билан ёқим-
ли бўлади. Ушанда унинг ўти-кўнгилга таъсир қи-
лади. Бўлмаса бу ёлғон, хато ва бемаза бир сўздир.

2) Айрим воқеалар ўртасида боғланиш етарли эмас.
Баҳром айш учун етти қаср бунёд қилди. Уларда етти
иқлим шоҳларининг гўзал қизлари маскан тутадилар.
Баҳром улар билан суҳбат қилади ва тунда ухламоқ
мақсадида улардан афсона тинглайди. Қизлар шоҳга
афсона айтиб берадилар. Бу қизлар қиссаҳон қизларми?
Яна тонгдан оқшомга қадар майхўрлик қилган одам-
нинг ухлаш учун афсона тинглаши шартми? Бу гўзал
ва шўх қизларнинг жоду билан қилган ғамзалари юз
туман кўздан уйқуни қочирмайдими? Уларнинг лаблари
шароб сингари қатл этишга ҳозир, кўзлари ишва билан
сузилиб турсаю эркак қишининг шундай қизларга сиз
эртак айтиб ҳушёр турингизу мен ухлаб олайин, дейиш-
лиги қандай гап? Одам боласидан шундай сўз чиқиши
мумкинми, ахир!

3) Бунинг устига ўз замонасининг икки улуғ фозили
шундай ҳайратомуз иш тутган нодонни мақтайдилар:

Мадҳини беҳисоб ёзғайлар,
Балки мавзун китоб ёзғайлар.

Навоий устодларни бу қусур учун қаттіқ койиіди, бундай ишдан элга озор етажагини таъкидлайди, уларнинг мағрурлик йўлидан кетиб бехабар бўлиб қолгандарини танқид остига олади:

Оллоҳ оллоҳ, не ганж бўлгай бу,
Сарбасар элга ранж бўлгай бу.

Бўло олмас бу иш магар бу тавр,
Ки десанг ул ики ягонаи давр.

Баски устод әдилару комил;
Бўлдилар ғарралнг била ғофиљ!

Навоий ўз достонида ана шу хатоларни тузатиб ўтажагини билдиради.

Эски шарқ адабиёти анъаналарига кўра, ҳар бир асар муқаддимасида ҳукмрон подшоҳга мадҳия бўлиши шарт эди. Шу қоидага кўра Навоий «Сабъан сайёр»да Хуросон подшоҳи Султон Ҳусайн Бойқаро тавсифига бир боб багишлаган (тўққизинч боб). Ундан кейинги ўнинчи боб эса Султоннинг рафиқаси малика мадҳидади.

Навоий ўз подноҳи тавсифини осмоний тушунчалар орқали бошлайди. Султон Ҳусайн мадҳи учун фалак хизмат қиласади. Қуёш ўз саҳифасини тайёр тутади. Шоир Зуҳал, Муштарий, Баҳром, Зуҳра, Аторуд, Қамар каби осмоний жисмларни шоҳ хизматига жалб этади. Ана шу таърифлардан кейингина «Шоҳ Султон Ҳусайн бин Мансур»нинг тавсифи бошланади. Унда подшоҳнинг, унинг ота-боболарининг баланд даражаси эслатилади, шоҳнинг құдратли ҳокимијати улуғланади.

Аммо Навоий ҳеч қаочон қуруқ таъриф билан чекланниб қолмас эди. Тўққизинч бобдаги таърифларда Султон Ҳусайн шахсиятининг белгилари кўрсатиб ўтилган. Гарчи улар муболағали безаклар билан кўмилиб кетган бўлса-да, подшоҳ шахсияти тўғрисида китобхонда бир тасаввур пайдо қиласади. Яна шу бобда подшоҳ ҳо-

кимиатининг қандайлиги тўғрисида ҳам сўз боради. Бу сўзларда ҳокимиатни бошқариш тўғрисидаги Навоийнинг тилаклари изҳор этилган.

Султон Ҳусайн Навоийнинг тавсифига кўра дарвишона хусусиятларга эга бўлган шахсадир. У ҳатто ўзини дарвишлардан паст тутар эди. (Бу фикрни шоир «Ҳилолия» қасидасида ҳам тъкидлаб ўтган).

Шоҳлар қуллуғин кўриб марғуб,
Анга дарвешлик бўлиб матлуб.

Гарчи шоҳларни зердаст айлаб,
Ўзни дарвешларга паст айлаб.

Ҳусайннинг ҳарбий маҳорати, шукуҳу савлати тўғрисидаги тавсифдан сўнг шоир подшоҳнинг санъатга муносабатини кўрсатади. Бу муносабат шоҳ тузган базмлар тасвирида намоён бўлади.

Бир томонда туркий наволар янграйди. Иккинчи ёнда форсий суруду нағмалари, балки Ироқу Ажам куйлари чалинмоқда. Шоҳ бу тароналардан гоҳ баҳори хандондек кулиб нашъа қиласди: «гоҳо кўзидан ёшлар тўқади. У ҳар бир оҳангни ўта таъсирчанлик билан тинглайди; тарона чеккан созандаларга катта инъомлар баҳш этади. У «Май ичиб беҳисоб маст бўлмай, нафс ҳукмига зердаст бўлмай» айш қиласди.

Бу тасвиirlарда Навоий ўз подшоҳининг бой эмоциялар эгаси деб кўрсатмоқда, унинг маънавий дунёси, санъат гўзаллигига мойил дидини таърифламоқда. Биз Ҳусайн Бойқаронинг шундайми ёки шундай эмаслигини билмаймиз. Аммо Навоий уни шундай кўрганлигини ёки кўрмоқни истаганлигини яхши англаймиз. Навоийнинг бундай ёндашуви, айниқса, эртаси эрталаб шоҳнинг одамларни қабул қилиб иш бошқариши тўғрисидаги фикрлари изҳор этилган байтларда аниқ кўринади. Подшоҳ қишиларни ширин сўз, хандон юз билан кутсин, халқ бошидан зулмни кетказсин, адолат билан эл

кўнглини ўод этсий, ҳамманинг ишини саранжом қилинин.

Эшитиб ҳукм ҳар тараф мазлум,
Бори омингга айлаганда ҳужум.

Анда ширин калому хандон юз —
Бирлаким халқдин сўрарсен сўз,

Дафъ этиб халқ бошидин бедод,
Берибон додким қилурсан шод.

Бирнинг айлаб қилурға чорасини,
Бошидин дафъ саршуморасини...

Ҳар бирининг неким бўлуб коми,
Бир дам ичра бўлиб саранжоми.

Ким ёнарлар ўқуш мурод била,
Укдалиг ишлари кушод била.

Демак, Султон Ҳусайн тавсифига бағишлиланган тўқ-қизинчи бобнинг туб моҳияти подшоҳни сифатлашдан-гина иборат эмас. Балки бу бобда Навоий олий инсоний фазилатларни тарғиб этади. Бу фазилатлар софлик, самимият, назокат, юксак дид, камтарлик, санъатга муҳаббат, нафсдан устун тура олиш, инсонларнинг мушкулини осон қилиш, адолатпарварлик ва халқпарварликдан иборат.

Унинчи боб малика таърифидадир. Унда шоир «Исмат баҳористонининг шукуфта боғи ва иффат шабистонининг гавҳари шабчироғи...» бўлмиш аёлни, унинг «икки саъд ахтар икки фарзанди»ни таърифлайди, уларни подшоҳ ёнида муносиб ва муборак мавқеда бўлишларига истак билдиради.

Сен дуресенки, шаҳфа рўзисен,
Шоҳнинг дурри шаб фурузисен.

Икки ёнингда оташин гавҳар,
Дур ики ёнида самин гавҳар,

Бахтга тожи торак ўлғайсиз,
Шаҳфа ҳар кун муборак ўлғайсиз

Чатри иқболингиз қилиб олий,
Шоҳи оғоқ зилли иқболи.

Шундай қилиб, Навоий «Сабъаи сайдер» достони нинг муқаддимасини анъаната биноан муножот, наът, подшоҳ ва унинг оиласига васфдан иборат қилиб тузди. Аммо шу мавзудаги достон бўлакларида Навоийнинг кўнглига яқин бўлган энг эзгу туйғулар инсонга муҳаббат, инсонпарварлик, халқпарварлик, адолатпарварлик гоялари ўзининг ёрқин бадиий ифодасини топди.

Муқаддимада яна Навоий ўзидан бошқа хамсанавис шоирлар таърифини қилди, уларнинг шоҳ Баҳром тўғрисида ёзилган достонларидаги нуқсонларни кўрсатди, ўзининг «Сабъаи сайдер» достонида шу сюжетга киритган ўзгартиришларини изоҳлаб ва асослаб берди.

«Сабъаи сайдер»нинг муқаддимасидаги Жомий обраzi Навоийнинг ўз устози билан ҳамфикр, ҳаммаслаҳат бўлиб иш тутишини намоён этувчи лавҳалар жуда муҳимdir. Улар бу икки улуғ мутафаккирнинг самимий дўстлиги нақадар улқан ижодий натижалар берганини яна бир бор исботлаб туради.

БАҲРОМ ВА ДИЛОРОМ

Навоий «Сабъаи сайдер» достонининг ўн биринчи бобида шоҳ Баҳром тўғрисида қисқача тарихий маълумот бераб ўтади. Навоий Баҳромнинг тарихини, унинг ғалабали юришлари ва фатҳларини рад этмайди. Аммо достондан мақсад бу шоҳлик тарихини баён этиш эмас,

балки «Етти бўстон мажлис афрузи» тўғрисида ҳикоя
қилмоқликдир.

Шу билан Навоий ўз «Сабъаи сайёр» достони қаҳра-
монининг прототипи шоҳ Баҳром эканини эътироф эта-
ди. Аммо шоир бу шоҳ ҳақида тарихчиларга маълум
бўлмаган ҳодисаларни тасвирламоқчи.

Шоҳ Баҳром мамлакатда адолат ва тартиб ўрнатди.
Унинг қудрати қаршисида тожварлар бўйини эгдилар.
Шоҳнинг хазиналари тўла, мулки обод. Шоҳ кўп вақ-
тини айш-ишратда ўтказади. У ёқимли мусиқий куйлар-
ни тинглашни жуда ёқтиради.

Шаҳфаким ишрати мудом эрди,
Соз бирла суруд ком эрди.

Кўп эди хизматида руд аҳли,
Базмидя жонфизо суруд аҳли.

Баҳром яна овни яхши кўрар эди. У моҳир мерган
бўлган. Баҳром отган ўқлардан бирор сайд қочиб қу-
тила олган эмас.

Ўқи ҳар сайд сори топса кушод,
Захмидин сайд эмас эзод.

Тўкубон сайд қони пайдар-пай,
Анга ҳамранг тортар эрди май.

Баҳромнинг ана шу икки қизиқуви унинг Дилоромга
муҳаббат қўйишига боис бўлди.

Моний Баҳромга Дилоромни тавсиф этар экан, би-
ринчи навбатда Дилоромнинг бениҳоя гўзаллиги, яна
моҳир созандга эканлигини айтади. Агарда Дилоромнинг
чиройини кўргач, бирор киши жон бермай омон қолган
бўлса, Дилором чанг чала бошлабанда, у кишининг
минг жони бўлса, улардан биронтасининг ҳам тирик
қолмаслиги аниқ.

Ҳуснича одами нишон бермай,
Киши кўрмай аники жон бермай.

Кўрган ўлмакка қилмаса оҳайнг,
Вой, ул дамки, олса илгига чанг,

Чанги чун жонфизо садо чекса,
Узи ул савт ила наво чекса,

Кўрса ёхуд эшитса ким они
Қолмагай бир, гар ўлса минг жони.

Дилором ўз ҳусни ва истеъдоди билан Баҳромнинг диди ва талабларига фоят муносиб келадиган бир ёр эди. Баҳром мусиқийни севар, мусиқий аҳлини кетказмай, ҳамиша ёнида тутар эди. Шунинг учун Дилором сингари бир гўзал мусиқий моҳирасининг шуҳрати Баҳром каби ишқибозни банд қилмоғи табиийдир. Яна овчи Баҳром бирор ширкорни қўлдан чиқарган эмас. Унинг отган ўқларидан сайдлар омон топган эмаслар. Шунинг учун Баҳромнинг Дилором каби бир сайдни қўлга киритмоққа жазм қилиши ҳам шоҳ табиатининг тақозосидан келиб чиқади.

Демак, Навоий Баҳромнинг ҳаракати, туйғулари ва қарорини Баҳром характерининг мантиқидан келтириб чиқаради. Бу характер эса жонли, ҳаётий характердир.

Баҳромнинг Моний билан учрашуви, Монийга кўрсатган эътибори, меҳмондўстлиги ва меҳрибонлиги ҳам ана шу характер белгиларидан биридир.

Ов пайтида саҳро йўлида ёлғиз келаётган мусофири нинг қорасига кўзи тушган заҳотиёқ Баҳром уига дикқат қилди. Бу Баҳромнинг характерига хос хусусиятдир. Ҳали Моний чўлда узоқдан пайдо бўлмасидан буруи Баҳромнинг хаёлидан шундай фикрлар ўтмоқда эди: Шоҳ Баҳром ўзининг шукуҳи, давлати, ҳокимиятининг қудратига шукроналар қилиши керак. Унинг шоҳлик фаолиятининг туб моҳияти элни шод қилмоқ, адолат билан иш тутмоқ, мақсадига эриша олмай ожиз қолган кишиларни муродига етказмоқдан иборат бўлиши лозим.

Чун тааммул қилиб бу жоҳу жалол
Кўнглига ҳардам ўткариб бу хаёл:

«Ким бу шукронагаки қилди илоҳ,
Мени бу нав олам аҳлиға шоҳ.

Элни шод айламак керакдурмен,
Адлу дод айламак керакдурмен.

Комсиз комин айламак ҳосил,
Бенаволарни айламак хушдил».

Ишни мундоғ шумора айлар эди,
Лек ҳарён назора айлар эди.

Худди шу пайтда узоқдан Монийнинг қораси кўри-
нади. Баҳром бу нокомнинг «Ёёқ этмоқ бу нав йўлга хи-
ром» қилиши унга бирор шафқат риоят қилажагини ўй-
лайди. Шу мулоҳаза билан шоҳ ўз мулоҳизига иккни от-
билан бориб у йўлчини ўз ҳузурига келтиришни буюрди.
Бу лавҳани Навоий жуда аниқ, барча икир-чикирлари-
ни муфассал кўрсатган ҳолда тасвирлайди:

Бир мулоҳизига ҳукм қилдики: «Бот
Миниб отингга элт яна бир от .

Ул мусофири отга миндургил
Чоптириб хизматимга еткургил».

Баҳром бу узоқда кўринган пиёда мусофири мақ-
садига эриштироқ хаёлида унга аҳамият берган эди.

Баҳром характеристининг муҳим белгиси унинг ҳар бир
ҳаяжон ва интилишга қаттиқ берилиб кетиши эди. Бу
ҳол унинг Дилоромга ғойибона ошиқ бўлган вақтидаги
ҳаяжон ва изтироблари орқали очиб берилган.

Монийнинг Дилором тўғрисида берган маълумоти ва
у гўзалнинг Моний чизган сувратини кўриб унга ошиқ

бўлган Баҳром Хитога элчи йўллайди. Улар Хито давлатининг бир йиллик солиги миқдоридаги баҳони тўлаб бу гўзал чўри ва моҳир созандани келтиришлари керак. Дилором келгунгача Баҳромнинг тоқати тоқ бўлди. У доим Дилоромнинг сувратига термилар, уни қучоғига олмоққа интилар эди. Ишқ дардидан у беқарорликка тушиб қолди, тани заъфдан титрамоққа тушди. Бу ҳарорат борган сари авж ола борди.

Навоий ошиқ Баҳромнинг ҳолатини унинг ҳаракатлари орқали бирма-бир кўрсата боради. Баҳром дуч келган одамдан Дилором тўғрисида бирор хабар топмоқчи бўлар, дилбарининг ватани тўғрисида сўрар, жавоб олгач, қониқмай яна шу ҳақда гап бошлар эди.

Баҳромнинг юрагидаги ишқ ўти тутаб алана олиб кетди. Навоий Баҳромнинг ишқ оловида ёнмоқда эканини тасвирлар экан, умуман ишқ оташининг тоби фақат етишув орқалигина тинчлануви мумкинлиги ҳақида умумлашма фикр изҳор этади:

Кимки, ишқ ичра мубтало бўлғай,
Ҳар не жуз васл, анга бало бўлғай.

Ҳажр ўти неча қўйса жисмига доғ,
Сабр қилмоқ эрур ул ўт уза ёғ.

Демак ишқ оловида ўртамоқда бўлган ошиқ учун сабр қилмоқ бу оловга ёғ қўйган билан баробар. Шундайин ишонарли ва таъсирил восита билан Навоий севгининг қудратини баён қиласди.

Ниҳоят Дилором Баҳром ҳузурига етказиб келинди. Шоҳ ўз севгилиси висолига эришди.

Ҳосилан шоҳ топти чун комин,
Демагил комкин, Дилоромин.

Навоий бу ерда жуда чиройли сўз ўйини ишлатади. Дилоромни топиб шоҳ мурод ҳосил этди. Шоҳнинг дили эса ором топди.

Баҳром ўз Дилороми билан висол шодликларига кўмилиб кетди. Мана мурөду мақсадга етишган баҳтли ошиқ Баҳромнинг Навоий қаламидаги тасвири:

Шоҳ Баҳром ўйла зори анинг,
Ки йўқ онсиз дами қарори анинг.

Кўзин олмай лиқосидин бир дам,
Қулоғин ҳам навосидин бир дам.

Кўз юзида қулоқ навосинда,
Жон ғамида, кўнгул ҳавосинда.

Бўлубон жонсиз, ўлмайин онсиз,
Онсиз ўлғон замон, бўлпб жонсиз.

Туну кун лаҳни бирла бода ютуб,
Юзидин базми айшини ёрутуб.

Кўрмаса они қолмайин жони,
Кирибон жони кўргач-ўқ они.

Улар ҳамиша бирга базм тузишар, бирға овга чиқи-шар, бирга саир қилишар эдилар. Бундай пайтларда шоҳ яна «манзиле топибон тутуб ором, дилбари васлидан топар эди ком». Баҳром Дилоромдан бир лаҳза узоқлашмас эди. Баҳромнинг «ўт солиб жонига висоли анинг ҳажри ёди пе эҳтимоли анинг. Ери ул эрдию аниси ҳам ул, ҳамроҳи ул эди, жалиси ҳам ул».

Навоий ошиқ Баҳромнинг юриш-туриши, ошиқона ҳолати, ўз севгилисига қанчалар боғланиб қолганини жуда аниқ, ишонарли тасвирларда келтиради.

Энди шоҳ Баҳромниң хатти-ҳаракатини кузатайлик. Бунда ҳам Навоий ҳаёт ҳақиқатидан чекинмайди. Аксинча, Баҳром кайфиятидаги ўзгариш туфайли шоҳлик фаолиятида юз берган нуқсонларни очиб берган. Шоҳ Баҳром севги туфайли давлат ишини унутди. Бунинг оқибатида мамлакатда тушкунлик бошланди. Улус ва Сипоҳ ичида норозилик пайдо бўлди.

Баҳром шоҳликдаги парокандаликни сезгач, унинг олдида икки савол қатъян түғилди: ишқми ёки шоҳлик?

Навоий ана шу масалада Баҳром характеридаги зиддиятни очиқ-ойдин намоён этади.

Навоий шоҳ Баҳромнинг давлат иши билан шугулланмай қўйганини аниқ мисолларда кўрсатган. Ишқ туфайли подшоҳ мулк ва сипоҳга боқмайди, додхоҳларни қабул қилмайди. Подшоҳнинг бундай юриш-туриши эл оғзига тушиб кетди. Ҳар бир одам подшоҳнинг хатти-ҳаракатидаги шу нуқсон тўғрисида сўзлар эди.

Баҳромнинг хатти-ҳаракатидаги бу ўзгариш тасодифий ҳол эмас. Навоий бунинг Баҳром табиатидан келиб чиққанини таъкидлайди. Баҳром ғоят қизиқувчан табиатли киши эди. У ғалаба қозонишга одатланган. Ҳозир Баҳром севгида эришган ғалаба шаробидан маст. Навоий уқтирадики, ишқ шоҳу гадога баробар ўз ҳукмини ўтказади. Ишқ шамоли тогни ҳам, хашакни ҳам бара-вар совуради, ишқ сели ободни ҳам, вайронани ҳам тенг даражада бузади: Ишқ аждаҳони чумолига айлантириб юборади, шоҳни эса гадо каби зору ожиз қилиб қўяди. Шоҳ Баҳром ана шундай ишқнинг асири бўлиб қолган эди.

Мамлакат ишининг тушкунликка юз ўғириши аркони давлатни ташвишга солди. Улар подшоҳни мамлакатдаги оғир мушкулотдан хабардор қилдилар.

Энди Баҳром характеридаги асосий белги ҳаракатга келади. Баҳром даставвал шоҳ эди, сўнгра очиқлик касб этган эди. Ҳар бир шоҳ учун энг муҳим, энг қадрли нарса унинг тожу таҳтидир. Тожу таҳт учун подшоҳлар ҳар қандай хиёнат ва жиноятга тайёрлар. Улар ўз отаси ёки ўғлини ўлдиришга, севгилисидан воз кечишга, одамлар қонини дарёдек оқизишга рози бўладилар. Подшоҳлар учун асосий мақсад ҳокимият. Бу мақсад улардаги инсонлик ҳиссини йўққа чиқаради. Таҳту тож йўлида шоҳлар йиртқич ҳайвонларга айланиб кетади.

лар. Навоий Баҳром характеридаги ана шу хусусиятларни ифодалаб ёзади:

Билдиким, мулк иши хароб ўлмиш,
Мулк эли ҳоли изтироб ўлмиш.

Ишқдин гарчи хаста ҳол эрди,
Лек кўнглида бу хаёл эрди:

Ки, не навъ ишга айлагай тадбир,
Ки бу тавриға айлагай тағиیر.

Мулкдин йўқ гузир анга ҳосил,
Ёрдин худ гузир эрур мушкил.

Лек кўнгли чу беҳузур эрди,
Анда ҳар лаҳза бу хутур эрди:

Ки: «Агар бўлса шоҳлик боқий,
Топилур бўйла маҳваси соқий..

Буки васлини топмишам пайваст,
Шоҳлик ўлмаса бермас эрди даст.

Мулк эли бўлмаса не ул бордур,
Не тириклик уйига йўл бордур.

Лек то бўлғусидур ул мавжуд,
Не анииг ғайридир эрур нобуд.

Иккисин ким деса қилмайин жамъ,
Шуша муздин дегай ёсоймен шамъ.

Кўнгли чун мулқ ила хизона тилаб,
Ишқ тарқ этгали баҳона тилаб»...

Бу мисраларда Баҳром характерининг бир томони яққол кўринади. Висол лаззатлари, деб фикр қиласди шоҳ, менга шоҳлик туфайли насиб бўлди. Шунинг учун

подшоҳлик ҳокимиятини қўлда маҳкам тутмоқ даркор. Ишқ ва шоҳликни бир хил тутмоқчи бўлган одам муздан шам ясамоқчи бўлган одамга ўхшайди. Энди Баҳром мулк ва ҳазинани сақлаб қолиш ниятида ишқ таркини қўлмоққа баҳона қидира бошлайди.

Навоий Баҳромнинг бундай мулоҳазаларини баён этар экан, узил-кесил хулоса қилиб ёзадики, севги билан шоҳлик бир-бирига мувофиқ келмайди. Ишқ лофи-ни урувчи шоҳ ўз сўзига содиқ бўлмайди.

Ишқ ила шоҳлиғ мувофиқ эмас,
Ишқ лофида шоҳ содиқ эмас!

Агарда ошиқ ишқ йўлида жонидан кечмаса, ундан ошиқдан ишқ ниҳоятда йироқ бўлади.

Ошиқ ўлғонки, кечмагай жондин.
Ишқ беҳад йироқдуурон ондин!

Баҳромнинг ҳозир қилган ошиқлиги қуруқ лоф эди холос. Ундан севгида самимият йўқ. Баҳром осонгина Дилором висолига етиши, ундан лаззат ва ҳаловат кўрди. Энди эса Баҳромшоҳ тожу таҳтга халал етадиган бўлгани учун бу севгидан, ҳатто Дилоромнинг ўзидан ҳам воз кечишига тайёр.

Баҳром Дилоромдан қандай қилиб бўлмасин қутъ-лиш ниятига тушади. Тезда бу ниятнинг ижроси учун баҳона ҳам топилди.

Баҳромнинг мерғанилик маҳоратига Дилоромнинг бу доимий машқ натижасидир, деб берган баҳоси Баҳромни қаттиқ ғазаблантиради. Шоҳ Дилоромни «Истади қатл айламак они, кесмак озод сарв раъонни». Подшоҳнинг атрофидаги кишилар аёл кишига тиф уриб қатл қилиш яхши эмас, деб Дилоромнинг бошини сақлаб қолдилар.

Баҳром бу маслаҳатга кўнган бўлди. Шоҳнинг буйруғига кўра, Дилоромнинг соchlарини бир катта тошга боғладилар ва уни сувсиз саҳрода ёлғиз ташлаб кетдилар.

Икки гисусидин каманд айлаб,
Ташладилар ғулула¹ банд айлаб.

Гисусиким улусқа эрди каманд,
Оқибат бўлди ўз ҳалокига банд.

Ҳар бир ғалабага осонликча эришган тақдир эркатои шоҳ Баҳром бегуноҳ аёлдан унинг бир оғиз ўйламай айтган сўзи учун ана шундай ўч олди. Чунки Дибором шоҳнинг айшу ишрати, лаззат-ҳаловати учун хизмат қилувчи бир чўри, гўзал ашё эди. Хўжа уни ҳоҳласа авайлаб асрайди, ҳоҳласа чилпарчин қилиб ташлайди.

Агар биз бу ерда Навоий Баҳром деган кимсанинг бир аёлга қилган жавр-жрафосини кўрсатмоқда десак тўғри бўлмайди. Навоий бу лавҳа орқали шоҳлик табиатини, унга хос чиркин бир иллатни фош этмоқда. Подшоҳлар тожу тахтдан бўлак ҳеч нарсани қадр қилмайдилар. Улар ўзлари фойдаланиб бўлган, энди эса салтанат ишига озгина бўлса-да, монелик қилиши мумкин бўлган ҳар бир инсонни, гарчи у ўз севгилиси бўлган тақдирда ҳам, итқитиб ташлайдилар, шафқатсиз маҳв этадилар. Яна Навоий бу ҳодиса орқали Баҳромнинг Диборомга бўлган муҳаббатини ҳозиргача самимиятдан мутлақо узоқ эканини билдиримоқда. Үлуғ адаб учун воқеаларни соддалаштириш ёки тўппа-тўғрилик ётдир. Навоий Баҳромдек мураккаб характернинг зиддиятлари орқали достон замиридаги воқеа ва характерларнинг ҳаётийлигини кучайтироқда.

Кейинги воқеаларда бу мураккаблик ва зиддиятлар янада яққолроқ кўрина боради.

Шоҳ Баҳром кечқурун ўз қасрига қайтгач, уйқуга толди.

Шомким бодадин ҳароб ўлди,
Мasti май, балки масхоб ўлди.

¹ Катта тош.

Эрталаб уйқудан-уйғонгач, Баҳром яна Дилоромни тилайди. Атрофидаги кишилар кеча юз берган воқеаларни шоҳга эслатадилар. Энди Баҳром ўз құлмишидан қаттиқ пушаймон ейди. Энди Баҳром харakterидаги зиддият янада очиқроқ күрина бошлайди. Баҳромда шоҳ әмас, балки инсон тикланади. У одам ошиқ сифатида фикр қила бошлайди. Баҳром саҳрога ўзи қайтиб бормоқчи, Дилоромни қидириб топмоқчи бўлади. У дейди:

Қайда бўлса топай нигоримни,
Қилайн садқа жони зоримни.

Тирик ўлса бўлай фидоси анинг,
Берибон жон топай ризоси анинг.

Үлган ўлса ўзимға тиф урайин,
Диятиға ўзимни ўлтирайин.

Аммо яна бу ошиқлик кайфияти шоҳлик билан тўқнашади. Шоҳлик мартабаси Баҳромга бу кўзлаган ишини қилмоққа йўл қўймас эди.

Баҳром қилган жиноятига сабаб унинг харakterидаги шоҳлик ғурури ва бу ғурурнинг ошиқлик түйғуси билан тўқнашиб ундан устун чиққани эди. Энди эса Баҳром субъект сифатида объектив шароит билан тўқнашади. Ҳозир Баҳром харakterидаги ошиқлик белгиси шоҳлик белгиларидан устун чиқди. Аммо шоҳлик шароитнинг объектив кучи олдида у яна ожиз қолди. Навоий шундай ростгўйлик ва бадиий назокат билан Баҳром харakterидаги ички зиддиятларни ҳамда характер ва шароит ўртасидаги боғлиқлик ва ўзаро шартликни ифода этади.

Қўймади тожу тахт номуси,
Айламакка ўлук замни бўси.

Топмас эрди хирад далолати ҳам,
Мони эрди хирад далолати ҳам,

Жони икки бало аросинда,
Мўр икки аждаҳо аросинда.

Не лук эрди, не тирик сони,
Бўлмас эрди тирик демак они.

Навоий Баҳромнинг Диlorомдан айрилиб қолганиндан кейинги ачинарли ҳолатини бой бадий бўёқларда тўлиқ акс эттирган.

Баҳром қаттиқ изтироб чекмоқда. У одамлардан чекиниб бир хилватда ўзини-ўзи азоблар, тинмай нолау фарёд чекар эди. Натижада унинг «Ким тани сустайиб қўли толди, ҳажр жисмиға сустлиқ солди». Энди унинг олдинги кучи, қудрати мағрурлигидан асар ҳам қолмаган эди. Достонда Навоий Баҳромнинг монологини келтиради. Унда Баҳром айрилиқ дардida оғир мусибатлар чекиб тўлғанаётганини айтиб зорланади. У дунёдаги бор савдони, тож тахтини, давлатни унугтан. У фақат Диlorомни тилайди. Диloromsиз ҳаёт унга керакмас, Беқарор Баҳром ўз яқинларини «тиғ ила қўкрагимни чок айланг, бир-икки зарб ила ҳалок айланг», деб ёлборади. Баҳромнинг чекаётган азоб-уқубатлари, Диlorомдан айрилиб қолгани учун қилаётган пушаймони ва тортаётган дард-андуҳи энди унинг кўнглида чин севги ўти алланга-ланнаётганини билдиради. Баҳромнинг иши «то субҳ навҳа қилмоқ эди, қону тупроқ аро йиқилмоқ эди».

Навоий Баҳромнинг ана шундай аянчли аҳволини тўла тасвирлайди. Тахту тожни деб гўзал Диlorомни қурбон қилган шоҳ ишқ томонидан мағлубиятга мубтало этилди.

Баҳром висол шодликлари билан маасту аласт эканнида ишқнинг фақат бир томонини билган эди. Диlorомдан айрилиб, айрилиқ тутунларининг аччиқ дудлари азобидан кўз ёшлар тўкаётган. Баҳром энди ишқ қудратига тан берди ва унга таслим бўлди. Энди у ошиқлик жандасини кийди, чин ишқ ўйлига кирди. Баҳром қалбини тилка-пора қилмоқда бўлган бу дард-

лар соф инсоний севги таитанаси эди. Пок ва самимий севги азоб-уқубат, дард, мусибат, кўз ёшлари билан тўла. Ишқ йўлига кирган ошиқ фидокор бўлиши шарт. Йишқда яримталикка ўрин йўқ. Киши ўзлигини тамомила, ҳеч каму кўстсиз, ишқ йўлига бағищласагина, у ошиқликнинг баланд рутбасига сазовор бўлади. Айрилиқ чангалида ўзлигини унутган, тахту шоҳликни хаёлидан ҳам чиқариб юборган Баҳром ҳозир чин ошиқлик даражасига етишган эди. Ишқ ва ошиқликнинг шоҳ ва шоҳликдан баланд туражагини Навоий ана шу мисолларда қўрсатади. Чин севги чин инсонийлик тимсолидир. Шоҳлик эса ўткинчи мартаба, шунинг учун у беҳуда. Шоҳликка интилиб ишқдан воз кечмоқ ҳало-катнинг гаровидир. Навоий бу фикрни Баҳром монологида баён этади.

Менмудурменки, чунки қилдим зўр,
Аждаҳо савлатимдин ўлди мўр.

Эмди ишқ аждаҳоси зўр этти,
Аждаҳокуш танимни мўр этти.

Ишқ чун разму кин шиор этди,
Хайли сабримни тору мор этди.

Менда бор эрди ақл ҳам, дин ҳам,
Фамда тоқат, балода тамкин ҳам.

Не бало ишқ бошима солди,
Ким саросар бу хайл қўзғолди.

Шундай қилиб, Баҳром айрилиқ исканжасига тушгандан кейингина, Дилоромнинг ҳақиқий ошиқига айланди, ишқ кучи, қудратига асир бўлди. Эндиги воқеаларда шоҳ Баҳром эмас, балки шоҳлик хомхаёlinи бартараф этиб ишқ иқтидорига бўйин эгган ошиқ Баҳром тўғрисида сўз боради. Зотан висол севги ўтини ўчирди, айрилиқ шамоли бу оловни гуриллатади эмасми?!

Шоҳлик ва ошиқлик ўртасидаги тўқнашув ва ишқ-нинг шоҳлик устидан ғалабаси ўн саккизинчи бобда аниқ ифода этилган.

Шоҳ Баҳром қандай кайфият ва ҳолатда бўлмасин, давлат ишлари билан шуғулланиши шарт. У тахтга келиб ўтирди. Аммо Баҳромнинг бошида ҳуши йўқ, жисми ўлик каби қотган, тахт эса унга тобут 'бўлиб туюлар эди. Навоий Баҳромнинг бундай ҳолатидан катта умумлашмалар қиласи.

Шоҳ чун тахти узра топти мақом,
Хираду ҳуши йўқ эди то шом.

Жисмин айлаб эдн ўлукдек саҳт,
Тахта янглиғ бўлуб эди анга тахт.

Қимки тахт узра айлади маъман,
Тахтадур оқибат анга маскан.

Баҳромда ишқ туфайли пайдо бўлгани нотоблик авж ола бориб уни бутунлай беҳол қилиб қўйди. Унинг оҳу афонлари кўқдан ошди. У кечалари тонг отгунча нола қилиб чиқар, тонг ели юргач, сал жисми тингудай бўлса, эрталабдан кечгacha ҳуши оғиб йиқилиб қолар эди.

Ишқ муҳлиқ,¹ фироқ эди золим,
Жисм ила ақли қолмади солим².

Баҳромнинг сиҳати бутунлай кетди, ...«тори жисми узилгали етди».

Аркони давлат ва ҳакимлар йигилишиб маслаҳат қилдилар.. Тўрт юз ҳаким шоҳни даволашга киришдилар. Икки йиллик муолижадан сўнг шоҳ сал ўзига кела бошлади. Сўнгра ҳакимлар чиройли қасрлар бино қилинса, уларни томоша қилиб шоҳ ўз савдосига даво топар деб маслаҳат бердилар.

¹ Ҳалок қилувчи.

² Соғ.

Баҳромга тобе бўлмиш етти мамлакатнинг ҳукмронлари етти қаср қурдилар. Баҳром бу қасрларни томоша қилиб сал даво топди. Аммо:

Хастанинг боқи эрди савдоси,
Хаста кўнглида ишқ васвоси.

Ким тамом ўлди ул ети паргор,
Шоҳ қолди назорадин бекор.

Энди ҳакимлар бу қасрларни гўзал сувратлар билан безашга, уларнинг ҳар бирини ичи ва ташқарисидан бир хил ранг билан бўяшга маслаҳат бердилар. Бу вазифа рассом Монийга топширилди.

Аркони давлат Монийга дедилар:

Нақшини улча сен билурсен, қил,
Неки кўнглинг тилар қилурсен, қил!

Сенга не нав қил, демак сўз эмас,
Ҳаркиши сўз билур, бу сўзни демас.

Моний ишга киришди. Баҳром қасрларнинг безалиш жараёнини кузатиб дардига бир оз шифо топа борди. Қасрлар безаги битғач «шоҳ мижозида ишқ ўтиға гудоз гарчи қолиб эди, валекин оз».

Ҳакимларнинг маслаҳатига кўра етти мамлакат шоҳларининг қизлари оталари қурдирган қасрларда жойлашдилар. Улар Баҳромнинг никоҳига ўтказилган эдилар. Шоҳ булар билан суҳбат қуриб лаззат олса, зора дарди камаяр, дедилар ҳакимлар. Ҳафтанинг ҳар бир кунида шу қасрлардан бирида Баҳром базм қурарди. Базм тугаб тун бўлганида гўзал маликалар шоҳга ўзларини яқин тутмас эдилар. Қундузи шоҳ ишрат қилиши, тунда эса тўйиб ухлаши керак. Шунда унинг қуввати тикланиши мумкин. Баҳром уйқусизликдан азоб чекади. Шунинг учун унинг фармойишига би-

ноаи ҳар кечада катта йўлда дуч келган мусофири тутиб келтирадилар. У мусофири ўзи билган воқеалардан ҳикоя қилиб беради. Шу ҳикояларни тинглаған шоҳнинг кўнгли ҳузур топиб, кўзи уйқуга кетади.

Шу йўсинда достонда етти саёҳатчининг ҳикоялари пайдо бўлади.

Навоий Баҳромнинг муолижа жараёнини батафси ҳикоя қилган. Қасрларнинг бино қилиниши, сўнг уларга безаклар берилиши, уларда гўзал маликаларнинг маскан тутиши ва Баҳромнинг улар билан баъз қуриши ҳакимларнинг маслаҳати билан бирин-кетин, алоҳида-аҳолида амалга оширилган тадбиrlардир. Шоир қасрдаги маликаларнинг Баҳром билан муносабатлари ифрат чегарасидан ўтмаслигини айрим таъкидлаб ўтади.

Мусофиirlар ва уларнинг ҳикояларини тинглаш тўғрисидаги қарор эса Баҳромнинг ўз фикрида уйғонди. Демак ҳакимларнинг муолижалари озми-кўпми таъсир кўрсатган эди. Бутунлай беҳуш бўлиб қолган Баҳром сал-пал ўзига келиб мустақил фикр юритиш даражасига келди.

Бу тафсилотлар Навоийнинг воқеалар ривожи, бу ривожнинг тадрижий давомига қанчалар аҳамият берганини кўрсатади. Навоий ҳеч қачон воқеалар оқими ни сунъий равишда тезлатиш ёки сустлашишга йўл қўймайди. Воқеалар боғлиқлиги мустаҳкам. Улар бир-бирларидан сабаб-оқибат сифатида келиб чиқадилар.

Еттинчи сайёҳ ҳикоясида Баҳром ўзининг йўқотган севгилиси Дилоромдан хабар топади.

«Сабъаи сайёр»нинг ўттиз тўртинчи бобида бу хабардан огоҳ бўлган Баҳромнинг дарҳол Хоразм мулкига нишон юбориши ва ниҳоят Дилором билан топишуви ҳикоя қилинади. Хоразмлик сайёҳдан Дилором тўғрисида хабар топгач, Баҳром саҳаргача беқарор бўлди. Тонг ёришгач, Баҳром ўзи Хоразм сари отланмоқчи эди, аммо аркони давлат унга йўл қўймадилар.

Хоразмга жўнатилган қосид Баҳромнинг Хоразм шоҳига Дилоромни Баҳром ҳузурига дарҳол етказиши тўғрисидаги мактубини топширди. Баҳром Дилоромнинг ўзига ҳам мактуб йўллаган эди. Бу мактубда Баҳром Дилоромни тезроқ ўз ёнига етиб келишга даъват қиласар, Дилоромсиз Баҳромга ҳаёт йўқ эканини билди-пар эди.

Хожа ва Дилором Хоразмдан Баҳром мамлакати сари йўл оладилар. Орада бир манзил қолган куни Баҳром яширинча ўз ёри ҳузурига етиб борди ва у билан учрашди. Юрга қайтишгач, Баҳром хожани ўзига хос вазир қилиб тайинлади. Энди шоҳ Баҳром севгилиси Дилором висоли билан баҳтиёр эди. У тамомила соғайиб кетган, ҳафтанинг ҳар етти куни майу ишрат билан банд.

Маҳвашлар билан қилиб май нўш,
Тутғай ўз маҳвashi била оғуш.

Неча йил бўйла комлар сурди,
Ҳой-хуйин фалакка еткурди.

Шу йўсинда хушвақтлик билан умр ўтказмоқда бўлган Баҳром бир куни ов пайтида кўп оқизилган қон ва қаттиқ ёқкан сел туфайли очилиб кетган ботқоқликда ер қаърига кириб кетди. Баҳром билан биргаликда севгилиси Дилором, бутун яқинлари ва лашкари ер остига балчиққа кўмилиб йўқ бўлиб кетдилар.

Дилором тўғрисидаги хабар «Сабъаи сайёр» достонининг ўн иккинчи бобида келади.

Маҳвashi луъбати хитойи зот,
Қўриб андин Хитоу Чин бедод,

Ҳуснича одами нишон бермай,
Қиши кўрмай аники жон бермай.

Навоий Дилоромнинг ҳуснини ана шундай таърифлайди. Инсонлар орасида унинг ҳуснига нишон бера оладиган бирор одам йўқ. Дилоромнинг гўзаллигига жонини фидо қилмайдиган ҳам бирор киши топилмайди.

Дилором беқиёс ҳусндорлиги устига яна моҳир со-зандадир. Агар Дилором чанг чалишга бошласа ва чангга жўр бўлиб «ўзи ул савт ила наво чекса» борми?! Ўша пайтда унинг ҳуснини томоша қилиб наволарини тинглаган одамнинг агар минг жони бўлгудай бўлса, биттаси ҳам омон қолмайди.

Кўрса ёхуд эшитса ким они,
Қолмағай бир, гар ўлса минг жони.

Ана шундай беқиёс гўзал қиз, нодир истеъдод со-ҳибаси бўлмиш санъаткор бир Хито савдогарининг чў-риси эди. Хўжаси Дилоромни сотишга тайёр. Аммо бундай қимматбаҳо матонинг нархи ҳам баланд. Сав-догар Дилоромга Хито мулкининг бир йиллик хирожи миқдорида баҳо белгилаган.

Дилоромнинг тўла портретини Навоий унинг Баҳ-ром ҳузурига келтирганидан кейин чизади.

Фарқидин то қадам фусуну фиреб,
Бошидин то оёғи зийнату зеб.

Юзи ёнида гисуйи мушкин,
Келтуруб карвон иноғаи чин.

Йўқки ул карвони мушк сиришт,
Манзил айлаб фазойи боги биҳишт.

Зулф йўқ, лайлким очиб ики дом,
Лек ҳар домни лайлидин бир лом.

Доми остида лолау насрин,
Тутуб анда ики ғазолаи чин.

Қўзи жайран, қароси мушки хўтан,
Томизиб ҳоли мушкин ул жайран.

Нуқтаи холи ранги шоми висол,
Юзининг субҳи нуқтаси ул хол.

Юзи гулзору иккни лаб анда,
Ики гулбарги булъажаб анда...

Тишлари лаъл ичинда риштан дур
Еки ҳайвон суйи аро мўлдур.

Қошлиари дайр тоқидек пайваст,
Тоқлар ичра иккни кофири маст...

Дема қад, нозанин ниҳоли биҳишт,
Руҳ сармоясидин анга сирншт.

Беликим риштани хаёл келиб,
Топмоқ ул риштани маҳол келиб...

Ҳур йўқ, йўқ не ҳур, балки пари,
Не пари, балки офати башари...

Бу мисралар аёл гўзаллиги, малоҳат ва латофатининг олий дарражадаги бадиий таърифидир. Шоир бу ерда гўзал аёл образининг комил тасвирини беради.

Тавсиф гўзаллик соҳибасининг бошидаги фарқидан то оёғининг остигача («Фарқидан то қадам») ноз, жилва, аёллик латофати билан тўла эканлигини («Фусуну-фиреб») унинг бошдан-оёқ гўзал тақинчоқлар, безаклар билан ясатилганига ўхшатади. Яъни бу беқиёс чирой эгасининг ҳам ички дунёси, ҳам ташқи суврати бирбирига монанд жилвагар ва дилрабо.

Шундан кейин шоир қизнинг қора соchlари, оҳу кўзлари, тимқора холи, гулзор каби чеҳраси, унданги иккни гул баргига ўхшаш лаблари, у лаблар орасида яширини-

ған, аранг кўзга кўринадиган оғзи, ипга терілгай дур сингари тишлари, майхона тоқи сингари бир-бираига уланиб кетган қошлари, жаннат ниҳолига ўхшаш позанин қомати, хаёл янглиғ нозик белини бирма-бир тав-сифладиди. Бу шоирона мақтovлар бундай ҳур, паридан ҳам ортиқ гўзал аёлнинг ўз ҳусндорлиги билан одамият аҳлини мафтун этажагига иқрор билан яқунланади.

Ана шундай бениҳоя камолот эгаси Дилором шоҳ Баҳром ҳузурида.

Ўпти ер юз туман ниёз била,
Ҳар ниёзи сиришта ноз била.

Шунчалар гўзал паривашнинг шоҳ Баҳром ҳузурида «юз туман ниёз ва ҳар ниёзда сиришт ноз» билан ер ўпиши гўзалликнинг асириллигидан дарак беради. Яна бу шоҳ Баҳромнинг ўз муроди мақсадига етишганини, ифодаловчи лавҳа эди.

Аммо ҳали шоир Дилором камолотининг ҳар бир қиррасини кўрсатганича йўқ. Бу асира гўзалликдан ташқари олий даражадаги чолгучи ҳам эди. Дилоромнинг созандалик маҳоратини шоир унинг чанг чалаётган ҳолати тасвирида келтирган. Дилоромнинг чалаётган нағмалари шунчалар таъсир кучига эгаки, уни эшитган эл диндан чиқишига, ҳатто ақлдан озишгача бориб етади. Яна Дилором чолғуга жўр бўлиб наво қила бошласа, у наволарни эшитган олам аҳли ўртаниб ёниб кетади.

Дилоромнинг бутун вужуди, туриш-турмуши гўзаллик ва камолат авжини билдиради.

«Сабъан сайёр» достонида Навоий ўз аёл қаҳрамонининг ана шундай таърифини кўп таъкидлаган. Аммо Дилоромнинг Баҳром билан ов пайтида қилган диалоги ана шу кўп таърифланган қаҳрамоннинг биринчи бор ҳаракатда кўринган пайти эди.

Баҳром Дилоромнинг талабини амалга ошириб ов пайти учраган кийикни моҳирона сайд этди. Дилором

эса Баҳром ўрганиб қолган ва кутган мақтов сўзларини айтмади, балки бечора қизнинг тақдирини ҳал қилгани тӯғри фикрини-Баҳромга билдириди.

«Ҳар ким бир ишни варзиш этар,
Иш камолини кўр, не ерга етар»

Моҳият эътибори билан тўппа-тӯғри, ҳанто маълум даражада маҳорат эътирофи бўлмиш бу фикр Баҳромга малоллик бағишлайди. Шоҳнинг озурда бўлганини кўрган Дилором ишни тӯғриламоқчи бўлди, аммо акс натижа юз берди, иш бутунлай бузилди. Навоий бу ҳолни тасвир этар экан, ўзининг Дилоромга хайриҳоҳлигини, унинг ҳолини диққат билан кузатиб турганини, унинг беихтиёр ҳақ гапни айтиб қўйиб, ўз қисматини оғирлаштирганини ачиниб тасвирлади.

Шўх кўрдикни, шоҳ итоб этти,
Деди: ислоҳ этай, хароб этти.

Дилоромнинг бу қисматига биз ҳам афсус қиласмиз.
Мана Дилоромнинг айтган сўзлари:

Дедиким, шаҳфа юз итобдуур,
Ким бу сўзким, дедим савобдуур.

Менки бир нағма соз қилсан чанг,
Руҳ чиқмоқ сари қилур оҳанг.

Иўқ эди бу мулоямат бирла,
Мунга етти мудовамат бирла.

Шоҳким бир кийикка урди хаданг,
Десам идмонни ишга келди батанг.

Наҳотки, шу тӯғри, ҳаққоний мулоҳазаларда шоҳ Баҳромнинг иззат-нафсига ботадиган бирор гаплар бўлса? Доим машғулот қилиш билан Дилором чанг чалишда камолот касб этди. Шоҳ ҳам доим овда бўлиб машқ.

қилиб кийикни маҳорат билан сайд этмоққа моҳир бўлди.

Шу гаплари учун Дилором шоҳнинг ғазабига учради. Асира қизнинг аянч қисмати ҳар қандай истеъод, гўзаллик ва севги ҳам подшоҳлик олдида қадрсиз эканини кўрсатади. Подшоҳнинг ғазаби лутфу эҳсон кўзини кўр қиласди, Дилоромдек латиф ва гўзал бир вужудни ҳам сувсиз, бепоён саҳрова ёлгиз ташлаб уни юз жафоларга мубтало этади. Узоқ фурсат номаълум бўлиб кетган Дилором ниҳоят еттинчи мусофири ҳикоясида яна достоннинг бадиий тизмасида пайдо бўлди.

Еттинчи иқлим мусофирининг ҳикояси. Бу ҳикоянинг асосий образи Дилоромдир. Агар бунгача биз Дилоромни Баҳром орқали кузатиб келган бўлсак, ушбу ҳикояда Дилоромнинг фаол ҳаракатларини кўрамиз. Унинг саргузаштларини тинглаймиз.

Навоийнинг Дилором бошига тушган ҳодисаларни мусофири ҳикоячи тилидан эмас, балки Дилоромнинг ўз сўзлари билан бериши воқеалар ривожига аниқлик бағишилайди, унинг бадиий ишонарлилигини кучайтиради.

Еттинчи иқлим мусофири Хоразм элинини машҳур мусиқийчиси эди. Бирдан Хоразмда Хўжа пайдо бўлди. Хўжанинг ихтиёрида бағоят моҳир созанда бир чўри бор эди. Бу чолғучи қиз ўзининг дилфиреб нағмалари билан эл кўнглини мафтун этди. Энди у мусиқийчининг бозори касод бўлди, созанда қиз хизматига ўтди, у билан сирдош дўст бўлди.

Еттинчи иқлим мусофири Хоразмга келиб қолган Дилором тўғрисида Баҳромга ҳикоя қилиб берди. Бу ҳикоянинг биринчи қисми Дилоромнинг саҳрова Баҳром уни ташлаб кетганидан кейинги кўрган-кечирганлари тўғрисида. Ҳикоя мусофири сўзлари билан баён этилади.

Хоразм хони ўз чиройи ва истеъоди билан барчани мафтун этган гўзал созанда қизни ўз никоҳига олмоқчи бўлди. Лекин Хўжа бунга розилик бермайди. Шунда хон Дилоромни зўрлик билан олиб кетади. Лекин Ди-

лором гўзал нағма тараннум этганида ҳамманинг ҳуши бошидан оғар эди. Бундай ҳол ҳамиша такрорлана бергач, хон Диlorом висоли ҳавасидан воз кечди. У Диlorом билан сингил тутинди.

Дилоромнинг янги дўсти, хоразмлик мусиқийчи унинг нағмаларини тинглар экан, созандо қизнинг қалбida махфий дард борлигини сезди. У бир куни Диlorомдан шуни сўради. Диlorом, сенга дардимни айтадиган бўлсам, бу сирдан огоҳ бўлгач, Хоразм мамлакатидан чиқиб кетишинг шарт, деб талаб қўйди. Дўсти бунга рози бўлди. Шундан кейин Диlorом бу мусиқийчига ўз сирини очди.

Бу сир тўғрисидаги Диlorом ҳикояси бир юз етмиш уч байтдан иборат. Унинг ярми Баҳром ва Диlorом ўртасидаги воқеалар тасвири. Иккинчи ярми эса Диlorом саҳрого ташлаб кетилганидан сўнг юз берган ҳодисалар ҳикояти.

Дилором ўзининг Баҳромга бўлган муҳаббати тўғрисида бундай дейди.

Ончаким шоҳ манга эди мойил,
Хаста кўнглум анга эди мойил.

Васлин истарга ихтиёrim йўқ,
Ҳажрида лаҳзас қарорим йўқ.

Шавқ ўти икки ёндин андоғ тез
Ки бўлиб шуъласи спекр ситеz.

Демак Баҳром Диlorомга кучли муҳаббат қўйганидан Диlorом қалбida ҳам Баҳромга нисбатан шундай муҳаббат пайдо бўлган эди. Энди Диlorом ҳажр азобида тўлғанади, бўлиб ўтган ишлар учун ўз-ўзини койиёди. У юз берган ишларда ўзини айбли санайди. «Шоҳдин илтифоти номақдур (чексиз) қилғон эркандур мени мағрур» деб ҳисоблайди. Диlorомнинг айтишига кўра,

у ўзининг бир қорабаҳт, гадо, қул, каниз эканини унуган, шоҳни ўзи каби бир шахс (банда) деб ҳисоблай бошлаган. Дилором ана шу қайфият ва туйғу ўзининг бошига тушган мусибатларга сабаб бўлди, деб билади. Навоий Дилоромнинг бу қарорини маъқулламайди. Лекин шоир Дилоромнинг Баҳромга қилган муомаласини оқламайди ҳам. Навоий Баҳромнинг қилганини ноҳақ деб унинг Дилоромга зулм ўтказганини қоралаган, шундан, умуман шоҳларда садоқат йўқлигини таъкидлаб ҳукм чиқарган. Аммо шоҳ вә каниз ўртасида бараварлик йўқ, ҳар ким ўз ўрнида туриши, шунга қараб иш тутиши шарт. Ҳаёт обьективлиги шуни тақозо этади. Дилором ана шу оддий ҳақиқатни унуган эди. Дилором бошига шунча кулфатлар тушгандан кейингина буни тушунди. Каниз энди дейдики, Баҳромшоҳнинг мерганлик маҳоратига:

Керак эрдикি, жон фидо қилсан,
Шастининг муздини адо қилсан.

Дилором ўзининг ўша пайтда Баҳромга берган жавобини «ақлдан жаҳл сари қайтиш», «ул қадар ҳашву ҳарза (бекорчи, ноўрин гап) айтиш», деб баҳолайди. Яна тақдирга бўйин эгган бу бечора каниз шу бир оғиз сўзи учун ўзини ҳар қандай жазога лойиқ деб билади:

Ки агар адл ила қилиб чора,
Мени қилдурса эрди юз пора.

Деганимга жазо эмас эрди,
Қилганимга сазо эмас эрди.

Подшоҳ билан ўзини teng деб билган ҳар бир кишининг, ҳатто шоҳнинг севгилиси бўлмиш зотнинг ҳам тақдирни шундай эди.

Дилоромнинг Хўжаси уни кўрмоқ учун келаётган эди. Тасодифан саҳрода у ёлғиз ётган Дилоромни учра-

тиб қолади. Хўжа Дилоромни олиб Баҳром кўзидаш узоқроққа — Хоразмга жўнайди.

Хоразмга йўл олишдан олдин Дилоромнинг айтган гаплари ҳам диққатга сазовордир.

Мен дедимким, агар канизига шоҳ
Фазаб этти, худой эрур огоҳ.

Бор эдим улча ўлди изҳори,
Юз тумон ончанинг сазовори.

Чунки шоҳ кину қаҳрини сурди,
Тенгри асрари, гар ул ўлтурди.

Дилором ўз устидаги оқ кафандарни сингари кийимни еч-
масдан, тўғри шоҳ ҳузурига бормоқчи, унга:

Ки гуноҳики, мен қилиб эрдим,
Ўлтурурдек эдим билиб эрдим...

Янги жон манга берди эрса худо
Ани ҳам келмушам қилурға фидо,—

демоқчи бўлди. Дилором шунда шоҳ «авф расмин иноят этгусидир» деб умид боғлайди. Қанчалар маъсумалик, инсоф ва адолатга ишонч яширинган бу мисраларда! Ҳеч қандай гуноҳи йўқ бир покиза вужуд ўзини ўлимга сазовор дараҷада гуноҳкор деб ҳисоблайди ва афз иноят кутади!

Хўжа ва карвон аҳлининг Дилором сўзларига жавоби чўрини реал ҳаётга қайтаради. Улар фарёд кўтариб Дилоромга дейдилар:

Ёва десен! Узунгдаму йўқсан?
Ёки хони ҳаётдин тўқсан?

Шоҳки, бир сўз учун тўқар қонинг,
Яна қилмоқ недур фидо жонинг?

Шоҳ бир шуълаи фурӯзондур,
Ҳар кишига етишса сўзондур.

Ут аро иктиёр ила сурмак:
Баҳра бермас, бағайри куйдурмак.

Шоҳким бўйла тангдил бўлмиш,
Ғазаби ўти муштанл¹ бўлмиш.

Қочмоқ андин савоб эрур бу дам,
Неча андин йироқ—офат кам!

Бу гаплар ҳаёт сабоқлари эди. Навоий бу қисқа нутқда шоҳларнинг ҳақиқий қиёфасини очиб берган. Улар ёндирувчи олов, куйдиришдан бошқага қодир эмаслар. Қанча шоҳдан узоқ турса киши, шунча оғатдан нари кетган бўлади. Соғкўнгил Дијором бу сабоқни олиб Хўжанинг оқил маслаҳатига рози бўлди. Улар Хоразм сари кетдилар.

Хоразмга етиб келиб, эл орасида мөҳир созандада сифатида шуҳрат қозониб, ўз ҳусни-чиройи билан барча элни мафтун этган Дијоромга энди Хоразм хони ошиқ бўлади. Уни хон ўз никоҳига олмоқчи бўлди. Дијоромнинг бу таклифни рад қилишига, хоннинг зўравонлигини foят усталик билан рад эта олишига сабаб не? Бу Дијоромнинг Баҳромга садоқатидан келиб чиқдими ёки унга муҳаббати боис бўлдими? Бу саволга достонда жавоб йўқ. Унга севги қўйиб катта пул тўлаб сотиб олган, ардоқлаб, ҳамиша ёдида тутган, гўё усиз бирдам яшай олмайдиган шоҳ Баҳромдан бу каниз нима кўрдию ўзга юрт хонидан нима кўрар эди? «Ишқ лофида шоҳ содиқ эмас!» Дијором бу ҳақиқатга ишонган эди. Шунинг учун у Хоразм хонининг таклифини қабул этмади.

Дијоромнинг Хоразмдаги хатти-ҳаракати унинг характеристидаги ўсишни кўрсатади. Ҳаётнинг аччиқ таъмини олган канизнинг ақли етуклик касб эта бошлаган эди.

¹ Алангаланувчи.

У яна бир подшоҳнинг асираси бўлишдан Хўжа қўлида чўри бўлишни афзал кўрди.

Бундай маънавий эркинликни сақлаб қола билишда Дилоромга санъат кўмаклашади. Умуман Дилоромга боғлиқ воқеалар замирида унинг санъати ва истеъоди бош ўрин тутади. Дилором сингари гўзал аёллар кўп бўлган. Аммо унингдек моҳир созандা ва санъаткор истеъодд эгалари кам бўлган. Баҳромнинг севгиси за меҳрибонлигига ишониб подшоҳга канизларча эмас, балки тенг даражада муомала қилиш ҳам шундай санъаткорларга хос нуқсондир.

Ҳаёт сабоқларидан ибрат олган Дилором энди санъат ёрдамида ўзини Хоразм хонидан ҳимоя қила олган бир оқила аёлга айланди.

Чангини қўлга олиб айлади соз,
Чанг ила нағма айлади оғоз.

Нағма ул нав ошкор этти,
Ким эшигтгач, шоҳ ўзидан кетди.

Етса ҳар кимсаннинг қулоғига бу,
Инқилиб элтибон ани уйқу.

Бўлиб ўтган мусибатли воқеалардан сўнг Дилором ўзининг қанчалик подшоҳлар иштиёқига сабабчи бўлса ҳам, барибир сотиб олинувчи ёки сотиб юборилувчи каниз эканини ёдда сақлар эди. Хўжа эса уни нақадар азиз тутмасин, катта пулга сотишга тайёр савдогар эканини ҳам бу чўри унутмас эди.

Гарчи мундоқ азиздурмен анга,
Сотқун олган каниздурмен анга.

Эшишиб барча аҳлу жоҳу тамиз
Ким бор эрмиш биравда бўйла каниз.

Бўлдилар нақд саңж байъим¹ учун,
Тўкилар молу ганж байъим учун.

Бу мисралар Хўжа ва Дилором ўртасидаги муносабатларнинг моҳиятини очиб беради. Хўжа Дилоромни авайлаб-асраб уни катта усталар тарбиясида етук санъаткор қилиб шакллантирди. Хўжанинг бутун маҳсади Дилоромни катта пулга савдо қилмоқ, ундан манфаат топмоқ эди. Дилором буни яхши тушунади:

Ҳар тарафдин чу мол рез этти,
Хўжа ўз фарзандини каниз этти.

Неча кўпрак кўриб харидорим
Тезрак айлар эрди бозорим.

Моний ҳам шу Хўжанинг гумаштаси сифатида иш тутди. У Дилоромнинг сувратини чизиб Баҳромга олиб келиб кўрсатди. Баҳром ишқибоз бўлиб Дилоромни катта пулга Хўжадан сотиб олди. Дилоромнинг ҳусну камоли ҳуснфурӯш ва санъатфурӯш қулдор савдогарнинг даромад манбаи, воситачи рассомнинг тирикчилик боиси, подшоҳнинг овунчоқ эрмаги эди.

Навоий Дилоромнинг тақдирни орқали феодал истибодди ҳукмронлигига гўзаллик ва истеъоддининг аянчли қисматини очиқ ва таъсирли равишда кўрсатади. Бу реал ҳаёт лавҳалари эди.

Албатта Дилоромнинг бошига тушган воқеалар орасида унинг учун энг кўнгилли фурсатлар Баҳром билан ўтган кун ва тунлари эди. Шунинг учун яна ўзга элларда дарбадар бўлган Дилором ўша дамларни қўмсайди, уларнинг ўтиб кетганига мотам тутади ва устидаги оқ либосини кафан деб билади. Унинг учун Баҳром билан биргаликда кечирган баҳтли айёмдан ажралмоқ ўлим

¹ Савдо.

билин баробар эди. Дилором ўша фурсаларнинг яна қайтишини истайди ва кутади.

Аммо Дилором Баҳромни севарми эди, унинг ишқида ва ҳажрида ошиқона қуярми эди?

Бу саволга достонда Навоий аниқ жавоб берган эмас. Агар шоир Баҳромнинг севги ва айрилиқда ўз қилмишларидан аччиқ пушаймонликда чеккан азобларини тўла тасвирлаган бўлса, Дилоромнинг Баҳромга оловли муҳаббати тўғрисида кўп сўз айтмайди. Яна шуни унутмаслик керакки, Баҳромнинг Дилоромга бўлган муҳаббати дастлабки паллада ошиқона эмас, подшоҳона эди. Яъни ҳар бир гўзал ва муносиб нарсани ўз қўлига киритишга ўрганган подшоҳнинг хоҳиши асосида пайдо бўлган эди. Фақат ўз айби билан Дилоромдан айрилиб қолгандан кейингина Баҳром айрилиқ ва ўкиниш исканжасида ўзининг Дилоромни қаттиқ севиб қолганини, усиз ўзига ҳаёт татимас эканини англади. Дилором Баҳром учун аввал бир лаззат, сўнгра севги обьекти бўлди. Чўри қиз ўзининг ана шу мавқеига кўнинкан эди. Ана шундай ҳолат Дилором учун исталған ва энг яхши бир ҳолат бўлди.

Дилоромнинг Баҳромга муносабати икки ҳолда рўй-равшан кўринади.

Биринчиidan: Бўлиб ўтган машаққатли саргузаштлар учун Дилором Баҳромни эмас, ўзини айблайди. Бу ожиз канизнинг юксак одамийлигидан келиб чиқади. Бу маъсума аёл қалбининг покизалиги, юксак ҳимматининг намойишидир. Бу ҳол орқали Навоий ўз аёл қаҳрамонини баланд маънавий парвозда намоён этади.

Иккинчиidan: Баҳром Дилоромга ёзган маҳфий номасида унга муҳаббатини изҳор этган, бу севгида жон фидо қилишга тайёрлигини билдирган. Дилором бу номадаги сўзларни куйга солиб қўшиқ қиласди. Бу қўшиқ Дилоромнинг ҳам севги изҳори каби янграйди.

Дилором турмуш азоб-уқубатларини торта-торта тоқати тоқ бўлган эди. У ҳамиша Баҳромга садоқатини

сақлади, у билан яна учрашув умидида яшади. Энди шу умид амалга ошиш арафасида унинг юраги ўз ёрига етишиб висол оғушида кўмилишга интизорлик билан талпинар эди.

Дилоромнинг кўнглидаги дардлар, фифону нолалар ва ичикиб согинган дамларига етмоқ йўлидаги беқарорлик унинг дардли сўзларида зўр, эҳтирос билан янграйди:

Ки бу йўл не бало узог ўлди,
Тобидин доғим узра доғ ўлди.

Етти оғзимға ранждин жоним
Қолмади ғам емакка имконим.

Умрдин ноумид бўлдим ло!
Меҳнати ҳажр ичинда ўлдим ло!

Ул кун ўлгайми, эй, меҳри даний
Ки солиб шоҳ хизматига мани.

Қулоғига сўзимни еткурсанг,
Аёғига кўзимни еткурсанг.

Васлдин ҳосил ўлса дармоним,
Бўлмағай ўлсам ўзга армоним!

Навоий Баҳром билан Дилоромнинг учрашувларини бадиий меъёр ва муносиб мезонда тасвир этган. Баҳром Дилоромнинг сурудини эшиштагач, ўзи беркинган дарахт кавагидан чиқиб «ёр аёғига бўлди андоқ паёт, ки қуёш кўргай офтобпараст» ва ҳушидан кетди. Дијором ҳам «Шоҳ аёғига дур сочиб кўзидин, борди ўпгач аёғини ўзидин».

Хўжа бу аҳволдан огоҳ бўлгач, бу икки беҳуш ётган севишганларни бир чодир билан ўради. Гўё ой билан қуёш қора парда остига беркингандай бўлдилар.

Баёнини тугаллаш мақсадида шоир улар ўзига келгач не бўлганидан хабарим йўқ, деб қўшиб қўяди.

Ўзига келгач ул ики дилҳоҳ,
Не дейишгандин бўлмадим огоҳ.

Шу йўсинда Баҳром ва Дилором бир-бирлари билан қайта бор топишадилар ва баҳтиёрлик билан умр кечирадилар.

Баҳром ва Дилором тарихи шу ерда якунланган деб ҳисоблаш мумкин.

ИШҚ ВА МУРУВВАТ

(Аввалги иқлим мусофиригининг ҳикояти. Шанба оқшоми)

Сарандиб шаҳрида Жасратхон деган қудратли бир иодшоҳ бор эди. Унинг Фарруҳ исмли ҳусн, ҳулқ ва ақлда ягона фарзанди бўлган. Шоҳ саксон ёшларга бориб қолганда ўғлига тожу тахтни топширмоқчи бўлди. Аммо Фарруҳ бунга розилик бермади.

Фарруҳ бир маҳал тушида қуддуслик гўзал бир қизни кўриб унга кўнгил берди. Фарруҳ шу қизни ахтариб кетмоқчи бўлди. Отаси аввал рухсат бермади, лекин ўғлининг қарори қатъий эканини билгач, ноилож ризолик берди ва Фарруҳ катта қўшин билан Қуддусга келди. Қуддусда Фарруҳ яна туш кўрди. Тушида унга севгилинг Ҳалабдадир, деган пайғом бўлди. Фарруҳ қўшиндан кўп қисмини ўз элига қайтариб жўнатди. Ўзи эса озгина одам билан Ҳалаб сари йўл олди. Йўл узра бир махмил (одамлар кўтариб юрадиган супача) устида ўз севгилисини кўриб қолди ва ҳушидан озди. Ўзига келганда атрофда у гўзалдан асар ҳам қолмаган эди.

Фарруҳ бир қофозга ўзини кузатиб бораётган одамлар учун ватангага қайтишга рухсатнома ёзиб қолдирди. Ўзи эса шоҳона либосларини ечиб ўрнига бир қора па-

йосни ёпинди-да, яширинча ғойиб бўлди. У турли ерларда телбалардек тентираб юрди, ниҳоят бир гулхан кулини макон қилиб ётди.

Ҳалабда Ахий номли ғоят саховатли бир бой яшар эди. У доимо ғариб, мазлумларга лутфу иноят кўрсатар ва шу сифати билан машҳур бўлган эди.

Бир куни Ахий Фаррухни вайронада учратиб қолди ва уни ўзи билан олиб кетди. Ўйга олиб келиб Фаррухга кўп илтифотлар кўрсатди. Аммо бу меҳмон доим дарду алам чекар, қора палосини заррин либосларга алишмас эди. Ахий Фаррухнинг ишқ асири бўлганини фаҳмлади. Бир куни Ахий ўз меҳмонинга кўп май ичкизди. Маст бўлган Фаррух Ахийга кўнглидаги бор дардини очиб солди. Фаррух севган аёлнинг бутун белгилари Ахийнинг «Ҳарами иффатига содиқ эди» (Яъни, ўша асл Ахийнинг рафиқаси бўлиб чиқди — А. К.).

Ахий муруватли эл қоидасига биноан ўз рафиқасини талоқ қилиб уни Фаррух никоҳига ўтказди ва уларни шоҳона тартиб билан Фаррух элига кузатди.

Ахий ўзига ёдгорлик учун Фаррух ёпиниб юрган палосни олиб қолди.

Йўл давомида Фаррух ўз севгилисини доимо ғамли кўрар эди. Аёл Фаррухга ўз бошига тушган савдоларни айтиб берди. Фаррух ҳам уни ўз саргузаштларидан хабардор этди.

Фаррух Ахийнинг муруватидан ҳайратда қолди ва бу гўзалга уйланиш фикридан воз кечиб, у билан акасингили тутиндиги.

Фаррух ўз юртига етиб келганида отаси Жасратхон дунёдан ўтган эди. Фаррух салтанатни эгаллади. У Ҳалаб услубида бир қаср қуриб тутинган синглисини ўша ерга жойлаштирди.

Ҳалабда қолган Ахийнинг иши касод бўлди. Экинларига офат етди, савдоси зиён топди, душманларининг тұхматига учраб ўз шаҳри подшоҳининг қаҳрига қолди ва ниҳоят, бандиликка тушди. Аммо зиндан соқчисининг

Ахийга раҳми келиб уни қочириб юборди. Ахий Фаррух ёпинган палосни устига илиб Сарандиб сари кетди. Сарандибда у бир вайронани маскан қилди.

Фаррух Ахийдан ибрат олиб ғариб мусофиirlар ҳолидан огоҳ бўлиб турар эди. Ногоҳ Фаррух вайронада ётган Ахийни кўриб қолди ва ёпинган палоси орқали уни таниди. Фаррух Ахийни ўз саройига олиб кетди, яхши ҳурматлар кўрсатиб меҳмон қилди. Сўнгра Фаррух ўз «синглиси»ни Ахийнинг никоҳига ўтказди.

Ахий унинг рафиқаси яна бир-бирлари билан то-пишдилар ва Фаррух давлатининг соясида баҳтиёр умр кечирдилар.

Қора ранглипалос етишув тонгини келтирди. Шунинг учун қора ранг кишиларга мубораклик зеби бўлди.

Баҳром бу мусофиirlни Ахий авлоди эканидан хабар топгач, уни ўз хизматига олди. Шундан сўнг шоҳ фароғат билан уйқуга кетди.

Бу ҳикоянинг асосий ғояси лутф-иноят, яхшилиkdir. Бу фикр севги ва мурувват зиддиятида ифода этилган. Воқеалар давомида мурувват севгидан устун чиқади. Бундай мурувватга фақат чин севги ҳиссига эга бўлган инсонгина қодир бўла олар эди. Ахий ва Фаррух ана шундай зотлардир.

Фаррух ҳар жиҳатдан Навоийнинг кўнглига яқин қаҳрамон. Унинг характеристида шаҳзода Фарҳод характеристига хос белгилар учрайди. Чунончи Фаррух отасининг таҳтни эгаллаш тўғрисидаги таклифини қабул қилмайди. Навоий шаҳзодаларнинг тожу таҳтга ана шундай муносабатда бўлишларини тилар ва ташвиқ эгар эди.

Фаррухнинг севги домига илиниши ҳам Фарҳоднинг ўз севгилиси аксини ойнада кўришига ўхшаб кетади. Фаррухнинг ўз маҳбубасини тушида кўриб унга кўнгил бериши шарқ адабиётидаги кўп учрайдиган ишқ дебочасидир. Бунга ҳатто мустаҳкам ўрнашган андоза сифатида ҳам қараш мумкин. Фаррух бу севги изтироб-

ларининг зўри билан ҳокимият ва шоҳликка бефарқ бўлади, севги кўйида гадоликни шоҳликдан афзал кўради.

Шунинг учун ёр кўйида дарбадар бўлганида шоҳлик либосларини ечиб гадолик палосини ёпиниб олганди.

Ахийнинг мурувват ва футувват эгаси экани Фаррухга ибрат бўлди. Ахийнинг унга қилган мөҳрибончилиги эвазига Ахийнинг рафиқасига уйланмади, балки у билан ака-сингил тутинди.

Фаррухнинг бу ҳаракатига яна бир боис ўша гулчеҳранинг Ахийга муҳаббати эди. Чин муҳаббатни яхши билган Фаррух бу аёлнинг эрига бўлган муҳаббати учун ҳурматли муносабатда бўлди. Бу Фаррух ҳарактерига хос белги, бу ҳарактернинг мантиқи тақозо қилган натижка эди.

Шоҳлик мансабига эришган Фаррух инсонпарварлик, ғариб мусофиirlарга лутфу иноят йўлидан борди. У аҳолининг туриш-турмушидан хабардор, уларга кўмакдош подшоҳ сифатида иш тутди. Яхшилик хизматига бел боғлашда Фаррухга ибратли таълим берган ўстози Ахий эди. Ахийнинг сабоқлари умумий насиҳатлар эмас, амалий ҳаракатлардан иборат бўлган.

Навоий Фаррух образи орқали ошиқлик, мурувват, ҳимматни улуғлайди. Фаррух образи Навоий ижодидаги ижобий қаҳрамонлар сафидан муносиб ўрин олади.

Ахий ҳам худди шундай. У ўз ҳарактерининг тақозосига кўра ҳамиша кишиларга лутфу марҳамат кўрсатади, ўз давлатини, юрагининг қўрини мазлумларнинг бошани силашга, кишиларнинг ҳожатини раво қилишга сарф этади. Бу Ахийнинг Фаррухга кўрсатган мөҳрибонлигига айниқса тўла намоён бўлади. Ахийнинг Фаррухга нисбатан қилган ишлари ҳаётда деярли учрамайдиган воқеадир. Навоий ана шундай ноёб ҳодисалар орқали ҳиммат ва мурувват даражасининг қанчалар

баланд бўлиши зарурлигини уқтирум оқда. Зотан бундан ортиқ даражада олий жаноблиқ, инсонларга меҳр-шафқатни тарғиб этиш мумкинми?

Навоий ана шундай эзгулик жавобан янада юксакроқ эзгуликни келтириб чиқаради, деб таълим беради. Дарҳақиқат, Фаррухнинг Ахийга кўрсатган шафқат ва меҳрибонлиги ундан ортиқ бўлди. Демак эзгулик ўз миқдорида эмас, ундан зиёд равишда такрорланади. Инсонлар ўртасидаги муносабатлар шундай эзгу интилишларга асосланиши керак.

Аввалги иқлим мусофиригининг ҳикояти мазмун эътибори билан катта бир мустақил достонга мавзу бўла олади. Аммо Навоий воқеаларни ғоят сиқиқ ифодаларда баён этиб бу мазмунни икки юз эллик байтга жойлаган. Аммо ҳеч қаерда, ҳеч бир ҳодиса ёки ҳаракат ифодасида шоир юзакиликка йўл қўйган эмас. Аксинча, Фаррухнинг севги изтироблари, унинг бошига тушган савдоларини тасвир этганда лозим тўлаликни сақлайди, воқеаларнинг мантиқий асосда ривожланишига қаттиқ риоя қиласи.

Масалан, Фаррухнинг кўрган тушини олайлик. Кенг саҳро. Унда одам кўп. Шулар орасида бир маҳмил (кажава) кўринди. Сал кучлироқ эсган сабо маҳмилнинг пардаларини кўтариб юборди. Фаррухнинг кўзи маҳмилда ўлтирган гўзалга тушди. Йигитнинг жисми қуёш оловидек кучли ўтда ёниб кул бўлган хашак сингари ўртаниб кетди. Фаррухнинг кўнглига ишқ отashi тулашди.

Навоий тасвирда воқеалар моҳиятига боғлиқ бўлган бирор икир-чикирни диққатдан четда қолдирмайди, аксинча уларга аҳамият беради, ана шундай тугунлар орқали воқеаларнинг ҳар бир бўлгини бир-бирига маҳкам улади.

Навоий ўз асарида диологлардан ҳам ўринли фойдаланган. Диологларда баён этилган фикрлар ғоят изчил. Навоий диологлари теран мазмун, кучли манти-

қийлик, мулоҳазаларнинг аниқлиги ва жумлаларнинг сермазмунлиги билан ажралиб туради.

Мана Фаррух сафарга чиқмоқ учун отасидан рухсат сўрамоқда:

Супуруб ер жабин била бисёр,
Айлади муддаосини изҳор:

«Ким, жаҳонгардлиғ эрур ҳавасим,
Йўқ ани манъ этарға дастрасим.

Хирадим қилди бу ҳавас беҳад,
Чун ҳавас ғолиб ўлди, кетти хирад.

Бу азиматда иҳтиёrim йўқ,
Азм то қилмағум қарорим йўқ.

Бўйла ишқим, манга таваллодур,
Шоҳдин рухсат ўлса авлодур.

Бўлмаса рухсат, ўлғуча огаҳ:
Кетгудекмен бошим олиб ногаҳ».

Бу мисралар орқали Фаррухнинг кўнглида ҳаваснинг пайдо бўлиши, бу ҳаваснинг хираддан устун чиққани тўғрисида сўз боради. Яна Фаррух сафарга рухсат бўлмоғи авлодир, дейди. Чунки йигит рухсат бўлмаган тақдирда ҳам сафарга азм этажаги қатъий.

Бу мисралардаги мазмун, фикрларнинг ҳар бир бўлаги бир-бири билан мантиқан қаттиқ боғланган, улар бир-биридан келиб чиқади.

Подшоҳ Ога эса:

Чекти паргола бегридин лола, |
Дедиким, эй боғирга паргола,
Фурқатинг бирла урма бағрима ўқ,
Ҳар не сўз дер эсанг дегил, муни йўқ!

Қим буғун тонглалиқ бўлубдур мей,
Умру жон узрини кўлубдурмен,
Ханжари ҳажр кўнглума урма,
Мен худ ўлгум, бурунроқ ўлтурма!

Бу сўзларда шоҳнинг фикри илтижо орқали баён этилган. Отанинг кўнглига ўғли айрилиқ ханжарини санчмасин, бу отанинг вақтидан бурунроқ ҳалок бўлмоғига сабаб бўлади. Бу диологнинг қандай натижалангани бизга маълум. Фаррухнинг қарори қатъий эканини англаган шоҳ унга катта қўшин ва хазина бериб сафарга йўллади.

Диологлар бу ҳикоятда анча бор. Ахий ва Фаррух диологи (Ахийнинг уйида), Фаррух билан маҳваш ўртасидаги диолог (Ҳалабдан Сарандибга кетаётганда), Фаррух ва Ахий диологи (Фаррухнинг юртида).

Баҳромшоҳ билан мусофир ўртасидаги диолог ҳам шу ҳикоятга мансубдир.

Бу диологлар воқеаларнинг моҳиятини очишга, воқеалар ривожида, шунингдек, қаҳрамонларнинг ҳолати, кайфиятини кўрсатишида муҳим аҳамиятга молик.

Ҳикоятнинг асосий қаҳрамонлари Фаррух ва Ахий. Ахийнинг рафиқаси¹ гарчи воқеаларни боғлаш ва ўстиришда муҳим ўрин тутса-да, у характер сифатида таърифланмаган. У асосан боғловчи персонаж, характерларни ҳаракатга келтирувчи воситадир. Ҳикоя сюжетининг ўқи Ахий ва Фаррухнинг шу аёлга муҳаббатидир. Аммо ҳикоятнинг туб моҳияти, Ахий ва Фаррух характерларидаги эзгуликни кўрсатиш бўлганлигидан, бу аёл образи кўп ҳаракат билан таъминланган эмас. Бу образ

¹ Навоий уни маҳваш: гулруҳ деб атайди. Улар сифатлашдирлар, Н. Маллаев ва Н. Фанихўжаевалар аёлнинг номини Гулчехра деб ёзадилар. Аммо Навоий бу аёлга нисбатан Гулчехра деган сифатлашни фақат бир жойда ишлатган холос — А. Қ.

аіна шу әзгулик ғояснинг изҳорига хизмат қилувчи ёрдамчи образдир.

Биринчи иқлим мусофиридининг ҳикоятида тимсолий бир образ бор. Бу қора палос, унинг ранги Баҳромшоҳ биринчи бор шанба оқшоми базм қурган қора қаср рангига монанд. Баҳромнинг дилсиёҳлиги ҳам шу рангга уйфун. Ошиқ Баҳромга озор берадиган айрилиқ шоми ҳам тийра. Аммо ҳикоятнинг әзгулик тантанаси билан тугалланиши бу қора рангга улуғифатлик бағишлайди. Шунинг учун Навоий хулоса қилиб ёзади:

Чунки шоҳ ҳилъати қаро бўлди,
Қора киймак улус аро бўлди.
Қора ранг элга тожи торакдур,
Ким бу ранг ичрадур муборакдур.

Яна қора тун кетидан ёруғ кун келиши муқаррар. Шунинг учун висол тонгига умид боғлаб яшамоқ лозим. Ўшандаги айрилиқнинг қора кечаси узоққа бормай йўқ бўлиб кетади.

Шоми ҳижронға қолмагай жовид,
Қайда субҳи висол топқай умид.

Етти мусофири ҳикояларининг ҳар бири ана шундай умумлашмалар, якунлар билан инҳоя топади. Навоий ҳар бир ҳикоятини ҳаёт билан боғлайди, уларнинг мусофирилар уйдурмаси эмас, балки кундалик ҳаётда юз берган ҳодисалар эканини таъкидлай боради. Ўша ҳикоятлардаги ҳодиса ва хулосалар (масалан, биринчи ҳикоятда қора ранг тўғрисидаги фикрлар) турмушда учрайдиган айрим ҳолатларни изоҳлаб беради. Ҳар бир ҳикоячи мусофирининг ўша ҳикоядаги қаҳрамонларга алоқадор шахс бўлиб чиқиши ҳам бу ҳодисаларнинг ҳаётда юз берган ишлар эканини исботлайди. Булар ҳаммаси Навоийнинг реал ҳаёт замирида тургани, ўз

ҳикояларини турмуш билан боғлашга катта аҳамият берганини кўрсатиб туради.

Айрим белгиларнинг ҳар бир ҳикояда такрорланиши (ранглар изоҳи, ҳикоячиларнинг ҳикоя қаҳрамонларига муносабати), барча ҳикояларнинг бир андозада бўлишлиги, уларнинг яхлитлик касб этишига хизмат қиласди.

ГУНОҲ, УЗР, АФВ

(Иккинчи иқлим мусофиригининг ҳикояти. Яқишанба оқшоми)

Сариф рангли қасрда Баҳромшоҳ олтин ичидаги кўмилгандек зарбофт либослар билан ясаниб базм қурди.

Оқшом бўлгач йўлдан тутиб келтирилган бир мусофири Жамшид замонида Рум подшоҳи хизматида бўлган заргарнинг саргузаштларини айтиб берди. Бу заргарнинг оти Зайд Заҳҳоб бўлган. У подшоҳнинг ишончини қозонган, аммо шоҳ мулкига хиёнат қилишдан ўзини тия олмаган эди.

Зайд подшоҳни олтиндан таҳт ясашга кўндириди ва шу таҳтни ясамоқ учун хазинадан икки минг ботмон олтин олди. Заҳҳоб Зайд саккиз бурчакли, саккиз пояли таҳт ясади. Бу таҳтнинг пастки бўлагида тўртта тўти, юқори томонида тўртта товус жойлаштирилган эди.

Шоҳ таҳтга ўтирганда тўтилар «Шоҳга ком ўлсин, анга бу таҳт мустадом ўлсин», деб дуо қиласар, юқоридаги тўрт товус эса шоҳ бошига хумо сингари соя солиб турар эдилар. Шоҳ таҳтга чиқаётганда зиналар бир-бирларига тегиб паст бўлар, шоҳ таҳтга ўлтиргач, зиналар яна тикланар эди. Бу таҳтнинг саккиз юмалоқ гардиши бўлгақ. Сал ишорат қилинса, шу гардишлар ишга

тушиб таҳт югуриб кетар эди. Шунинг учун уни «таҳти, равон» деб атадилар¹.

Шоҳ бу таҳт учун жуда хурсанд, унда гурур билан даврон сурар эди.

Зайд таҳт учун ажратилган олтиндан кўп қисмини ўғирлаган эди. Зайднинг душманлари таҳтдаги тўтилардан иккитасини яширинча алмаштириб қўйдилар. Бу тўтилар шоҳ таҳтга ўлтираётганда «таҳт рўкашдур, мусайнини фашдур», деб ўргатицган жумлани айти бошладилар.

Шоҳ Зайднинг хиёнатидан шу орқали хабардор бўлди ва уни зинданга ташлади.

Зайд бир йўлини қилиб зинданчиқиб қочди ва Фаранж элига етиб келди. У Қустантиния шаҳрида мақон тутди. Бу шаҳарда олтин бутлар ўрнатилган бир бутхона бор эди. Зайд ўзича, бу ерда шунча олтин туриб мен шоҳнинг олтинини яшириб юрган эканман деб ўйлади. Зайд ўша куни бутхонага кириб ибодат қила бошлади. Ниҳоят у бутхона аҳлининг бошлиғи бўлиб олди. Зайд ҳар кече секинаста ҳеч кимга билдирамай олтин бутларни ясама бутлар билан алмаштирас эди. Барча олтинларни шундай қилиб йиғишириб олгач, уларни олиб қочиб кетди.

Зайд Румга қайтиб келган пайтида подшоҳ қаттиқ касал эди. У шоҳни даволади ва яна унинг илтифотига сазовор бўлди. Сўнг Зайд ўзи келтирган олтинларни шоҳга тақдим этди.

Зайднинг душманлари ҳам подшоҳга кўп хиёнат қилинган эдилар. Улар зинданга солиндилар.

Шоҳнинг фармойишига кўра олтинлар халқа ула-

¹ Бу ерда «таҳтиравон»нинг тасвирини муфассал келтиришдан мақсад Зайднинг устакорлиги эмас: балки Навоийнинг техникавий янгиликларни қанчалик бой тасаввур қилганига муҳтарам китобхонларнинг диққатини жалб этмоқлиkdir. Дарҳақиқат, XV асрда ҳозирги ўзи юрар зиналарни: гўзал ва муҳташам лимузинларни фикр га келтироқ учун қанчалар келажакка ёрқин назар қилмоқ лозим эди — А. К.

шилди, оқу қаро кишилар барчаси сариф олтинга кўмил¹ дилар. Бандилар ҳам зиндандан озод қилинди. Улар нинг ранги олтин каби сарғайиб кетган эди.

Ҳикоячи мусофири румлик табиб экан. У Зайд авлодидандир. У Баҳром хизматига кирмоқ учун келмоқда экан. Шоҳ Баҳром бу мусофирини ўз надимлари қато-рига қўшди, сўнг осуда уйқуга бош қўйди.

Бу ҳикоят, хиёнат, узр ва авф тўғрисидадир Навоий-нинг фикрича, гуноҳсиз банда йўқ, ҳар бир киши қандайдир хатога йўл қўйиши муҳаққақ. Шунинг учун агар айбор ўз айбини бўйнига олиб тавба-тазарру қилса у лутфу иноятга сазовордир.

Гарчи гуноҳнинг ҳаду поёни йўқ,
Айламасанг авф ҳеч имкони йўқ.

Чунки чекибон лутф саропардасин,
Кечсанг алар кардау нокардасин.

(«Ҳайратул-аброр»дан)

Ушбу ҳикоят ана шу қоиданинг исботига хизмат қиласди.

Зайд шоҳ атрофидаги амалдор ва ҳунармандлардан бири. У сарой доирасидаги барча шахслар каби қатор фазилат ва иллатларга эга. Зайднинг фазилати моҳир заргарлиги ҳамда билимдон табиб эканидадир. Яна у ғоят тадбиркор, ҳар қандай шаронитда ўзи учун йўл топиб мураккаб вазиятдан қутулиб чиқиб кетишга қодир, чаққон, уддабурон бир кимса эди.

Унинг асосий иллати майшатпарамстиклидир. Зайд ойу йилларни айш билан ўтказар эди. Айшу ишрат эса пул, бойлик эвазига қўлга киради.

Шу сабабли Зайд ўз моли билан шоҳнини молини фарқ қилмас, мамлакат хазинасидан ўғрилик қилар, шоҳ ҳақига хиёнат қилиб умр ўтказар эди.

Чун амонатда бедиёнат эди,
Иши шоҳ молига ахнёнат эди.

Шоҳ эса Зайднинг хиёнатидан бехабар, уни ўзига яқин тутар, унга ишонч билан қаарар эди.

Подшоҳ Зайднинг ҳунаридан мамнун бўлгани туфайли унинг баъзи айбларини билса ҳам парво қилмас эди.

Бу шоҳ сарой муҳити, унга алоқадор шахсларнинг типик кўринишидир. Сарой атрофида турли товламачилар, шайтонсифат ҳунармандлар, ўғри ва каззоблар ўралишуви табиий ҳолдир. Навоий буни яхши билар эди.

Зайднинг хиёнати унинг душманлари томонидан шоҳга ғоят оригинал усуlda хабар қилинганида шоҳ ҳайрон қолди ва деди:

Ки, бу иш қилғон киши бўлғай,
Ким анинг Зайд ила иши бўлғай..
Ваҳм этиб андин айламиш ноком,
Айнини қуш тили била эълом
Ул агар Зайддин ҳаросондур,
Бизга таҳқиқи беҳад осондур.

(Таъкид менини — А. К.)

Демак сарой аҳли Зайддан қўрқар, унинг хиёнатини шоҳга очиқ айтишга журъат қилолмас эдилар. Подшоҳ ҳам шу аҳволни билар эди. Чунки тўтилар Зайд сирини очганларида бу ишни уюштирган одамлар Зайддан қўрқиб шундай йўлни танлаганларини шоҳ дарҳол фаҳмлади. Зайдни жазоламоқ эса подшоҳ учун жуда осон эди. Чунки подшоҳ билан ҳамдам бўлмоқ «аждаҳонинг комида мақом тутмоқ» билан баробардир. Шундай шароитда кеча шоҳнинг эркатоий бўлган хиёнатчининг бугун ҳибсга тушиши табиийдир.

Ҳикоятнинг охирида маълум бўладики, Зайдни тутиб берганларнинг ўзлари ҳам кўп хиёнатлар қилган эдилар.

Шоҳ алардин кўриб жиноят кўп:
Ҳам бўлиб эрди бенноят кўп.

Подшоҳ уларни ҳам зиндоинга ташлаш нияти бор эди. Аммо хасталик туфайли буни унугди. Зайднинг тавбасидан кейин унинг талабига кўра шоҳ ўша хиёнатчиларни банди қилишга буюрди.

Демак бир хиёнатчини шоҳга чақиб, уни йўқотгач, ўрнини бошқа хиёнатчилар эгаллаб олар ва хиёнат давом этар эди. Зайднинг душманлари аввал Зайднинг шоҳ яқинидаги баланд мавқенини, сўнгра эса унинг зиндан чоҳидаги ўрнини эгалладилар. Бу ҳикоятда шоҳ атрофида бирор покиза, соғ кўнгилли одам учрамайди. Подшоҳ саройининг ҳавоси шунчалар бўғиқ ва тубан эди. У ерда хиёнат ва жиноят ҳукмрон. Худди шундай муҳит биринчи иқлим мусофирининг ҳикоясида ҳам тасвирланган. Ахий Фаррухга иноят кўрсатиб, уни хурсанд этиб ўз элига қайтаргач, бир неча тұхматчилар шаҳар шоҳига бундай хабар етказадилар:

Қи: «Ахий мамлакат қилурга хароб,
Яна бир шоҳға ясаб асбоб.
Шоҳнинг шаҳридин узотибдур,
Ўзга душманлар ичра қотибдур».

Ахийнинг эзгу ишларини душманлари шундай тескари талқин этдилар. Натижада бегуноҳ Ахий оғир азобларга мубтало бўлди.

Бу тафсилотларнинг аҳамияти шундаки, Навоий подшоҳ саройидаги нопок шароит ва разил унсурларни фош этади. Бу муҳитда хиёнат, ҳасад, қўрқоқлик ва зулм ҳукмрондир. Ҳеч ким бир-бирига ишонмайди: фақат сурбетлик, чақимчилик, зўравонлик ўз ҳукмини ўтказади. Шундай чиркинлиги билан яна бу даргоҳ мамлакат, халқ ҳаётини бошқаришга даъво қиласи.

Бундай аҳвол Навоий яшаган замонда хусусан унинг ўзи мансуб бўлган шоҳ саройи муҳитига ҳам хос кўришишлар эди. Навоий бундай ҳолатни қоралайди; уларнинг тубан ва номуносиблигини кўрсатади. Шоир ўз

Ҳикоятларини замона ва ундаги мавжуд шароит билан боғлаб боради.

Зайднинг саргузаштлари. Зайднинг бошига тушиган ҳодисаларни уч даврга бўлиш мумкин. Биринчи давр Зайднинг Рум шоҳи қошида баланд мавқега эга бўлган пайти. Бу вақтда у шоҳга ҳам яхши хизмат қилди, ҳам яширинча шоҳ олтинларини ўғирлаб, айшу ишрат билан машғул бўлди. Ниҳоят ўз хиёнати учун Зайд жазо топди.

Иккинчи давр Зайднинг Қустантиниядаги кечмишлари. Учинчи давр Зайднинг Румга қайтиши, шоҳга садоқат кўрсатиб яна ўз баланд мавқенини тиклаши.

Навоий ҳикоятда ана шу уч даврда юз берган ҳар бир ҳодисани оз сўз ва мазмундор мисраларда аниқ ва имкон борича батафсил баён этади. Ҳар бир икирчикирни диққатдан четда қолдирмай, воқеаларнинг мантиқий боғлиқлигини таъминлайди.

Зайднинг бутхонадаги олтин бутларни ўғирлаш мақсадида бутпастликни қабул этиши, бутпастлар ичидаги баланд мақом касб этиб ниҳоят уларга пешволовик мартабасигача етиб олиши Зайднинг ишбилармонлиги, чаққонлигидан дарак беради. Бу яна унинг характеридаги ёлғончилик, хиёнаткорликнинг бир кўриниши эди. Зайднинг Қустантинияда қилган фирибгарликлари Румдаги алдамчилигидан қолишмайди. Бу Зайд характерининг моҳиятидан келиб чиқади. Ҳам моҳир уста, ҳам уста қаллоб ва хиёнатчи характерини Навоий Зайднинг ҳаракатлари орқали очиқ кўрсата боради. Фақат Зайднинг Қустантиниядаги хиёнат бошқа мақсадга, яъни Румдаги хиёнатини ювиш мақсадига хизмат қилишиб керак эди. Аммо хиёнат хиёнатлигича қола беради. Унинг вазифаси ўзгарган билан моҳияти ўзгармайди.

Зайд Рўмга қайтгач, яна алдамчилик қиласи. У қалбаки пушаймон билан маҳфиёна зиндан чоҳига ту-

шиб ўлтириб олади. Подшоҳ бундан хабардор бўлиб уни ўз ҳузурига чорлаганида, Зайд аввал ўз душманларини жазолашни талаб қиласди, акс ҳолда чоҳдан чиқмаяжагини билдиради. Зайд касал шоҳга зарур эди. Шунинг учун шоҳ Зайднинг айтганини амалга оширади. Шундай қилиб Зайднинг талаби ижро этилди. Кўриниб турибдики, Зайднинг ўз мақсадларини амалга оширишдаги асосий қуроли мақр ва ҳийлагарликдир. Зайд образида шоҳ атрофини ўраган фирибгар, алдоқчи, хиёнаткор, аммо ўз ҳунарига моҳир ва доимо бу маҳоратини сунистеъмол қилувчи шахсни кўрамиз.

Навоий Зайд ҳаракатлари орқали бу характерни очиб беради, уни шоҳ саройидаги ўралашадиган шахсларга хос типик характерга айлантиради. Зайд рақибларининг хиёнатчи эканлиги ҳам шу холосанинг исботи учун хизмат қиласди.

Шоҳ саройидаги муҳит, ўзаро муносабатлар, ана шундай характерларни туғдирувчи, шакллантирувчи ва ўстирувчи шароит эди. Шоҳнинг ўзи ҳам бу шароит ва характерлар фаолияти қаршисида ожиз бўлиб, шу объектив омиллар билан ҳисоблашмай иложи бўлмаган.

Бу ҳикоятдаги шоҳ инсофли ва ҳушёр фикрли бир инсон образидир. Шоҳнинг ўз атрофида юз бераётган хиёнат ва ёлғончиликка, тубанлик ва чиркинликка баъзан бепарво бўлиши, биринчидан, ҳам унинг шу шароит олдида ожизлигидан, ҳам унинг бу ҳолга кўникиб кетганидан дарак беради. Йиккинчидан эса, шоҳнинг характерида афв фазилати катта ўрин олган.

Навоий ҳукмронларни ҳамиша афвга ундар эди. Ушбу ҳикоятдаги шоҳ ҳам афв асосида иш тутади. Ўз ҳузурига узр сўраб келган Зайднинг гуноҳидан ўтади. Зайднинг банди қилинган душманларини ҳам кейинчалик маҳбусликдан озод қиласди. Яна шоҳ Зайд

томонидан шоҳга тақдим этилган бойликларни элга улашишга буюради.

Ганжи қорунни ҳеч қилмай бийм,
Этти дин аҳлига борни тақсим.

Ҳукм қилдики, тўнни оқу қаро,
Қилдилар фарқ сариқ олтин аро...

«Сабъан сайёр» ҳикоятларида Навоий ранглар муносабатини моҳир раҳсомлар каби тасвирилаган.

Агар биринчи иқлим мусофиригининг ҳикоятида қора ранг Баҳром кайфиятидаги айрилиқ мотами рангига монанд келса, Навоий қора тун кетидан тонг ёришуви фикри билан бу тасаввурни бир мунча юмшатади.

Иккинчи иқлим мусофиригининг ҳикоятида сариқ ранг асосий ўрин тутади. Шунинг учун асосий тасвир воситаси, ҳикоя мазмунида бош ўрин олган воқеалар олтин билан боғланган. «Тахтиравон» ва бутхоналардаги бутлар олтиндан ясалган. Элга улашилган олтинлар кишиларнинг кийган зарбафт либосларига безак бўлдилар, одамларга шодлик багишладилар. Яна зиндондан озод қилинган гуноҳкорларнинг ранги олтин сингари сарғайиб кетган эди. Шу туфайли элга кулги бўлдилар.

Ниҳоят биринчи ҳикоятдаги тонг тўғрисида айтилган фикрлар иккинчи ҳикоятда ўз мантиқий давомими топди. Тонг чеҳраси сарғаймаса, чарх унга қуёшли кўрсатармиди?

Бўлмайин субҳ заъфароний чеҳр,
Чарх кўргузмас анга ҳаргиз меҳр.

8

Демак ҳижроннинг қора шоми чекинмоқда, висол қуёши чиқишини интизорлик билан кутаётган субҳнинг чеҳраси заъфароний рангда эди.

ҚИСМАТДАГИ САРГУЗАШТЛАР

(Учинчи иқлим мусофиригининг ҳикояти. Душанба оқшоми).

Мисрда ғоят қарамали бадавлат бир киши бўлган. Унинг Саъд исмли ўғли бор эди. Саъд ақл ва фазила таъни нодир бир йигит.

Бир маҳал икки мусофири бу хонадонда меҳмон бўлдилар. Меҳмонлар яшил либосда эдилар. Улар билишга ғоят қизиқувчан Саъдга қуидаги ҳикояни айтиб бердилар:

Шаҳрисабз ёки Кеш деб аталган шаҳарда Китвар деган жой бор. Бу ерда бир бутхона мавжуд. Ким ўша бутхонада тунаб қолса, тушида икки қуш келиб унга фол очадилар. Бири яхшилик, бири озору ранжни билдиради.

Саъд бу воқеага жуда қизиқди. У Шаҳрисабзга бориб ўша ишлардан огоҳ бўлмоқчи бўлди. Отаси олдин розилик бермади, сўнгра ўғлининг қарори қатъий эканини билгач, ноинлож розилик берди.

Саъд ўша мусофирилар ҳамроҳлигида Шаҳрисабзга етиб келди ва айтилган бутхонада тунади. Тушида икки қуш Саъд ёнига учиб келиб қўндилар. Улардан бири сенга пари насиб бўлади, деб башорат қилди. Иккинчи-си эса дев қўлида асир бўласан, деб фол айтди.

Бутхонада кўрган тушни Ҳаким Пайлақус таъбир қиласи эди. Саъд Пайлақусни бир фор ичидан ахтариб топди ва ўзи кўрган тушни таъбир этишни сўради.

Пайлақус узоқ фурсатдан бери Саъдга интизор эканлигини, Саъд тўғрисида Пайлақусга ҳам ўша бутхонада кўрган тушида пайғом бўлганини айтди.

Пайлақуснинг тушида икки қушдан бири, ватанинг қора гўр бўлади деган, иккинчиси эса Саъд сенга йўл кўрсатувчи юлдуз бўлади, деган экан. Бу тушни хизрваш пир таъбир этган. Пир Пайлақуснинг таъбир илми билан шуғулланажагини билдирган ва қолган гапни

«Жомаспнома»дан ўқийсан, деган. «Жомаспнома»да эса Пайлақуснинг юз йил ғор ичида ётиб таъбир билан шуғулланиши, сўнгра эса Саъднинг келиши, Саъднинг кўрган тушини таъбир этгандан сўнг Пайлақуснинг юксак камолот касб этиб ғордан қутулиши ёзилган экан.

Пайлақус таъбир қилиб дейдики, Саъдга Шаҳрисабз подшоҳининг гўзал қизи насиб бўлажак. Шоҳнинг яккаю ягона фарзанди бўлмиш бу қиз мустаҳкам қўрғон ичида яшайди. Кимки уни ўз никоҳига тиласа, уч шартни бажариши керак: Қўрғон йўлидаги соқчи дев Қатронни курашиб енгиши лозим. Сўнг олим саволига жавоб бера олиши, ҳамда фирибгарнинг найрангини ечиши даркор. Шу ишлардан бирортасини уддалай олмаган одамнинг бошини кесиб суякларини итларга ташлайдилар, ҳавму одамларини эса талон-тарож этиб юртдан ҳайдайдилар. Ҳар куни бир неча мазлум шу қизга етишаман деб умр—жонидан маҳрум бўлади.

Пайлақус Саъдга бир муҳра (соққача, мунчоқ) берди, яна Саъдга бир нома ёзиб берди. Агар Саъд кураш чоғида муҳрани оғзига солиб, унинг сувини душманга сочса, душманнинг кўзи уйқуга кетар эди. Яна Пайлақус Саъдга куч бағишловчи сўзлар ўргатди. Иккинчи соқчи олим эса Пайлақуснинг шогирдидир. Агар Саъд ушбу номани олимга топширса, у Саъдга ёрдам кўрсатади. Олимнинг ёрдами билан Саъд фирибгарни ҳам енга олади, Пайлақус шодлик билан дуо қилиб Саъдни кузатиб қўйди.

Саъд бояги икки ҳамроҳи билан Шаҳрисабз шоҳи ҳузуринга келиб унинг қизини сўраб арз баён қилди. Шоҳ эртасига эрталаб жангга киришишга рухсат берди. Шоҳга Саъд маъқул тушган эди.

Эртага бўлажак ғалабали кураш иштиёқида Саъд ўз манзилида катта базм ушютирди. Базм авжига чиққанида Саъд мастлик билан ёр қўрғони сари йўл олди. Қўрғон соқчиси дев бу маству беҳуш йигитни осонлик билан тутиб олди ва бандиликка солди. Дев эртага

жанг олдидан бу бандини ўлдириб ўз душмани кўнгли-
га ваҳима солмоқни ният қилди.

Саъд эртаси куни уйғонганида ўзини зинданда кўр-
ди. Биринчи қушнинг фоли амалга ошган эди. Саъд
фор бошига қўйилган тошни олиб ташлаб эркинликка
чиқди ва жангга отланди.

Жанг бошлангач, Саъд Пайлақус берган муҳра ёр-
дамида дев Қатронни курашда енгди. Иккинчи қўр-
ғонга етиб бориб бу қўргоннинг соқчиси бўлмиш Ҳа-
кимга дуч келди. Ҳаким Пайлақуснинг номасини ол-
гач, ер ўпид Саъднинг хизматига тайёр эканлигини из-
ҳор этди. Учинчи қўргоннинг соқчиси Зол эса у Ҳаким
томонидан ипдан ва латтадан ясалган тимсол эди. Саъд-
га Ҳаким уни бир тепиб ўтиб кетаберасан, деб йўл кўр-
сатди. Саъд Ҳакимнинг айтганини қилди.

Шоҳ Саъднинг ғалабаларидан мамнун бўлиб, уни
ўзига куёв қилди. Саъд ўз ёри билан топишиб шоду
хуррамлик билан ҳаёт кечирди.

Шаҳрисабз подшоҳи дунёдан ўтгач, Саъд шоҳликка
ўлтирди. Унингadolатидан мамлакат обод, халқ хур-
санд эди.

Яшил ранг баҳор рангидир. Хизр ҳам зангор ранг
туфайли абадий ҳаётга эришган.

Бу ҳикояни сўзлаган мусоғир Саъднинг уруғларидан
экан. Баҳромшоҳ уни шаҳар ҳокими этиб тайинлади.
Сўнгра Баҳром ғамдан холи бўлиб тинч уйқуга кетди.

Бу ҳикоятда олдиндан белгилаб қўйилган қисмат,
унинг турмушдаги ўрни, шу қисматга бўйсуниш тўғри-
сидаги фикрлар изҳор этилган.

Саъднинг тақдири, яна таъбирчи Ҳаким Пайлақус-
нинг олдиндан белгилаб қўйилган кечмишлари ана шу
фикрнинг амалга оширилишини кўрсатувчи лавҳалар-
дир.

Саъднинг бутун фаолияти олдиндан белгиланган
қисмат тақозосига кўра амалга оширилади. Унинг оти
(Саъд — баҳтиёрлик) бу қисматнинг баҳтли эканига

ишорадир. Саъднинг илм ва фазли, иноятли, очиққўл, қўрқмас, сахий, мусофири—ғарибларга меҳрибонлиги ва бахти тақдирнинг юз беришига восита бўладилар. Саъднинг бу фазилатлари унга отасидан ўтган эди.

Ота ва ўғил маҳсус меҳмонхона бино этиб у ерда сафар аҳлига меҳрибонлик кўрсатар эдилар. Уларнинг марҳамати шунчалар чексиз эдики, ундан баҳра топган меҳмонлар ҳам уялиб қолар эдилар.

Саъд бу ишни шуҳратпастлик мақсадида эмас, балки оламни кўрган одамларнинг билганиларини ўрганиш, қандай қилиб билик касб этганларидан ибрат олиш мақсадида қилас диди.

Навоий бу таъриф ва тавсиф орқали фақат ўз қаҳрамонининг ижобий сифатларини кўрсатишнигина кўзда тутган эмас. У Саъднинг одамларга марҳаматли экани орқали унинг юксак ҳимматини, ана шу лутфу иноятлар орқали Саъднинг фазлу камоли ва билим доираси қанчалар ортганини намоён этмоқда. Демак, билимдонлик ва камолнинг сабабчиси инсонпарварлик ва марҳаматдир.

Воқеаларнинг мантиқий жиҳатдан қаттиқ боғлиқлиги, уларнинг узлуксиэлиги, тасвирнинг аниқ ва ишонарли бўлишига хизмат қиласади. Навоийнинг ҳар бир асаридаги каби учинчи иқлим мусофириининг ҳикоятида ҳам шу қоидаларга риоянинг мустаҳкамлигини кўрамиз.

Икки меҳмон яшил рангли кийимлар кийган эдилар. Шунинг учун табиий Саъд улардан:

Ки қаю мулк сизга бўлди мақар?
Недин ўлди либосингиз аҳзар?—

деб сўради.

Меҳмонлар зангори сабзазорларга кўмилган Шаҳрисабз шаҳридан эдилар, бу мамлакатнинг табиати бой, яшил боғлари кўп эди. Уни Кеш ҳам деб атайдилар. Меҳмонлар яна Саъдга Шаҳрисабз яқинидаги Китвар

деган жой тўғрисида, у ердаги ажойиб бутхона, унда тунаған одамнинг бошига тушадиган турли савдолар тўғрисида сўзлаб берадилар. Шунга аҳамият бериш керакки, ўша даврларда кишиларнинг билим доирасини кенгайтирувчи восита асосан ана шундай суҳбат ва мулоқотлар бўлган.

Саъд билан бу икки мусофири ўртасидаги ҳамкорлик то ҳикоятнинг охиригача давом этади. Мусофирилар Саъдга Шаҳрисабз сафарида ҳамроҳ бўладилар, уни Шаҳрисабз шоҳи ҳузурига олиб келадилар. Демак Саъд ва мусофирилар бадиий чизиги ҳикоятнинг бошидан охиригача изчиллик билан давом эттирилади.

Саъднинг сафарга отланиши отасининг дастлаб сафарга рухсат бермаслиги, сўнг ўғлиниң шашти қатъий эканлигидан ноилож ризо бўлиши биринчи ҳикоятдаги Фаррухнинг сафарга отланишига оид лавҳани эслатади. «Фарҳод ва Ширин» достонида Фарҳоднинг Юнон элига сафарга чиқмоқчи бўлганида ҳам отаси рухсат қилмаган эди. Демак ота-ўғил ўртасида сафар тўғрисидаги ихтилоф ҳар бир асарда такрорланади. Сафар тасвирига оид ҳикояларда бу ҳолат зарурий, бир андоза сифатида иштирок қиласи. Лекин буни ёзувчининг хоҳиши ёки муайян зарурий қолип деб қараш тўғри бўлмайди. Бу реал турмуш кўринишидир. Қайси бир ота хоҳ Саъднинг, хоҳ Фаррухнинг, хоҳ Фарҳоднинг отаси ўз севикили ва ягона фарзандини нотаниш элларга мусофирикка жўнатишга рози бўлар эди? Яна бу сафар хоҳиши ярим хаёлий, ярим афсонавий сабаб — тушда (ё ойнада) кўрган образ, ёки ўткинчи йўловчиларнинг тасодифий ҳикояси туфайли пайдо бўлган бўлса.

Сафарнинг бошланиши ҳам худди шундай андоза асосида тасвир этилади. Саъд ва Фаррух катта қўшин ҳамроҳлигига йўлга чиқадилар. Фарҳод отаси Хоқон ўзи бирга кетади. Бу ҳам ҳаёт реаллигининг инъикоси эди.

Саъдни кузатиб бораётган қўшиннинг тасвирига
Навоий анча ўрин берган:

Айлади амр Саъди озода
Сафар асбобин этмак омода.
Ишчилар ўн кун этти жаҳду шитоб,
Токи бўлди мураттаб ул асбоб...
Бухтийи симкаш қатор-қатор,
Юки ичра дирам ҳазор-ҳазор.
Тўрт юз қул камар ба зар бори,
Лаъли дурдин безаб камар бори.

Йўлга олиндан бойликлар, олтин камарли қуллар
Саъдга керак бўлмайди. Уларнинг воқеалар ривожида
ҳеч қандай иштироки, айниқса таъсири йўқ. Аммо шоир
бу тафсилотларни келтирас экан, воқеалар тасвирининг
реаллигини оширади, бу воқеалар сувратини ўқувчи
тасаввурида аниқ туғиладиган қилиб чизади. Яна бу
сафар ҳашамати Саъд отасининг молу давлати, унинг
мавқеи, ҳамда фарзандига ғамхўрлиги, меҳру муҳаб-
батидан нишон беради.

Яна бу лавҳа Навоийнинг достонидаги воқеалар тиз-
масига оид бирор тафсилотни диққатдан четда қолдир-
маганини кўрсатади. Саъднинг Шаҳрисабзга етиб кели-
ши, овқатланиб, дам олиб сўнг ўша бутхонага келиши,
дайр хизматчиларининг Саъдга кўргазган лутфу дил-
жўйликлари, Саъднинг бутхонани томоша қилиб ҳайрат-
да қолиши — ҳамма-ҳаммаси шоир томонидан бирма-
бир кўрсатиб ўтилади. Бирор икир-чикир тушириб қол-
дирилмайди. Айни замонда шоир меёр туйғусини қаттиқ
сақлайди. Тасвирлар айрим белгилар, бир-икки қисқа,
лекин мазмундор ифодалар орқали берилади.

Бутхонада тунашга қарор қилган Саъднинг ички ҳо-
лати, ҳаяжонлари, ваҳима ва надомати, унинг вужуди-
ни, қоплаган таъсирили кечинмалар аниқ ва хилма-хил
бўёқларда тасвир этилган.

Дайр даврида Саъд эди ношод,
Қылғонидин ўзига ул бедод,
Анга худ ваҳм ул сифат ғолиб.
Ки бўлиб чиқмоғига кўп толиб.
Жуз надомат хаёлиға етмай,
Ул надомат ва лек суд этмай,
Мутааззир кўзига уйқу иши.
Бўлмайин уйқу туш кўрарми киши?

Бегона ўлкада, нотаниш шароит ва одамлар ичida, серваҳм .бутхонада мавҳум фол кутиб якка-ёлғиз туна-
моқ, албатта, шундай хавотирли кечинмалар түғдирап
эди. Шоир ўз қаҳрамонининг шундай ҳолатини, ҳая-
жонларини, бирма-бир рўйи-рост ҳикоя қилади.

Саъднинг кўзига уйқу келмас, кўнглида ғулғула
жўш урар эди.

Тонгға тегру ичига ваҳму ҳарос (қўрқув)
Ҳар замон кўнгли ичра юз васвос.

Фақат саҳарга яқин кўзини сал уйқу илғади.

Борча тун оғзи ичра уйқу сўзи,
Субҳдам уйқудин қизиқти кўзи.

Ана шундан бошлаб Саъднинг ҳаёти белгилаб қў-
йилган қисмат йўлидан кетади. Ҳатто унинг мастилик—
бехушлигига дев Қатрон қўлига бандиликка туши-
ши, гарчи бу воқеалар мантиқидан келиб чиқсан бўл-
са-да, (базм, майхўрлик, ёр ва зафар фуури) барибир
ёзмиш томонидан белгилаб қўйилган эди. Лекин шуни
унутмаслик керакки, Саъд саргузаштларининг замири-
да бу йигитнинг билишга интилиши ётарди. Инсон ҳа-
миша атрофидаги дунёни, одамларни, ўзини имкон бо-
рича кўпроқ, чуқурроқ билишга ҳаракат қилиши ке-
рак. Инсон фаолиятининг моҳиятини белгиловчи омил-
лардан бири шу.

Саъд ҳаёти билан боғлиқ воқеалар ҳаммаси баҳтли интиҳоға эга. Саъд туфайли Пайлақус юз йиллик бандиликдан қутулди, ёвуз дев Қатрон инсон даҳоси ва қудратига таслим бўлди, фириб ва найранг тор-мор келтирилди. Саъд ўз мақсадига етишиб баҳтиёр бўлди. Шуларнинг ҳаммасига боис Саъднинг билишга интилиши ва бу борадаги қатъияти эди.

Саъд чин инсоний фазилатлар эгаси, Шунинг учун уни кўрган ҳар бир одам унга муҳаббат ва ҳурмат пайдо қиласди. Шаҳрисабз подшоҳи ҳам шунинг учун Саъдга муҳаббат билан қаради.

(Шоҳ)

Кўргач онинг хужаста талъатини,
Топти кўп кўнглида муҳаббатини.
Кўрушуб они сарфароз этти.
Ул яна ер ўпуб ниёз этти.
Кўп сўраб қилди сандали таъйин,
Тахт олида топти ул таскин...

Шоҳнинг марҳаматини кўрган Саъд хурсандликка берилди. Шоҳ Саъдга бундай маслаҳат берган эди.

Буқун осудалик ғанимат бил,
Тонгла қўрғон сари азимат қил.

Саъднинг тузган майшати шу осудаликнинг кўриниши эди. Яна Саъд Пайлақуснинг таважжӯҳи, унинг кўмаги туфайли ўзининг ғалаба қозонишига ишонар эди.

Шундай кайфиятдаги кишининг майхўрлик базмига ружу қилиши табиий. Демак Саъд образи тўлақонли реал инсон образи эди. У ҳар бир тирик шахс каби фазилат ва заифликларга эгадир. Унинг базм қуриши ва базм асносида қилган нолойиқ ҳаракатлари ана шу заифликлар натижасидир.

Мана яна бир бор воқеаларнинг мантиқий ривожига назар солайлик.

Саъд фақат эртанги кураш ҳаяжони билангина эмас, балки гўзал ёр висолининг иштиёқи билан ҳам тўлқинланарди. Шунинг учун базм давомида ишқ ва бода унинг кўнглидаги жанг хавотирини тарқатиб юборгач, ёр жозибаси уни ўраб олди ва «ичибон май кўнгул муроди била санами моҳчехра ёди била» дилдор даргоҳи сари йўл солди. Йигитнинг бошида май ғулғула қилас, кўнглида эса маҳбуба. Навоий воқеаларни бир-бирига маҳкам бофлаб уларнинг мантиқий асосини ва шу туфайли реал тасвирини кучайтириб боради.

Мастликка чўмган базм аҳли Саъднинг ташқарига чиқиб кетганидан огоҳ бўлмадилар.

Мана йигит ёр қўргони атрофида мастона гир кезади. Бу ерда тасвир сувратда чизилган сингари аниқ.

Урар эрди ҳисор даврида гом,
Ииқила-қўпа тутмайин ором,
Ошиқона чекиб суруд наво,
Ҳардам айлаб юқори кўнгли ҳаво.

Саъднинг қўргон ҳомийси дев билан дуч келиши лавҳаси ҳам тасвирининг аниқлиги, воқеаларнинг ҳақиқийлиги, улар ўртасидаги мантиқий жипсликнинг зўрлиги билан ажralиб туради.

Саъд нола чекиб қўргон атрофида маст тентираб юрганида ўша «Зангийи хунхор» ҳам:

Қалъа даврин кезиб тутар эди пос,
Кўнглида бийм йўқ, ичинда ҳарос.

Соқчининг қулоғига Саъд чекаётган ун келиб етади. Девнинг «ғазабдин бошиға чиқти тутун» ва беҳуш телбани тутиб бандиликка солди. Аммо дев бу асир ўзининг эртанги рақиби эканини билмас эди.

Шундай қилиб биринчи қуш айтган фол рӯёбга чиқди. Бу ҳол Саъд характерининг ва Саъдни ўраган шароитнинг тақозосига кўра юз берди. Бу воқеаларнинг моҳияти, ривожи ва натижасида бирор ноаниқлик, айниқса сунъийлик заррача ҳам йўқ. Ана шундай тасвир бадиий маҳоратнинг кичик, аммо ёрқин бир кўринишидир.

Саъд билан Қатрон ўртасидаги курашнинг тағсилоти берилмаган. Лекин муҳра ёрдамида ухлатилган девни Саъд даст кўтариб боши устидан ошириб ерга отиши ғоят аниқ ва пухта ифодаларда кўрсатилган.

(Девнинг) Кўзу чун бўлди уйқунинг ватани,
Саъд андоқ қўнқорди ердин ани,
Ким чу чиқти боши уза ул дев
Етти ул халқдин фалакка гирев.

Саъднинг девни енгандан кейинги ҳаракатлари унинг характеридаги ғолиблиқ, қаҳрамонлик белгилари ни очади, яна унинг ўз ғалабасидан мамнунлик кайфијатига мос келади. Йккинчи қўрғон соқчиси Ҳакимни ўзига муте қилиб бўлгач, Саъд шоҳга дадил мурожаат қиласди.

Ки не ишга яна шурувъ қилай,
Қилур иш қайсидур, дengизки билай!

Навоий учинчи тўсиқнинг ер билан яксон қилинишига кўпроқ ўрин бағишлайди.

Бу Зол кўп балоларга боис бўлган. У олов сочувчи аждаҳо сингари эди. Саъд унинг қаршиисига ҳеч қўрқмай етиб келди ва кўксига куч билан бир тепди.

Шунда:

Зол тебранди чунки ўз еридин
Жузв-жузви тўкилди бир-биридин.

Чунки унинг ташқи кўриниши аждаҳога ўхшаш серваҳм бўлса-да, асли ўзи латта ва елимлардан ясалган эди. Унинг иплари афсун билан аждаҳога ўхшатиб қўйилган, ямоқлари олов, парча-пурушлари қизил рангли қилиб ишланган эди.

(Саъд) Сеҳрларни чу ботил этти тамом,
Ёндию шоҳ сори қилди хиром.

Навоий ана шу кичик бир лавҳада катта ва чуқур фикрни изҳор этган. Фусун ва фирибгарлик илм-ҳикмат ва жасорат қаршисида ожиздир. Ҳийла ва алдамчиликнинг таги пуч. У бир қатъий зарба берилса ер билан яксон бўлади.

Учинчи иқлим мусофиригининг ҳикоясида барча воқеалар Саъд билан боғланган. Унинг ҳаракатлари ҳикоятнинг асос моҳиятини ташкил этади. Аммо бу ҳаракатларнинг келиб чиқиши ва йўналишида Пайлақуснинг ҳам ўрни бор.

Пайлақус ақл-дониш, эзгулик тимсоли. У ғор ичida юз йил яшаб юксак камол касб этди. Пайлақуснинг тақдири эзгуликнинг ғалабасига ишончни билдиради. Бу ғалаба сабр ва доимо камолотга интилиш орқали қўлга киритилади. Аммо Пайлақуснинг фаолияти фақат унинг сўзлари орқалигина берилган. Биз унинг ўзини бирор ҳаракатда кўрмаймиз. Ҳикоятнинг бадиий матои, воқеаларнинг ривожи шўни тақозо қиласади.

Ҳикоядаги бошқа образлар—икки мусофири, шоҳ, малика, дев Қатрон, Ҳаким эпизодик характерга эга.

Лекин ҳар бирининг воқеалар тараққиётида ўз ўрни бор. Улардан бирортаси бўлмаса ҳикоянинг мазмунидаги тўлиқлик йўқолади.

Бошқа ҳикоялар каби учинчи иқлим мусофиригининг ҳикояси ҳам ғоят сиқиқ ва лўнда қилиб тузилган.

Зангори ранг баҳор рангидир. Шоир бу ранг хусусиятини таърифлаб бундай деб ёзади:

Ранги аҳзар баҳор ранги эрур,
Сабзау марғзор ранги эрур,
Афъийи ғам чу элга айлади зўр,
Ани жоми зумуррад айлади, кўр!

(Маъноси: Зангор ранг баҳор рангидир, сабза ва ўтлоқлар рангидир. «Ғам илони элга зўрлик қилганда унинг кўзини зумрад (зангор) қадаҳ кўр қилди (яшил май ғамни йўқотди)» *П. Шамсиев талқини*).

Учинчи иқлим мусофиригининг ҳикоясидаги воқеалар достонга баҳор, навжувонлигини олиб киради, ёш, яшил майсазорлар шукуҳини баҳш этади. Бу Баҳром кўнглидаги дардларнинг сал-сал ювила бошлагани, баҳтли висол умиди сабзаларининг уна бошлаганидан бир нишона эди.

САХОВАТ ТАҚДИРИ

(*Тўртинчи иқлим мусофиригининг ҳикояси. Сешанба оқшоми*)

Баҳром сешанба куни гулранг қасрда базм қурди. Шоҳ гулранг кийимлар кийган эди. Гулчехра нозанин унинг мезбони бўлди. Гул тусли тахт устида ўлтириб шоҳ ўз яқинлари билан гулфом бодалар нўш этди.

Йўлдан келтирилган мусофири парда ортида ўлтириб ўз ҳикоясини бошлади.

Деҳли шоҳи Жўна адлу инсоф ва саҳоватда беназир эди. Шоҳ Тароз шаҳри ҳокими Масъуднинг саҳоватда ундан ҳам ортиқ эканини эшитиб Тароз сари отланди. Жўнанинг «Сариус сайр» деган оти бор эди. Яшин каби тез юрадиган бу от Деҳли билан Тароз орасини икки кунда босиб етиб келди.

Тароз ҳокими Масъуд ҳузурига арз билан келган кишини ҳокимнинг одамлари аввало яхши овқатлантирадилар, кўнгли тилаган шаробдан ичкизадилар. Ҳаммомга тушириб, ювинтириб, гулгун либослар кийгизадилар.

Шундан кейин у одамни ҳоким ҳузурига олиб кирадилар. Жўнани танимай, уни арзxoҳ деб қабул қилиб, унга ҳам ана шундай муомила қилдилар. Масъуд бу «мусофир»ни ўз базмига дохил этди, унга ичган билан бўшамайдиган май идиши ва учқур от ҳадя қилди. Суҳбат асносида Масъуд сахийлик қоидасини ўзининг одил подшоҳидан ўрганганини айтди.

Шоҳ Жўна Масъуднинг саҳоватига қойил бўлиб Деҳлига қайтди.

Тароз шаҳри Жунпур ўлкасиغا қаравали эди. Жунпурнинг волийси Жайпур золимлиги билан от қозонган эди. Шоҳ Жўна Жайпурнинг ўрнига Масъудни волий этиб тайинлашга қарор қилди.

Жайпур бундан хабар топиб ўз ноиби Баллу билан маслаҳат қилди ва Масъудни йўқотиш чорасига киришди.

Жайпур Масъуд билан дўстлашган бўлди. У билан борди-келди қилиб турди. Бир неча базм чоғида Масъуд мастиликдан беҳуш йиқилганда Жайпурнинг одамлари Масъудни боғлаб олиб келиб чоҳга ташладилар. Ҳоч ким буни сезмади.

Эртаси эрталаб Масъуднинг одамлари унинг йўқолганини кўриб фарёд кўтардилар. Ҳаммадан кўра кўпроқ Жайпур ёқасини чок қилиб фифон тортар эди. Масъудни қидириб топа олмай, охири одамлар унинг мотамини тутдилар.

Хушига келганида Масъуд ўзини чоҳ ичида, яrim танаси балчиққа ботиб ётган ҳолда кўрди. Жайпурнинг одамлари уни арқон билан чоҳдан тортиб чиқариб олиб бир уйга олиб кирдилар ва калтаклай бошладилар.

Ҳар куни шу хил азоблаш давом этар эди. Масъуд ўзининг гуноҳи нимада эканини сўраса, уни сўзлашга қўймас эдилар. Охири Масъуд жуда ҳолдан тойди. У бундай қийновдан кўра ўзини ўлдиришларини сўради. Азобловчиларнинг бошчиси Баллу эди. У Жайпурдан Масъудни ўлдирмоққа фармон олиб келди. Масъуд чоҳда, эртага қатл этилади.

Баллунинг гўзал бир нозанин қизи бор эди. Бу қиз Масъуднинг кўп таърифини эшитган ва унга яширинча кўнгил берган эди. Аммо қиз ишқини пинҳон тутар эди. Отасининг бир маҳкумни эртаси кун қатл эттиражагидан огоҳ бўлган бу қиз икки канизи билан чоҳ бошига келди. Соқчининг мастилигидан фойдаланиб қиз чоҳнинг бошини очди ва маҳбусдан унинг кимлигини сўради. Унинг Масъуд эканини билгач, дарҳол икки канизи билан Масъудни чоҳдан чиқариб олди, ўз уйига олиб кетди ва у ерда яширин сақлади. Қиз бир неча қават тўшак солиб, шарбат ҳамда турли таомлар бериб Масъудни боқди.

Жайпур ва Баллу юз тарафга одам югуртириб Масъудни қидирдилар, аммо топа олмадилар.

Қизнинг яхши парвариши кор қилиб Масъуд анча ўзига келиб қолди. Қиз ва Масъуд биргаликда қочмоққа қарор қилдилар. Қиз тайёрлаб қўйган икки отга миниб йўлга тушдилар. Орқаларидан қувғин бошланди. Таъқиб этажтганлар етай деб қолганларида қочқинлар денгиз ёқасига етиб олиб соҳилда турган бир бўш кемага ўлтиридилар ва денгиз ичра кетдилар. Ўн кундан кейин улар денгизнинг нариги соҳилига етиб келдилар. Ҳар иккаласи кемадан тушиб шаҳар сари кетдилар. Йўлда босқинчилар учраб уларнинг бор-йўғини, отларини, кийимларини тортиб олдилар. Хайриятки, тун пайти эди. Шунинг шукрини қилиб яланғоч қолган қиз ва йигит йўлда давом этишди ва йўлда бир қабилага дуч келишиди. Қабила аҳли уларнинг аҳволига раҳм қилиб кийим-устибош бердилар. Йигит ва қиз у либосни кийиб шаҳарга етиб келдилар ва бир харобада жойлашдилар. Очлик зўр келди. Масъуд бир емак топиш учун бозор сари кетди. Қизнинг дармони қуриган, юришга мажоли йўқ эди. У харобада қолди. Масъуд тоскашлик қилиб харид қилинган молларни шоҳ чорбоғига элтди. Бунинг учун икки дирам тўланар эди.

Шоҳ Жўна Масъуднинг ғамида беқарор бўлиб май ичар эди. Унинг қўлидаги жом Масъуд ҳадя қилган жом эди. Шоҳнинг ёнида гулчеҳра санам нағмасозлик қиласар, боғда Масъуд совға қилган от «Гулгун» турар эди.

Масъуд булатни кўриб унга меҳмон бўлган киши совғаларни сотган экан, деб ўйлади. Сўнгра кўзи Жўнага тушди ва ўз меҳмонини таниди.

Масъуд ўзини шоҳга танитишдан андиша қилди. Чунки унда қилган яхшиликлари эвазига жавобан эҳсон талааб қилган бўлар эди.

Тосни унинг бошидан олганларидан сўнг Масъуд бармоғини тишлаб кўзида ёш билан чорбоғдан ташқарига йўл олди. Шоҳ эшигига турган одамлар (улар Жўна билан бирга Масъуд ҳузурида бўлган эдилар) уни таниб қолдилар. Улар ўкириб йиғлаб, Масъуд сари югурдилар.

Ташқаридаги шовқиндан хабардор Жўна югуриб чиқиб Масъудни кўрди, уни таниб қучоғига олди.

Сўнг шоҳ буйруғига кўра юборилган бир неча хўжасаро гулчеҳралар харобадан қизни келтирдилар: Уни боғдаги қасрлардан бирига тушириб, унга гулранг кийимлар кийгандилар.

Ҳаммомда ювиниб чиққан Масъудга ҳам гулранг либослар ато қилинди. Шоҳ уни ўз фарзанди каби қабул қилди. Масъуд шоҳга бўлган ишларни айтиб берди.

Шоҳ Масъудга Тароз ва Дарбаст ҳокимлигини берди, кўп хазиналар инъом этди ва гулруҳ билан Масъудни никоҳ қилди.

Жайпур ва Баллу қатл қилиндилар. Уларнинг қонларидан тупроқ гулранг бўлди.

Навоий бу ҳикояни қўйидаги ҳаётни улуғловчи нақл билан тугаллайди:

Хушдурур боғи коинот гули,
Барчадин яхшироқ ҳаёт гули.

Бу ҳикояни сўйлаб берган мусофири Тароз юртидан бўлиб, Масъуднинг уруғларидан экан. Баҳром уни ўзига ҳамдаму ҳамроҳ этди, сўнгра шоҳнинг кўзи баҳти уйқуга чўмди.

Бу ҳикоят анча мураккаб сюжетга эга. Унда эзгулик ва ёвузликнинг кескин тўқнашуви ифодаланган.

Масъуд ҳаёт ва инсон фаолиятининг мазмунини кишиларга яхшилик қилишда деб билади. Бунинг эвазига у ҳеч нарса талаб қилмайди. Эзгулик Масъуднинг табиатидан, бу табиатнинг туб илдизидан келиб чиқади.

Жўна ҳам шундай. У кишиларга лутф, муруват, сахо кўрсатишни ўзининг виждоний вазифаси деб тушунган.

Интилишларнинг умумийлиги, қалб тепишининг ҳамоҳанглиги Масъуд ва Жўнанинг бир-бирига садоқатли дўст бўлувига асос солди.

Жайпур ва Баллу эса ёвузлик тимсолидирлар. Улар эзгуликка қарши курашга бор вужуди билан отланган унсурлардир. Ҳеч қандай айби бўлмаган Масъудни чоҳга банди қилиб, уни азоблаб, сўнг ўлдирмоққа қасд қилишлари шу ёвузликнинг яққол кўринишидир. Бу жиноятнинг юз беришига сабаб Жайпурнинг қандай йўл билан бўлмасин ўзи эгаллаб турган мансабни сақлаб қолмоққа интилиши эди. Ана шундай тубанлик охири уларнинг ўзини ҳалокат чуқурига олиб келди.

Баллунинг қизи муҳаббат ва садоқат, жасорат ва фидокорлик тимсоли. У Масъуднинг юксак одамийлиги, олий фазилатлари ва гўзаллигига кўнгил берган эди. Қиздаги самимий севги Масъуд қалбидаги эзгулик билан иттифоқ тузади. Воқеаларнинг мантиқий якуни ана шу иттифоқнинг ёвузлик устидан ғалаба қозониши қатъий ҳақиқат эканини англатади.

Навоий бутун ҳикоят давомида ўз ижобий қаҳрамони Масъуднинг барча хатти-ҳаракатларини изчил рашида тасвирлайди. Бу тасвир Тароз шаҳрининг жаннат-мисоллиги таърифидан бошланади. Мулкнинг бундай

ободлиги шоҳнинг адолатпарварлиги туфайли бўлади. Навоий ўз кўнглига энг яқин бўлган бу фикрни ҳамишатъкидлаб келган. Тароз шаҳри ва унинг ҳукмрони Масъуд мисолида шоир ана шу эзгу хулосани яна бирбор уқдириб ўтади.

Шоҳнинг чун адолат ўлди фани,
Эли ушбу жиҳатдин асрү ғани.
Шаҳру куйи беҳиштдек маъмур,
Эл била уйлар анда ҳуру қусур.
Моли забтиға эл бўлиб ҳайрон
Топмайин, ганж қўйгали вайрон.

Масъуднинг сахо ва қарамда беқиёс эканлиги мубо-лағали тасвирларда кўрсатилади. Масъуд даргоҳида ҳар бир арзгўй энг азиз меҳмон каби қабул қилинади. Шу арзгўйлар қаторида келган Жўнани ҳам подшоҳона иззат билан кутдилар.

Демак бу даргоҳга қадам қўйган ҳар бир кишини, унинг ким бўлишидан қатъий назар, подшоҳона дара-жага муносиб деб билар эдилар.

Навоий ана шундай муомалани бирма-бир кўрсата-ди. Бу муомала тартиби меҳмондўстлик ва одамгарчи-ликнинг зарур қоидаси сифатида шоир томонидан тал-қин этилади.

Эшик олдода маҳсус белгиланган одамлар қўйилган. Улар бу ерга келган ҳар бир кишини кутиб оладилар.

Меҳмоннинг отига ем берадилар. Меҳмоннинг ўзи-ни бир қаср каби муҳташам қилиб қурилган меҳмонхо-нага жойлайдилар. Меҳмон аввало ҳаммомга таклиф қилинади. Бу ҳаммомнинг тослари олтинсимон, қуёш янглиғ, дасталари кумуш ой сингари. Қора лунгилар хушбўй ҳид таратадилар, уларга ип ўрнига тилло риш-талар тортилган. Меҳмон ҳаммомдан чиққаёт, унга гулранг кийимлар кийдириллади. Бу тўнлар Масъуднинг ўзи устидаги либослар кабидир. Меҳмон шарафига зиё-

фат қурилиб яхши таомлар тортилади. Агар унинг кўнгли бодани тиласа мавзун соқийлар унга яхши бодалар тутадилар.

Масъуд ҳузурига келган Жўна ана шундай ҳурмат билан қарши олинди. Жўна ўзини жаннатда деб ҳисэтди.

Жўна Масъуд қўл остидаги шаҳар ҳаёти фаравонлигидан, бу ердаги меҳмондўстлик ва одамият намойишидан ҳайратда эди. У Масъуддан «бу қадар донишу салоҳият, мунча жамъияту рафоҳият... ки не янглифсанга бу бермиш даст» деб сўрайди.

Бу саволга Масъуднинг берган жавоби яна Навоийнинг одил подшоҳлик тўғрисида тузиб берган низомининг бадиий баёнидан иборат. Агар подшоҳ адолатли бўлса, зулм торини узиб ташласа, унинг давлатидан одамлар хавфсизлик ва омон топадилар. Ҳунар, фазл, дониш юксалади, эл фаровонлиги ортади. Бу Навоийнинг юрагидаги энг эзгу орзулари эди.

Подшоҳидурур ажаб одил,
Адли олам эли аро шомил.
Зулм торини ул сифат узмийш,
Адл созини ул сифат тузмиш.
Қим анинг давлатидин аҳли замон,
Топмамишлар бағайри амну амон.
Мулк аро чунки бўлди амният,
Юзланур мулк элига жамъият,
Андин-ўқдур ҳунар ҳисоби ҳам,
Фазл ила дониш иқтисоби ҳам...

Навоий Масъуднинг саховат ва қарамини подшоҳнинг адолатпарварлигидан келтириб чиқаради. Яна шу орқали Масъуднинг ўз шоҳига садоқатини ҳам намойиш этмоқда. Демак сахо ва қарам, адолат ва халқ-парварлик, садоқат ва ростгўйликнинг илдизи бир, улар бир-бiri билан туташ, бир-биридан келиб чиқади.

Уларга ёвузлик ва зулм, мансабпастлик ва ундан келиб чиқувчи жиноят зид туради. Бу салбий омиллар Баллу ва Жайпур қиёфасида гавдаланади.

Жайпур ҳар жиҳатдан Масъудга қарама-қарши бўлган бир лаънатидир. Мана унга Навоийнинг берган характеристикаси:

Бирор эрди Тароз уза волий,
Ҳиммати пасту мансаби олий
Шаҳр анга Жунпур, оти Жайпур
Зулм ила ҳинд мулкида машҳур
Ҳам келиб эрди додҳоҳ андин
Бўлиб эрди неча гуноҳ андин...

Унинг:

Бор эди ноиби оти Маллу
Табъида зулму кина сори ғулу.

Уларнинг тузган жинояткорона режалари золимлик ва ситамкорликнинг иттифоқидан келиб чиққан эди.

Эзгулик ва ёвузлик табиатан бир-биринга зид. Бу зиддият айниқса Масъудни қийнов лавҳаларида очиқ кўрсатилигандан.

Масъуднинг, бу қийноқлардан мақсадингиз нима, деган саволига бадҳоҳ гумроҳлар унга нисбатан азобу уқубатни яна кучайтириш билан жавоб қайтарадилар. Касби кишиларга озор ва фалокат етказувчи зулмпеша мансабпастлардан яна нима ҳам кутиш мумкин?

Нечаким, зорлинг била Масъуд
Дедиким: «Айтингиз недур мақсуд?
Ғараз ар мол эрур эмас ул кам,
Жон эса йўқ турур музояقا ҳам.
Қилмади истимо золими ҳас,
«Йиғоч урмоқни,— деди,— қилманг бас!»
Барги гулдек танин топиб яланғоч,
Икки золим урарлар эрди йиғоч.

Навоий бу зулмпешаликни қаттиқ қоралайди. Бу баённинг ўзига хос муфассаллигига кўринади. Баён кам-сўз, аммо мазмун тўла ифодаланади. Ўқувчи барча воқеаларни кўз олдига аниқ келтиради. Бу воқеаларнинг ҳар бири — Масъуднинг зор ҳолати, Баллунинг одамийликка зид буйруғи азобловчиларнинг қилмоқчи бўлган ишларини ўқувчи тўла тасаввур қила боради.

Навоий характер яратишдаги изчилликни доим сақлайди. Жайпур ва Баллу тугал салбий образлар сифатида тасвирланган. Бу умумий сўзлар билан эмас, уларнинг ҳаракатлари орқали ишонарли қилиб кўрсатилган.

Масъуд ва Жўна тугал ижобий характерлардир. Қиз ҳам шулар қаторидан ўрин олади. Гарчи у золим Баллунинг қизи бўлса-да, ўз табиати, одамийлиги билан отасидан тамомила фарқ қиласа.

Бу қиз чин севги ва садоқат, ақл ва жасорат тимсолидир. У юксак фазилатлар эгаси, олийжаноб ва поки-за бир вужуд.

Навоий қизнинг Масъудга бўлган севгисини керакли далиллар билан асослаб ва исботлаб кўрсатади. Бу қиз Масъуднинг ҳусни ва фазилатларидан огоҳ, унинг ўзини узоқдан кўрган ва кўнгил берган эди.

Аммо у севгисини яширин тутиб азоб чекарди. Масъуднинг йўқолганини эшитиб қиз қаттиқ хавотирланди, аммо унинг ўлганлигига ишонмас эди. Чунки севги ва ўлим бир-бирини рад қиласи. Масъуднинг барҳаётлиги шу севгининг тантанасидир. Аммо қизни чоҳ бошига келтирган куч унинг севгисигина эмас, балки одамийлигидир.

Навоий қизнинг Масъудга муҳаббати, ўз севгисини изҳор этишини кутилмаган шароитда ғоят таъсири ра-вишда кўрсатган. Масъуд учун унинг халоскори «фа-ришта, раҳмати ҳақ билан сиришта» бир зот бўлиб кўринаади. Бандининг ўз севгилиси эканини англаған қиз,

ҳам ўз севгисини, ҳам дардошлиги, ҳам фидокорлигини изҳор этади.

Деди: «Эй жисмингга фидо жоним!
Жонингга садқа жисми пазмоним!
Сени кўргунча мундоқ, ўлсам не
Хаста жонинг фидоси бўлсан не?

Қизнинг Масъудни ўз уйда яшириш тўғрисидаги дадил қарори, уни тезлик билан амалга ошируви бу фидокор маъсуманинг ақл-заковати, тадбиркорлигидан дарақ беради.

Агар қиз ва Масъуд образлари чизигининг биринчи бўллагида фаолият қиз томонида бўлса, бу чизиқнинг иккинчи ярмида Маъсуд кўпроқ ҳаракат билан таъминланган. Бу шароит тақозоси эди. Навоий ҳаракатларни шароит билан боғли равишда кўрсатади. Бундай тасвир воқеаларнинг ҳаётйлигини кучайтиради.

Ҳикоятнинг иккинчи ярми саргузашт воқеалардан иборат. Улар жуда қизиқарли, ўқувчининг ҳамиша диққатини жалб этувчи воқеалардир. Булар Навоийнинг саргузашт жанридаги маҳоратини кўрсатиб туради.

Тўртинч иқлим мусофирининг ҳикоятида бирор афсонавий кўриниш йўқ. Барча ҳодисалар реал заминда юз беради. Уларнинг мантиқий ривожи асосли ва ишонарли.

СЕВГИ ВА ҖАСОРАТ

(Бешинчи иқлим мусофирининг ҳикояти. Чоршанба оқшоми)

Бу кечада шоҳ Баҳром ҳаворанг кийимлар кийиб, мовий қасрда ишрат қурди. Базм охирида йўлдан олдириб келинган мусофири қўйидаги ҳикояни сўзлаб берди:

Адан мулкида Жобир отли денгиз қароқчиси бор эди. У турли жойларга қўйилган пойлоқчилар орқали

келаётган кемалардан хабар топар ва уларни талаш билан шуғулланарди.

Жобир денгиз ўртасидаги бир оролда истиқомат қиласлар, тортиб олган молу мулкларни шу'ерда жамлар эди.

Уша ердаги оролларда «Биҳишт саро» деган шаҳар бўлиб, унга Навдар шоҳлик қиласлар эди. Бу шоҳнинг Меҳр отли ҳусну жамоли ғоят баркамол қизи бўлган. Бир куни Меҳр денгиз сайлига чиққанида ногоҳ Жобир қўлига асира бўлиб тушди. Қароқчи қизни ўз оролидағи қасрда сақлади. Аммо Жобир Меҳрнинг юзига боққан заҳоти беҳуш бўлиб йиқилар эди. Шу туфайли Жобир Меҳр висолига эришиш орзусидан воз кечишта мажбур бўлди.

Яман мамлакатининг шоҳи Нуъмоннинг башар ичра бемонанд Суҳайл деган ўғли бор эди. Суҳайл ва Меҳр бир-бирларига қаттиқ кўнгил берган эдилар.

Бир куни Суҳайл Меҳр мамлакатига денгиз орқали ўйл олди. Сувда Жобир ва Суҳайл тўқнашдилар. Қаттиқ жанғ бўлди. Жобир очиқ курашда Суҳайлни енга олмаслигини кўриб ҳийлага ўтди. У сув остига шўнғиб Суҳайл кемасининг тубини тешди. Суҳайл кемаси чўка бошлади. Жобир Суҳайлни ҳушсиз ҳолда қўлга олиб ўз оролига олиб кетди. Жобир Суҳайлнинг мардлигига тан берди, аммо ундан қўрққанидан зинданда тутди.

Меҳрнинг отаси Навдар ва Суҳайлнинг отаси Нуъмон аҳд қилишиб Жобирга қарши жангга отланишди. Навдар қуруқликдан, Нуъмон сувдан йўлга чиқишиди.

Йўлда буғи ва марал кўп ўрмондан ўтатётганда Навдар овга қизиқиб қўшиндан узоқлашди ва Жобир қўлига асир тушди.

Нуъмон қўшини денгиздаги қаттиқ тўлқинда ҳало-катга учради. Жобир кемаларда ўликдек ётган одамларни талаб асир қилди. Шулар орасида Нуъмон ҳам бор эди.

Жобир тўла ғалаба қозонган бўлса-да, Меҳр висолига етолмай, аламидан фақат май ичар эди.

Меҳр зинданда ётган бандини қутқариб уни Суҳайл ҳузурига ёрдам учун жўнатмоқчи бўлди. Бандини чоҳдан чиқариб олгач, Меҳр унинг Суҳайл эканини билиб ўз уйда яшириб сақлади.

Бир маҳал Жобир боғ сайри қилиб юрганида Суҳайл унга қарши чиқди. Яккама-якка курашда Суҳайл Жобирни енгиб уни чоҳга ташлади.

Жобирнинг бутун молу дунёси, одамлари Суҳайл қўлига ўтди. Барча бандилар озод қилинди. Булар орасида Навдар ва Нуъмон ҳам бор эдилар. Ҳар иккала шоҳ ўз мулкларини Суҳайлга топширдилар. Меҳр билан Суҳайл бир-бири билан топишиб баҳтиёр яшадилар.

Меҳр нилуфарзорда сайр этар, унинг либоси ҳам нилуфар рангли эди. Мовий рангли либосдаги маҳвашлар хўб дилкашdir.

Бу ҳикоятнинг бутун моҳияти, туб асоси, воқеаларни ҳаракатга келтирувчи куч Меҳр ва Суҳайл ўртасидаги муҳаббатdir.

Гўзаллик жозибаси, севги ҳарорати, садоқат ва мардлик қудрати бу ҳикоянинг асосий мавзуидир.

Зулмпеша Жобирни ожиз қилиб қўйган куч Меҳрнинг бекиёс гўзаллиги, унинг муҳаббатдаги садоқати эди. Вафодорлик ва самимий севги ҳар нарсадан устун. Унинг қуввати туфайли асира Меҳр ғолиб Жобир устидан ғалаба қозонди.

Достон воқеаларидаги асосий пружина ҳам Меҳрнинг ана шу фазилатларидир. Улар Суҳайл, Нуъмон, Навдарларни бандиликдан халос этдилар. Озодликка чиққан Суҳайл очиқ курашда Жобир устидан ғалаба қилди.

Демак бу ҳикоятдаги марказий ижобий образ Меҳрдир. Аммо уни Суҳайлсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Агар Меҳр севги ва садоқат, фидокорлик ва вафодорликни намойиш этган бўлса, Суҳайл ўз жасорати билан ана шу фазилатларнинг тантанасини таъминлади.

Бу паҳлавон йигит тасодиф туфайли Жобир қўлида

асир бўлди. Қароқчи уни очиқ курашда енгиб бўлмас-лигини англагач, ҳийла ишлатган эди. У сув остидан бориб Суҳайл кемасини тешган, кемага сув тўлабошла-гач, Суҳайлни банди қилган эди.

Меҳр Суҳайлни соҳдан қутқарга, Суҳайл Жобирга қарши очиқ курашга чиқди. Навоийнинг ёзишича Суҳайл шер бўлса, Жобир унинг қаршисида қобон каби эди. Аввало Суҳайл Жобирнинг ҳийлагарлигини унинг бўйнига қўйди. Суҳайл, паҳлавонлик бировнинг кемаси-ни тешиб, беҳуш ётган кишини банди қилишда эмас, деб Жобирга танбеҳ қилди. Бу Жобирнинг маънавий мағлубиятини билдирар эди. Ана шундан кейин Суҳайл билан Жобир ўртасида яккама-якка кураш бошланади. Навоий бу жанг тасвирини яққол кўрсатади:

Жобир ар зарб ураг эди беҳад,
Борча зарбин Суҳайл этар эди рад.
Қилса ул доги зарб изҳори,
Мунча ҳам тушмас эрди ул кори.
Иккиси чунки эрдилар чолок,
Бир-биридан аларга йўқ эди бок.

Ниҳоят Суҳайл Жобирни баланд кўтариб ерга урди, қўл-оёғини боғлаб чоҳга ташлади.

Чун талашмоққа айладилар майл,
Кўтариб ерга урди они Суҳайл.
Боғлади қўлларин шитоб била,
Муни ул боғлагон таноб била.
Солди филҳол ани ҳамул чоҳ аро,
Бу дурур табъу фаҳми оғаҳ аро:
«Ҳар кишиким бировга қозғай чоҳ,
Тушгай ул чоҳ аро ўзи ногоҳ».

Бу лавҳаларда Суҳайлнинг қўрқмас ва мард ку-
рашчи экани кўрсатилган. Маънавий ва жисмоний та-

комилнинг қоришмаси Навоийнинг барча ижобий қаҳрамонларига хос хусусият эди. Улар севгида қойим, жангда баҳодир, инсонийликда ибратли зотлар эдилар. Суҳайл ана шу қаҳрамонлар қаторидан ўрин олади.

Жобир Суҳайлга ҳар жиҳатдан зид турган тугал салбий образ, у ёвузлик, зўравонлик ва ҳийлагарлик тимсолидир. Жобир ҳикоятдаги барча воқеаларда иштирок этади. Ҳикоят шу жабрпешанинг зулми тўғрисидаги сўзлар билан бошланади. Улар Жобирнинг қанчалар ҳаромхўр, золим, пасткаш бир кимса эканини билдиради. Шу туфайли Жобирнинг бирор ёру рафиқи йўқ, у ёлғизлика маҳкум эди.

Бор экандур Аданда жавр фане,
Жавр қилмоқ фанида сафшикане...
Ахзи моли ҳаром коми ўлуб,
Бўйла ком истабон ҳароми ўлуб.
Шавкатидин не ёр анга, не рафиқ,
Ялғузун айлар эрди қатъий тариқ.

Ана шундай ёвузлик тимсолининг севги мукофотидан албатта бебаҳра қолиши табиийдир. Чунки севги ва зўравонлик ҳеч қачон бир-бирига тўғри келмайди, у бир-бирини доимо рад қиласи. Бу хуласа Жобир ва Меҳр чизигида очиқ кўринади. Жобир қанчалар зўравон бўлмасин у Меҳр висолидан маҳрум. Меҳрнинг Жобир чангалида омон қолишига сабаб унинг гўзаллигидир. Бу гўзаллик унинг ҳусн, безаги ва қалбидаги садоқат гулида акс этади. Демак, гўзаллик қаршисида ҳар қандай зўравонлик ожиз қолади. Гўзаллик енгилмас, у ҳамиша голиб.

Жобирнинг очиқ курашда Суҳайлдан енгилиб чоҳда банд қилиниши ёвузликнинг маҳкумлиги ва жазоланишини билдиради, Навоий ана шундай жазонинг муқаррар эканини таъкидлайди. У бирорвга чоҳ қазиган кимсанинг ўзи ўша чоҳга йиқилажаги тўғрисидаги халқ

мақолини жуда ўринли ишлатиб бу фикрни аниқ ифодалайди.

Ҳар кишиким, бирорга қозғай чоҳ,
Тушгай ул чоҳ аро ўзи ногоҳ.

Навдар ва Нуъмон адолатли, инсофли шахс ва подшоҳдирлар. Уларнинг фарзандлари Меҳр ва Суҳайл ҳам шундай руҳда тарбия топганлар.

Навдар ва Нуъмон босқинчи Жобирга қарши биргалашиб курашмоққа аҳд тузадилар. Бу ҳукмронлар учун ибратомуз ҳолдир. Ҳокимият эгалари бир-бирига қарши беҳуда курашлар ўрнига иттифоқ тузиб ёвзликка қарши жанг қилишлари керак. Навоий Навдар ва Нуъмон иттифоқида шу маънони ифода этади. Яна бу иттифоқ уларнинг адолат ва тўғрилилкка содиқ табиатларидан чиқиб келгани ҳам кўрсатиб ўтилади.

Навдарнинг овга қизиқиши, шу қизиқиш түфайли асирилкка тушиб қолганини Навоий алоҳида кўрсатади.

Душман турган манзилга оз қолганда йўлда ўрмон пайдо бўлди. Ана шу ерда Навдар табиатида овчи шоҳдан устун келди.

Шаҳфа кўп эрди ов ишида вуқуф,
Балки бор эрди асрор кўп машъуф.

Олдин шоҳ ўзини овдан асрари. Чунки у сипоҳ ишини бошқариши керак («Шаҳфа эрди сипоҳ иши қайди»). Рўбарўдан сайд чиқиб қолса шоҳ тескари қарап эди. Уни кўрмайин деб ўзини эҳтиёт қиласи эди. Бу тафсилотлар шоҳ овга қанчалар қизиқсан эканини билдиради. Шоҳнинг бутун иродаси ана шу қизиқувни тўхтатишига қаратилган. Яна бу тафсилотлар кейин келадиган воқеаларни тайёрлашга хизмат қиласи. Навдарнинг овга берилиб кетиши тасодифий эмас эканини билдиради. Шу

билан юз берган ҳодисанинг реаллиги, ҳаётийлигини таъкидлайди.

(Аммо) ногаҳон бир шикориий гулранг
Утгали қилди олидин оҳанг.
Кейнича (шоҳ) ихтиёrsиз чопти,
Үқ отарға қарорсиз чопти.

Демак барча ҳаракатлар Навдарнинг ихтиёридан ташқари юз бермоқда. Ҳавас, иштиёқ устун чиқиб шоҳ Навдарни овчи Навдарга айлантириб қўйди. «Ҳавас тундбоди чу бедод этар, Хирад хонумонини барбод этар» («Садди Искандарий»дан).

Ишқибозлик устун чиқса шундай бўлади. Навоий бундай ишқибозликни оқламайди. Навоий ишқибозликнинг қанчалик зўр куч эканини кўрсатади. Аммо шоҳ учун бундай кайфият ёт бўлиши кераклигини ҳам шундай куч билан уқтиради. Шу ишқибозлик туфайли шоҳ Навдар босқинчи Жобирнинг қўлига асир тушди. Чунки шу ишқибозлик туфайли шоҳ ўз сипоҳидан узилған эди. Сипоҳсиз шоҳ эса шоҳ эмас. Навоий кичик бир бадиий лавҳадан ана шундай катта сиёсий хulosалар келтириб чиқаради.

Шоҳ тилар бўлса шоҳлик қилмоқ
Сипоҳидан керакмас айрилмоқ.
Шоҳни дерлар сипоҳ бирлан шоҳ.
Шоҳ эмасдур йўқ эрса анда сипоҳ.

Ана шу формулани шоир яна алоҳида бадиий лавҳа орқали таъкидлайди. Шоҳ фақат ўз қўшини билангина фатҳ қила олади. Бир киши, гарчи у Рустамдек паҳлавон бўлса ҳам фақат бир кишидир.

Шоҳфа хайл ўлса фатҳ анинг ишидур,
Бир киши Рустам ўлса, бир кишидур.

Шоҳлик одати фақат сипоҳ ёрдамида амалга оширилади. Сипоҳсиз шоҳда на юриш, на туриш бор. Ўзи ёлғиз оқу қорани кўриш учун парвоз қилган қуш нимага эриша олар эди. Агар шахмат шоҳининг сипоҳлари ҳалок бўлган бўлса, шоҳнинг ўзи сипоҳга олинадими?

Шоҳ Навдар ва шоҳ Нуъмон образлари ҳикоятидаги асосий образлар Жобир ва Суҳайл тўқнашувида бир қора бўлиб хизмат қиласидилар. Улар ёрдамчи образлар. Аммо Навоий ана шундай иккинчи даражали персонажлардан бирининг ҳаракати орқали катта сиёсий мавзуни —«шоҳлик одати, шоҳ ва сипоҳ» проблемасини ҳал этиб берган.

Бешинчи иқлим мусофири олдинги ҳикоячилардан фарқли равишда ўз ҳикоясининг қаҳрамонларига алоқадор эмас. Чунки бу ҳикоянинг ижобий образлари икки подшоҳ ва уларнинг фарзандлари дидир. Подшоҳлар авлодидан чиққан жаҳонгашта мусофири кўрсатиши сарой одобига зид бўлар эди.

Бешинчи иқлим мусофири ўз ҳикояси эвазига яхши инъомлар олди, аммо Баҳромшоҳ хизматига ўтмади. Ана шу кичик бир лавҳа Навоийнинг ўз ҳикоялари бадиий матоини қанчалар ҳаётий ва реал тузганини, реал ҳаёт шароитларини ҳисобга олиб иш тутганини кўрсатиб туради.

ҲИММАТ ВА ПАСТКАШЛИК

(Олтинчи иқлим мусофирининг ҳикояси. Пайшанба оқшоми)

Пайшанба кечаси шоҳ Баҳром сандал (қизил) рангли қасрда базм қурди. Қизил кийим кийган ўлтиришдагилар қизил майлар ичдилар. Оқшом тушгач қизил гул каби дилбар қизарган қуёш осмондан чекингани сингари, парда ортига ўтиб юз ёшурди.

Йўлдан олиб келинган сайёҳ шоҳ Баҳромга бундай ҳикоятни сўзлаб берди:

Гарбдан шарққа икки ҳамроҳ йўл босмоқда эдилар. Бирининг оти Муқбил, бошқасининг номи Мудбир. Бир жазирама даштдан ўтаётганда иссиқ азоби уларни кўп қийнади. Мудбир бундан норози бўлиб нолойиқ гапларни айтди. Муқбил эса розилик билан қадам босар эди. Саҳродаң ўтишгач, Муқбил ўз ҳамроҳидан воз кечмоқчи бўлди. Аммо Мудбир тавба тазарру қилиб уни сафарни биргаликда давом эттиришга кўндириди.

Ҳамроҳлар денгиз бўйига етиб келдилар. Улар бир кемага уланган қайиққа ўтириб денгиз сафарини бошлидилар. Тўсатдан ел кўтарилиди, тўлқинлар кучайди. Мудбир яна кажбаҳслик қилиб ҳаққа, сенинг ишларингда ҳеч тартиб йўқ қуму даштингда куйдирувчи иссиқлик, денгизингда бесаранжомлик кўп, деб шак келтирас эди. Унинг шум нафасидан денгиздаги мавж яна авж олар эди. Кемага боғланган арқонлар узилиб қанча қайиқлар ғарқ бўлиб кетди. Қолганлари бир-бирларидан узоқлашдилар.

Муқбил ҳамиша шукронга қилас, дуо билан банд эди. Охири денгиздаги оғат тинди. Ҳамроҳларнинг қайиги бир оролга етиб келди. Бу оролда гўзал бир дараҳт соясида ажиб бир булоқ бор экан. Муқбил ва Мудбир шу ерда озгина изтироҳат қилдилар. Сўнг дараҳтга осиғлик бир хатга кўзлари тушди. Хатда бундай деб ёзилган эди:

«Бу манзил «Сандали симиё» дейилади. Содиқ бу булоқдан сув ичса бир ойгача очқаш-чанқашни билмайди. Ёлғончи сув ичса уч кундан кейин яна овқат ва сув тилаб қолади. Бу сувни ичган одам бир оғиз ёлғон гап гапирса, қорни ёрилиб ўлади. Ёлғончи бу сувга тушса бадани куяди, ростгўй тушса роҳат қилади. Ростгўй сувга тушганда қулоғи ва бурнини беркитиб шўнғиса, бошини кўтаргандан кейин кўриши лозим бўлган ҳо-

латни кўради. Лекин иккинчи бор шўнғиса кўрмайди».

Буларни ўқигач, Мудбир ёлғон сўзлашни тарк эта-ман, деб сўз бердию шу булоқ сувидан ичди. Гарчи ёлғончилик унинг табиатига сингиб кетган бўлса-да, таш-налика чидамай шу ишни қилди.

Муқбил (содик) аввал шукроналар қилиб сўнг бу сувдан ичб ташналигини қондирди.

Мудбир сувга тушмоқчи бўлиб қўлини суққан эди, унинг қўли куйди.

Муқбил ечиниб, белига лунги боғлаб сувга тушди ва бир шўнғиб бошини кўтарди.

Муқбилнинг кўз ўнгига лаболаб тўлган ҳавз, унинг атрофида қизил гуллар очилган гулшан пайдо бўлди. Муқбил ҳавздан чиққаёт, кумушбадан гўзаллар унга сандал рангли лиbosлар кийгиздилар, сўнг ўzlари билан олиб кетдилар. Улар бир сандалдан қилинган қасрга етиб келдилар. Бу ерда Муқбилни бир гулруҳ малика кутар эди. Малика Муқбилни сандал таҳтда ўз ёнига ўлтириғизди. Гўзал бир базм қурилди. Кайфи ошган Муқбил (Навоий бу ерда уни Хожа деб атайди—А. Қ.) маликадан висол тилади. Қиз, бугун шунисига ҳам хур-санд бўлгин, эртага покизалик билан никоҳ бўлиб ҳар-рамингга киравман, деб унинг талабини рад қилди. Аммо Хожа мастилик ва тилақдан беқарор эди. Шунда маликанинг имоси билан икки маҳваш Хожани бир хил-ватга элтиб ётқиздилар...

Тонг ёришгач, Хожа ўз қилмишидан пушаймон бўлди. У ювиниб пок бўлиш ниятида яна ҳавзга тушди. Бир щўнғиб бошини кўтарса, яна ўша оролда дараҳт соясида турибди. Яна бир неча бор шўнғиса-да, барибир шу жойдан чиқа берди.

Муқбил ўз ҳолу кечмишларидан музтар эди. Шунда унинг кўзи дараҳтда осиғлик турган яна бошқа бир ёзувга тушди. Хатда, кимки бу симиёни кўргач, дарҳол

бу ердан кетмаса, уни дев ёки наҳанг ўлдиради, деб битилган эди.

Муқбил қайиқни ечиб олиб яна ноилож Мудбир ҳамроҳлигиде денгиз сафарида давом этди. Муқбилнинг ҳолати ўзгариб қолганини кўриб Мудбир уни эси оғиби, деб ўйлади.

Шу вақтда денгизда бир кема кўринди. Муқбил ва Мудбир бу кеманинг яқининг келиб унга қарадилар. Кемада ўликлар чўзилиб ётар, кема эса сандал ёғочи билан лиқ тўла эди.

Бу мамлакат подшоҳининг ягона қизи нотоб эди. Уни фақат сандал дараҳтининг хушбўй ҳиди билан даволар эдилар. Бу кема сандал билан савдо қилувчиларнинг кемаси эди. Кема денгиз ўртасидаги бир доирага тушиб қолган ва унда кема аҳли ҳалок бўлган.

Ҳамроҳлар кема устига чиқиб бу аҳволни кўргач, Муқбил фарёд чекди. Мудбир эса дарҳол ўликларни дарёга улоқтириди ва кемадаги мулкни ўзиники қилиб олди. Муқбил унинг ишларидан бехабар эди. Кема ўз йўлида давом этди ва Ховар мамлакати соҳилига етиб келди.

Бу мамлакат шоҳи кема билан қизиқди. Мудбирни шоҳ ҳузурига келтирдилар. Мудбир ўзини савдогар деб танитди у-шоҳга, денгиз тўфони пайтида одамларим ҳалок бўлиб фақат ўзим ва Муқбил номли қулимгина омон қолдик, деди.

Шу заҳоти Мудбирнинг танаси шишабошлади, аввал кийимлари йиртилди, сўнг ўзи ёрилиб ўлди.

Шундан кейин Муқбил шоҳ ҳузурига келтирилди. У бор гапни айтиб берди. Муқбилнинг ростгўйлиги шоҳга маъқул бўлиб уни ўзига вазир қилиб олди. Шоҳ ўз қизини Муқбилга никоҳ қилиб берди. Бу қиз Сандалий қасрда Муқбил билан учрашган малика эди. Қиз Муқбилга ўша воқеаларнинг моҳиятини тушунтириб берди. Жин шоҳи маликага ишқ қўйиб денгиз бўйида ўша симиёни барпо этган. Қиз, шу тўғрида хабар топган эдим, энди

сендан эшитиб унга ишондим, деди. Муқбил олдидағи мушкуллар ҳал бўлиб у ўз гулруҳ рафиқаси восолидан хушдил бўлиб яшади.

Шоҳ Баҳром бу яхшилик ва ҳиммат тантана қилган ҳикоядан масрур бўлиб уйқуга чўмди.

Бу ҳикоя икки тип, икки хил характер тўғрисидадир. Улар бир хил шароитда иш тутадилар. Ана шу шароитларда бу характерлар ўртасидаги зиддият аниқ кўринаади.

Мудбирнинг бутун характери унинг табиатидаги нoshукурлик, кажбаҳслик, манфаатпастлик ва ёлғончиликни кўрсатиб туради.

Қақраб ётган даштдан ўтаётганларида Мудбир ташналик ва ўйлазобидан шикоят қиласар, ҳамиша норозилик билдирад эди. Денгиз сафари вақтида тўлқин кўтарилиганда, у яна норозилик ва шикоятдан чиқмади.

Қуму даштингда анча сўзу гудоз
Баҳру мавжингда бу қадар таку тоз
Анда тафриту мунда бу ифрот
Эл ҳиссу ақлини қилур исқот.

Мудбирнинг норозилиги, худодан шикоят, унинг хоҳиши ва иродасига шак келтиришдан иборат. Аммо Навоий бу ҳол орқали фақат шу шак келтиришнингина қораламоқда эмас (гарчи бундай фикр ҳам ҳикоятда ўз ўрнига эга бўлса-да). Навоий асосан Мудбир сингари тор фикр, нощукур, мавжуд неъматларини қадр қўлмай фақат фитна-фасод билан машғул ифвогарларни танқид қилмоқда. Бундай унсурлар ҳаммавақт, ҳар давронда бўлганлар. Улар маҳдуд, ақли паст, қора юрак, тубан шахслардирки, фақат ўзларини деб ва ўзгалар учун рўзгорни заҳарлайдилар холос.

Мудбир салқин оролдаги чашмани кўриб, унинг зилол сувларидан баҳраманд бўлиш ниятида ёмонлик, ёлғончиликни тарк этмоққа сўз берди. Унинг бу қарорини шоир қуйидагича талқин қиласди:

Гарчи мумкин йўқ эрди ул услугуб,
Бўлмоқ онинг мижозидин маслуб.
Лек жуу аташ ҳароратидин,
Зоҳир ўлди аниг иборатидин.

Демак ёмонлик ва ёлғон Мудбирнинг ʼужудига сингиб кетган. Уни тузатишнинг иложи йўқ. Фақат чанқоқ ғоят зўр келганидан Мудбир чидаб туролмади ва беихтиёр ёлғон гапирсам ўлганим бўлсин, деб юборди.

Буки ёлғон демакни тарк эттим,
Йўқ эса иртикои марг эттим.

Мудбирнинг ўз қарорига қанчалар риоя қилгани кейинги воқеаларда кўринади.

Мудбир ва Муқбил ҳалокатга учраган кемага тушишганда қўлга кириши мумкин бўлган молу мулкни кўриб Мудбир аллақачон ўзининг ёлғон гапирмаслик тўғрисидаги қарорини унутди.

Мудбир ул ўлган элни сувга солиб,
Кемау моли ихтиёрин олиб,
Кема амволини қилиб ўзининг,
Кемани балки ҳам билиб ўзининг.-

Бу қилғулиқлар Мудбирнинг қандай ноинсоф, форатгар ва тузатиб бўлмайдиган ёлғончи эканини билдириб туради. У шахсиятпарамастлик ва манфаатпарамастликнинг энг чиркин бир тимсоли эди. У тубан мақсадларига эришмоқ учун ҳар қандай нолойиқ ишни қилмоқقا тайёр эди.

Аммо келгуси воқеалар орқали Навоий бундай пасткашлиknинг қандай мудҳиш оқибатларга олиб келишини очиқ кўрсатди.

Кема соҳилга етиб келганида Ховар шоҳ бўлган воқеаларни суриштириб қолди. Мудбир ўзининг ёлғончиликдан тавба қилганини тамоман унуди. У ўз лафзига хиёнат қилиб шоҳга ёлғон-яшиқ гапларни гапирди.

Деди: «Тожирмену тижорат ишим,
Қолмади бу сафарда ҳеч кишим.
Бўлубон сув уфунати мақрун
Ўлдилар борчаси бўлиб тонун¹.
Эмдиким бўлди манзилим соҳил,
Мен мену бир қулим оти Муқбил.

Мудбир бу ёлғончилик ва гуноҳлари учун жазо топиши керак. Ўз лафзига хиёнат қилиб бу жазони Мудбир ўзи чақирди.

Ул бу янглиғ суруб фусун била дам
Ким бўла бошлади таниға варам
Варамидин либоси чок ўлди,
Қўкси ҳам чок ўлуб ҳалок ўлди.

Ёлғончининг қисмати шундай. Товламачи ношукур, ёлғончи, худбинлар ана шундай ҳалоқатга йўлиқишлиари муқаррар.

Навоий Мудбир образи, унинг шармандали ўлими орқали шундай фикрни ифодаламоқда.

Муқ бил Мудбирнинг тамомила акси бўлмиш бир образdir. У ҳамиша шукроналар ўқиёди, мазлумларга шафқат билан қарайди, ростликдан бошқа йўлга сира ҳам юрмайди. Шунинг учун Муқ билга иқбол ва саодат кулиб боқади. Муқ бил шу сифатлари туфайли гўзал маликанинг муҳаббати ва висолига сазовор бўлди, катта обрў ва юксак мавқега эришди. Булар ҳаммаси Муқ билнинг тўғри, ҳалол, поклигига берилган тақдир мукофоти эди.

Муқ билнинг олижаноб фазилатлари Мудбирнинг бадбинлиги соясида янада аниқроқ кўрина боради.

---

¹ Маъноси: «Сувнинг сассиқ ҳиди туфайли вабога учраб барчаси ўлди» (П. Шамсиеv талқини).

Навоий ҳикоятнинг бошланишидаёқ Муқбил ва Мудбирнинг бир-бирига тамомила зид характерлар эканини айтиб ўтган эди. Муқ билнинг бош фазилати чидам ва сабрdir.

Ҳамроҳлар мудҳиш «Водийи Ҳамим»га кирганлари-да Муқ билнинг бу фазилати очиқ намоён бўлади. Мудбир бу водийдаги азоблардан шак келтириб шикоят қилас, Муқ бил эса шундай бадхўй одамга ҳамроҳ бўл-ганидан пушаймон ер эди.

Демак Муқ бил учун шундай қўланса ҳамроҳ билан бўлиш қизғин дашт азобларини чекишдан кўра кўпроқ озорли эди. Муқ бил Мудбирга панд-насиҳатлар қилди. Аммо Мудбир уларга қулоқ солмади.

Даштдан ўтишгач, Муқ бил бу совуқ йўлдошидан қутулмоқчи эди. Мудбир қанча тавба-тазарру қилиб яна уни ҳамроҳликка кўндиради. Бу лавҳа ҳам Муқ билнинг инсофли ва ростгўйлигини билдиради. Чунки Муқ бил Мудбирнинг ёлғон ваъда ва пушаймонига ишонди. Муқ бил ёлғон ва ноинсофликни билмас эди. Денгиз сафарида Мудбир яна шак келтириб дашном сўзларини бошлайди. Буларни эшитмоқ Муқ бил учун дengiz тўлқинларининг чайқатишидан ҳам азоблироқ эди.

Мунча офат тенгизда бир сори,
Бир сори ҳамдамининг илбори.

Муқ билнинг инсофли, сабр-тоқатли экани, тўғрилиги том маънодаги одамийлиги, албатта, муносиб мукофотга сазовар бўлғуси эди. Бу мукофот ҳамроҳлар дengiz ўртасидаги оролга етишиб ундан булоқ бўйида тўхташганде насиб бўлди. Муқ билнинг кўзига кўринган қаср, унда яшовчи дилбар, қасрдаги шодлик базми бу мукофотнинг бир тури эди. Шу хаёлий қасрда учрашиб Муқ бил гўзал маликага муҳаббат қўйди, сўягра ҳаётда унинг висолига эришиб баҳтиёр бўлди.

Бу симиёдан кейин Муқбил Ховар мамлакатининг шоҳига бўлиб ўтган ишларни рўйи рост айтиб берди. Тўғрилик туфайли Муқ билшоҳ марҳаматига сазовор бўлди

Демак, бу ҳикоятнинг асл моҳияти юксак фазилатлар — сабр ва қаноат, инсоф ва ростгўйликни ташвиқ этишдан иборат. У эзгулик ғояларини кенг ёювчи ҳикоядир. Яна Навоий бу ҳикоятда ёвузликни, ёлғончилик, фисқ ва фитнани рад қиласди, уларнинг охири ҳалок бўлажаги қатъий эканини таъсирилар воситалар орқали кўрсатади. Ушбу ҳикоятнинг таркибий қисми, симиё воқеаси тамомила хаёлийдир. Унда Муқ бил бошидан кечирган ҳодисаларнинг ҳаммаси жин шоҳининг сеҳри туфайли бўлган ғайритабии кўринишлар эди.

Бу лавҳанинг аҳамияти шундаки, биринчидан у ҳикоянинг бадиий матосини бойитади, унинг қизиқарли ва латиф бўлишига хизмат қиласди. Иккинчидан чин севги қаршисида ҳар қандай сеҳр, афсун ва ёвузликнинг ожиз эканини кўрсатиб туради. Малика қудратли жин шоҳининг афсунларини ўзининг чин инсоний туйғулари билан енгиди чиқди. Навоий шу ўринда инсон ва инсонийликнинг ғолибона кучини намойиш этмоқда.

Олтинчи иқлим мусофири ҳам ўз ҳикоясининг қаҳрамонларига алоқадор бўлиб чиқмади. Чунки бу ҳикоятда афсонавий лавҳалар бор. Агар Навоий бу ҳикоячини ҳикояда ҳаракат қилган кишиларга боғлаганида, ўша хаёлий кўринишлар маълум ҳаётийлик касб этган бўлур эди. Бу эса ҳаёт ҳақиқатидан чекинишни билдиради. Шунинг учун шоир бу мусофирини қизиқарли ва ибраторииз бир ҳикояни сўзлаб шоҳнинг талабини ижро этган оддий бир йўловчи сифатида тасвирлаган.

Шундай қилиб мусофиirlар ҳикоясининг ҳар бирида Навоий ўзининг кўнглига энг яқин эзгу фикр ва ғояларини юксак бадиият билан баён қиласди. Бу ҳикояларда мурувват, афв, мардлик, саховат, садоқат, ҳикмат кўйланади. Ахий, Фаррух, Саъд, Меҳр, Сұҳайл, Муқ бил

каби ижобий қаҳрамонларнинг эзгулик йўлидаги қойимларни ибрат қилиб кўрсатилади. Ҳатто Зайд сингари шайтонсифат ҳунарманд ҳам шоҳ карами олдида таслим бўлади.

Бу ҳикоялардаги Жайпур, Баллу, Жобир, Мудбир каби салбий унсурлар ўз тубан қилмишларига яраша жазо топадилар. Бу ёвузликнинг мағлубияти муқаррар эканини билдиради.

Навоий «Сабъаи сайёр»нинг кириш қисмида ҳар бир бадиий ижод асарида сёвгининг алоҳида ўрин тутажагини таъкидлаган эди. Достондаги етти ҳикоянинг олтирасида ана шу омил асосий боғловчи восита бўлиб ҳизмат қиласиди. Фаррухнинг севгиси бутун ҳикоя мазмунини ташкил қилган воқеаларнинг содир бўлишига сабабчи бўлди. Саъднинг қаҳрамонлиги унга қисмат бўлган севги туфайли юз берди. Масъуд ва Суҳайлни бандиликдан озод этган куч севги қудрати эди. Муқбил ўз баланд ҳимматига покиза вужуд бир париваш севгиси билан мукофот топди.

Ниҳоят Хоразм элидан келган еттинчи мусофири айрилиқ азобларидан оғир bemorlikka учраган Баҳромга унинг маҳбубасидан хабар малҳамини етказди.

Навоийнинг «Сабъаи сайёр»дан «Фараз етти ҳикоятдур» деган фикрига асосланиб, шу етти ҳикоя мазмунини шоир ифодаламоқчи бўлган мақсадларни тўла баён этади, деб хулоса қилиш мумкин.

Ҳар бир ҳикоя бахти якун билан тугалланади. Бу дилхаста Баҳромга осойиш етказади. «Хамса»нинг китобхони ҳам бу ҳикоялардан ором топади. Чунки бу китобхон «Ҳайратул-аброр» каби чуқур фалсафий асар билан танишиб катта руҳий озуқа олган, Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Қайснинг аламли қисматидан эзилган эди. «Сабъаи сайёр» даги ҳикоялар маълум даражада ўқувчига енгиллик ва ҳузур бағишлайди

«Сабъаи сайёр» нинг якунловчи лавҳаси катта фалсафий умумлашма характеристидадир.

Баҳромнинг бутун қўшини тақдири бутун инсонларнинг, жонли мавжудотнинг муҳаққақ қисматига ишорадир. Бирор тирик жон абадий эмас. Ҳар бир ҳаётнинг интиҳоси бор. У ёки бу сабаб билан ана шу мутлақ қисмат амалга ошажак. Ҳаётга бошқача чек бўлиши мумкин эмас. Хулосавий лавҳанинг моҳияти шундай. Шунинг учун ҳар бир тирик зот ўзига хулоса қилиши ҳаёт учун ажратилган фурсатни хайр ва эзгулик хизматига бағишлаб улгуриши керак.

ИЖОД ВА ЗАМОНА

Навоий ижоди ҳар доим шоир яшаган даврнинг энг муҳим масалаларини қамраб олган ва уларга жавоб берган. Шу жиҳатдан улар бадиий ижоддаги замонавийликнинг ёрқин тимсоли бўла олади.

«Сабъаи сайёр» достони ҳам шу фикрнинг тасдиқига хизмат қиласди. Бу достоннинг охирги ўттиз еттинчи ва ўттиз саккизинчи боблари шоирга замондош ва ҳомий бўлмиш Хурросон подшоҳи Султон Ҳусайн Бойқарога бағишлиланган.

«Сабъаи сайёр» достонини ёзиб битиргач, шоир салдам олиш ниятида ўз ҳужрасида уйқуга бош қўйди. Ҳали кўзига уйқу келганича йўқ, кўнгли хаёлдан узилмаган. Шу пайт шоир фикрида («назар фазосинда») бир гурӯҳ одамлар кўринди. Уларнинг ўртасида саккиз поялиқ таҳт устида бир шоҳ ўлтирад эди.

Шоир ҳузурига бир киши келиб уни шоҳ йўқлаётганинни айтди. Яна бир қиз келиб шоирга саккиз бонунинг саломини еткурди. Бу шоҳ Баҳром, саккиз бону эса ҳарамдаги етти гўзал ва Дилором эдилар.

Шоир шоҳ ҳузурига келганда Баҳромшоҳ уни хурсандлик билан кутиб олди; ўзининг тарихини баён этгани учун шоирга миннатдорчилик изҳор этди. Шундан сўнг Баҳромшоҳ Султон Ҳусайн Бойқарони таърифлади, тақдири ва шахсияти билан Султон Ҳусайн Бойқаро

билан ўзининг ўртасидаги умумийликни таъкидлади. Шоҳ Баҳром Султон Ҳусайнни ўз фарзандим деб атади, Султонга саломлар айтди, яхшилик билан от қолдириш кераклигини эслатди.

Шундан кейин шоҳ Баҳром Навоийга, сенинг вақтинг чиройли ўтмоқда, яхшиликдан отинг чиққан, умидворменки, минг йиллаб яхши от билан жаҳонда бор бўлғайсан, деди. Шоҳ ўз сўзини тугаллагач, саккиз сарвқомат кумушбадан гўзаллар ўринларидан туриб шоирга ҳамду сано ўқидилар. Сўнгра шоҳ ва унинг яқинлари кўздан ғойиб бўлдилар.

Ўттиз саккизинчи бобда шоир ўз меҳнатининг оғирлиги ва иш шароитининг мураккаблигидан нолийди, «Сабъаи сайёр» достонининг ҳажми ва қанча фурсатда ёзилганини хабар қиласди. Бу достонни одамлар қабул қилғайлар, деб умид билдиради.

Феодал ҳукмронлиги шароитида чексиз ҳокимият эгаси бўлган (ёки шундай деб саналган) шахснинг, яъни подшоҳнинг, давлатни бошқариш усули, халқ ва кишиларга муносабати, шахсий хулқ-атвори муҳим аҳамият касб этар эди.

«Сабъаи сайёр»нинг охирги бобларида Навоий ғоят пардали, аммо астойдил, ана шу масалаларни ёритиб ўтади. Шоирнинг бу тўғридаги мулоҳазалари достон қаҳрамони шоҳ Баҳромнинг Султон Ҳусайн Бойқаро ҳақида айтган гаплари орқали изҳор этилган.

Навоий билан қилган мулоқотида шоҳ Баҳром Султон Ҳусайнни тавсифлайди, сўнг ўзи билан Ҳусайн Бойқаро ўртасида анчá ўҳшашликлар бор эканини қайд қиласди:

Бориға гарчи бор мушобаҳати,
Манга кўпракдурур муносабати,
Бири ул жумладин шижоатдур,
Шаҳфа бу иш улуғ бизоатдур.

Баҳром ўз мамлакатига Чин хоқонининг бостириб келгани тўғрисида сўзлайди. Шу урушдан сипоҳининг бевафолиги туфайли Баҳром енгилган. Шоҳ Баҳром кўп вақт дарбадар бўлиб тентираб юрган. Сўнгра юз берган ҳодисалар тўғрисида Баҳром бундай ҳикоя қиласди:

Оз киши бирла устига сурдум,
Анга барвақт ўзумни еткурдум,
Қи ул этгунча разм учун бифим,
Учириб эрди бошини тифим.
Яна олам саросар ўлди манга,
Рубъи маскун мусаххар ўлди манга.
Шоҳи Фозийға ҳам бу ҳол ўлмиш,
Ким чу мулкига интиқол ўлмиш.

Бу мисралар орқали Навоий Ҳусайн Бойқаронинг қозоқийлик йиллари, таҳт талашиб қилган урушлардаги мағлубиятларига имо қилмоқда. Шу орқали Баҳром ва Ҳусайн тақдиридаги умумийликни кўрсатмоқда.

Шоҳ Баҳром «Хаварнақ» деган гўзал боғ бино этган эди. Шоҳ Ҳусайн Бойқаро «Жаҳон оро» боғини бунёд қилди. Шоҳ Баҳром етти қаср солдирди. Шоҳ Фозий «ўн қаср, балки ортуқ ҳам» қурдирди. Яна:

Ул даги айш сори мойилдор,
Нагмау савт бирла хушдилдор.
Манга бўлса хизона гар нобуд,
Анга йўқтур хизона худ мавжуд.
Бўйла шоҳики, мунча ҳолоти,
Турфа ваъзу ажаб хаёлоти,
Шаҳлар ичра манга эрур монанд,
Де олурман: эрур манга фарзанд.

Баҳром Султон Ҳусайнининг қанчалар ўзига ўхшаш эканлигини айтиб, уни ҳатто ўз фарзанди синга-

ри эканлигини таъкидлайди. Фарзанд отадан кўп сифатларни ўзига олади. Гарчи, Баҳромнинг барча айтганлари (яъни Навоийнинг Баҳром тилидан деган сўзлари — А. К.). Ҳусайн Бойқаронинг таъриф ва тавсифидан иборат бўлса-да, шоир сўз орасида, бор турмуш реаллигига ишора қилиб ўтади. Бундан мақсад Ҳусайн Бойқарони беҳуда ишлардан қайтаришга уринмоқ эди. Агарда Баҳром бор хазиналарини айшу ишрат учун совурган бўлса, Ҳусайн Бойқарода ўша хазиналарнинг ўзи умуман йўқ. Ваҳоланки, Ҳусайн Баҳром сингари айшу ишратга муккасидан кетган подшоҳ эди. Хазина бўлмаса қандай қилиб ишрат қилиш мумкин? Фақат халқ ва одамларни талаш, уларнинг бор-будини тортиб олиш ҳисобига ишрат асбоби созланади. Навоий ўз подшоҳи Султон Ҳусайнни бундай ишдан қўл тортишга чақиради.

Достон давомида Баҳромнинг Диlorom севгиси, ов айшу ишрат билан машғул бўлиб давлатни бошқаришдан четланиб қолгани кўрсатилган. Модомики Ҳусайн Бойқаро Баҳромга ўхшаш, ҳатто унинг фарзанди янглиғ экан, Ҳусайнга ҳам шу нуқсонлар алоқадор бўлиб чиқади. Бундай хатолардан сақланиш зарур. Подшоҳ давлат ва мамлакат аҳволидан огоҳ, эл-юрт фаронлиги ва тинчлигини таъминловчи киши бўлиши керак. Навоийнинг Баҳром ҳаёти ва фаолияти орқали, унинг Султон Ҳусайн Бойқаро билан ўхашлиги орқали билдиromoқчи бўлган фикрларнинг туб мазмуни шундан иборат.

Шундай қилиб Навоий Баҳром мисоли орқали ўз подшоҳи учун ибратомуз хulosалар ясайди, бу достон воқеалари ва уларнинг якунини ўз замонаси, ўзи яшаб турган муҳит билан боғлайди.

Уттиз еттинчи бобда Навоий ва Ҳусайн Бойқаро, Навоийнинг шахсиятига оид масалалар ҳам ёритиб ўтилган.

Баҳром Навоийга қарата, унинг Султон Ҳусайн

хиизматида содиқ эканини қайд қиласди. Бу мисралар-нинг мазмуни Навоийнинг Султон Ҳусайн Бойқарога содиқлиги ва шоирнинг подшоҳ қошидаги мавқеидан дарак беради. Мана Баҳромнинг шу ҳақда Навоийга хитобан айтган сўзлари:

Сенки, олинда бир камин қулсен,
Боғида хуш тарона булбулсен,
Қилмоғинг улча муддаоси эрур,
Кеча-кундуз ишинг дуоси эрур.
Фаразинг буки, умри ўлғай узун...
Давлати доғи лаҳза-лаҳза фузун...
Сенга чун бор анинг муроди мурод,
Мен муродига айласам имдод.

Ана шундай садоқат изҳоридан сўнг Навоий Султон Ҳусайнга насиҳатлар қиласди. Шоир подшоҳни яхшилик билан от қолдиришга ундаиди. Инсон умри абадий эмас. Бир куни келиб шоҳлик қўлдан кётади. Жаҳонда инсон умрига вафо йўқ. Агар подшоҳ минг йил яшаганда ҳам мақсади фақат ўлгандан кейин ундан яхши от қолиши бўлмоғи лозим. Навоий пандларининг туб моҳияти эзгулик тарғибидан иборатdir.

Ки жаҳон кимсага вафо қилмас,
Шоҳлик таркига киро қилмас.
Шаҳки, минг йил анинг ҳаётидур,
Фараз ўлгандан яхши отидур.
Минг йил ўлса ҳаёт маддига печ,
Ул замонким ўлар, эрур бари ҳеч.
Яхшилик бирла гар қолур оти,
Бу эрур мужиби мубоҳоти.

Уттиз еттинчи бобда Баҳромшоҳ номидан шоирга қарата айтилган сўзлар Навоийнинг шахсияти тўғри-

сида аниқ тасаввур туғдиради. Бу сўзлар улуғ гуманистнинг кўнгил розларини билдирган дилномасидир.

Улуғ мутафаккир Навоий молу дунё, бойлика мутлақо беларво эди. Унинг шахсияти, улуғ руҳий дунёси ғоят бой, интилишлари олий, хатти-ҳаракати, рўзгори ўта камтарона эди. Достонда Баҳром сўзлари орқали шоирнинг ана шу изҳори ҳоли баён этилган:

Бири буким, бу навъ дерлар ҳайл,
Ки санга йўқ эмиш жаҳон сари майл.
Даҳр ишидин малолатинг бор эмиш,
Жоҳидин саъб ҳолатинг бор эмиш,
Йўқ эмиш жоҳи сори парвойинг,
Молидин мужтаниб эмиш ройинг.
Ҳар неким, даҳр моли топса вужуд,
Қўзунг олида бор эмиш мардуд.
Нимаким, хотирангга дилкаш эмас,
Санга қилмоқ ружу ани хуш эмас.

Бу якунловчи бобда Навоий яна ўз достонининг шу мавзудаги бошқа достонлардан фарқини ҳам кўрсатади. Бу ҳам Баҳромнинг шоирга қарата айтган сўзлари орқали ифода этилган.

Баҳром шоирнинг истеъдоди ва заҳматкашлигига баланд баҳо беради.. Навоий бу баҳони фаҳрия усулда тасвиirlаган. Баҳромшоҳ Навоийга дейди:

«К-эй билик мулкин айлаган тасхир,
Найзаи килк бирла оламгир!
Чун чекиб тил салойи назм солиб,
Даҳр мулкин бу тиф бирла олиб!
Назм кишварситони ҳам сенсён,
Балки соҳибқирони ҳам сенсен.
Келди жонбахш назмингга авсоф
Киши ҳайвон суйин демаклик соф.

Бу Навоийнинг шаънига айтилган мадҳиядир. Яна у улуг икки зот мусоҳабасининг дебочаси ҳам. Чунки одобқонидарига кўра икки сұхбатдош олдин бир-бирларига изҳори ҳурмат кўрсатадилар, сўнг асосий мавзуга кўчадилар. Тўсатдан гап бошлиш одобдан эмас. Баҳромшоҳ сингари олийнасаб подшоҳ билан Навоийдек доно мутафаккир сұхбати шундай назокат билан бошланиши табиийдир. Демак бу ўринда ҳам Навоий ҳаётий замирда туриб қалам тебратмоқда.

Баҳромшоҳ тилидан айтилган фикрларига кўра Баҳром тўғрисида асар ёзганлар эшитганларини тасдиқ эттириб ҳам, текшириб ҳам кўрмадилар. Агар қаламкаш қўлида мавжуд бўлган мәълумотларни таҳрир этганда, асар анча ўзгарган бўлур эди. Аммо ўтган достоннавислар чину ёлғонни ажратмай ўз достонларига кирита берганлар. Улар воқеаларнинг кўпроқ эканига аҳамият бермадилар. Янгиларни ўрганишга интилмадилар. Яна назмга солиш асносида бу воқеаларнинг кўпини ўзларича ўзгартириб ҳам юбордилар. Кўпгина воқеалар эса уларнинг достонларида ёритилмай қолиб кетди.

Навоий барча манбаларни чуқур ўрганиб чиқди. («Сен бу ишнинг пойиға чун бординг, эски дафтар басе кўп охтардинг», дейди Баҳром Навоийга). Натижада кўп номаълум воқеалар аён бўлди ва бу достонда ўз аксини топди.

Яна Навоий яратган достоннинг катта бир фазилати унинг туркий тилда яратилганидир. Бу фикрни Навоий «Хамса»нинг бошқа достонларида ҳам қайта-қайта таъкидлаб ўтган.

Туркий тилда йирик бадий асалар яратиш, шу билан туркий тилининг имконият ва афзалиятларини на-мойиш этиш Навоийнинг ўз олдига қўйган энг муҳим вазифаси эди. Бу Навоий ва Ҳусайн Бойқаро томонидан маданият соҳасида амалга оширилаётган катта сиёsat эди. Ана шу ҳолни Навоий Баҳромшоҳ номидан билдириб ўтади:

Яна бу ким, алар қилурди рақам,
 Форсини магарки эрди қалам,
 Қи неким, килк савти солди садо,
 Форси лафз бирла топти адо.
 Форси билган айлади идрок,
 Лек маҳрум қолдилар атрок¹.
 Сен чу наzmингни турктоз эттинг,
 Форси тилдин әхтиroz эттинг...
 Даҳр аро шаҳ чу турк воқиъдур
 Эл аро тўрк лафзи шойиъдур!

Шундай қилиб Баҳромшоҳ сўзлари орқали Навоий ўз кўнглидаги энг эзгу фиқрларни бирма-бир баён этган. Улар «Сабъаи сайёр» достонининг чуқур тадқиқотлар асосида йиғилган материалларга асосланиб ёзилганини билдиради. Навоийнинг достони шу мавзудаги бошқа достонлардан ундаги янги воқеалар билан фарқ қиласди. Навоий достонининг туркий тилда ёзилган экани мақбул ва зарур ҳол эди. Баҳром сўзлари билан Навоий Султон Ҳусайн Бойқарога яхшилик билан от қолдириш тўғрисида панд-насиҳатлар қиласди. Яна пардали равишда шоир Ҳусайн Бойқарони Баҳром йўл қўйган хатолардан сақланишга чақиради.

Яна Навоий ўзининг Султон Ҳусайнга садоқатини из-ҳор этади, ўзи учун молу жоҳнинг керак эмаслигини, фақат кўнгли тилаган ишгагина қўл уражагини билдиради. Шоирнинг кўнгил тилаги эса эзгулик йўлида тинмай меҳнат ва ижод қилишдан иборат эди.

Уттиз саккизинчи бобнинг мазмуни ҳам Навоийнинг энг нозик ҳаяжонларини ифодалайди.

«Сабъаи сайёр» достони ёзиб тугалланди. Ҳар кимнинг сўзи ўзига хуш кўринади. Зангига унинг ўғли ҳур бўлиб туюлади. Шеър ҳам шоир учун фарзанд сингари-дир. У хунук бўлса-да, айтувчи учун чиройли. Шоирнинг

¹ Турклар — А. К.

назарига ўз асари беғубор бўлиб кўринса-да, бу назар нинг эътибори йўқ.

Шоирнинг кўнгли шундай туйғулар ва ҳаяжон билан тўла.

Шу пайтда Иқбол келиб ундан ҳол сўрайди. Шоир қалб кечинмаларйни унга баён қилади. Иқбол шоирнинг андишалари ноўрин эканини айтиб дейди:

Бу не андишаш хато бўлғай,
Сену мундоқ хато раво бўлғай?
Ким қуёш нурини ниҳон қилди?
Бадрни (ойни) мис табақ гумон қилди?

Гарчи даҳр аҳли ҳийласоз ўлғай,
Ёмони кўпу яхши оз ўлғай.
Лек кундузни дегучи кечадир,
Билса бўлғай даҳраро нечадур.

Навоий яратган достонининг қадр-қиймати жуда баланд. Омийлар буни тан олмасалар хавотирли жойи йўқ. Тоққа келиб урилган кесак ўзи гард бўлиб кетади. Агар хас ўт билан ўйнашса, ўзи куйиб ўтни баланд қилади.

Асру машҳурдир бу сўзда бали:
«Ит урар, карвон кечар» масали.

Бу сўзларни эшитиб шоирнинг кўнгли кўтарилади. Бу мисралар Навоий атрофини ўраган муҳит, ит бўлиб унга ҳурадиган ғанимлар, шоир кўнглини қамраган нотинчликдан хабар беради. Шоир ўзига-ўзи тасалли бериб бу мисраларни яратган. Унинг олий мақсадларни тинмай тарғиб этмоғи юксак идеалларга ҳормай хизмат қилиши буюк карвоннинг ҳаракатига ўхшаш эди. Шунинг учун унга қарши ҳар қадамда акилловчи кучуклар унинг қудрати қархисида ожиз эдилар. Аммо улар шоирнинг покиза қалбига ғашлик чангини сочмоққа қодир бўлганлар.

Бу бобнинг кейинги бўллагида Навоий дейдики, бу достон мукаммал бўлмаслиги мумкин. Лекин, агар бирор киши уни ўқиб юздан бирини фаҳм этгудек бўлса, у одамнинг таъби соф, зеҳни пок бўлади. Яна у завқ олади. Ўшандай ўқувчидан шоир миннатдор. Лекин бирор ўқисаю таъби пок, хотири соф бўлмай бу дурдан баҳра ола билмаса, фирузани эшакмунчоқ деб ўйласа, майли у ҳам инсофга келсин, кўнгли поку хотири соф бўлаверсин. Лекин ўқиган нарсасини тушумай туриб айтадиган бўлса, ундай одамнинг ҳар бир сўзи маофдир (кечиримли).

Демак, Навоий турли тоифа китобхонни кўз ўнгига келтиради, уларнинг ҳар биринга ўз муносабатини билдиради. Ҳар қандай китобхонга, унинг асарни тушуниш ёки қабул қилишдан ташқари, ҳурмат билан ёндошади, бирортасини камситмайди.

Аммо асарни кўчириб ёзадиган котибга нисбатан шоир жуда талабчан ва бешафқат. Агар фақат пул ишлаш мақсадида китобни кўчирадиган бўлса, яна кўчириш асносида қўпол хатолар қиласидиган бўлса, ундай котибнинг кўзи қалами учун сиёҳдай бўлсин, тили қалам каби кесилсин, юзи хат каби қора бўлсин.

Навоий ўз достонининг асосий мазмуни ундаги етти ҳикоятда баён этилганини таъкидлайди.

Лутф бу назм аро бағоятдур,
·Фараз, аммо, ети ҳикоятдур.

Шундан кейин Навоий достоннинг номини «Сабъан сайёр» («Етти саёҳатчи», тўғрироғи «саёҳатчи еттилик») деб айтганини билдиради.

Бўлди чун бу рақам иши тайёр,
Қўйдум отини «Сабъан сайёр».

Навоий бу достоннинг беш мингга яқин байтдан иборат эканини айтади, достонни тўрт ойга яқин муд-

датда ёзиб тугаллаганини хабар қилади. Агарда, бошқа ишлар билан банд бўлмаганимда, дейди шоир, тўрт ҳафта ҳам бу иш учун етарли бўлар эди.

«Сабъаи сайёр»нинг якунловчи бобида ҳам Навоий бошқа достонларда айтгани каби, ўзининг хизмат машғулоти билан ғоят банд эканлигидан нолийди. Қанчалик банд бўлмасин, шоир асарни яратишда давом этган. Ваҳоланки бошқа ижодкорлар фақат асар ёзиш билангина машғул бўлганлар. Уларнинг бошқа юмушлари бўлмаган. Навоийда эса уларда бўлган вақтнинг ўндан бири ҳам йўқ эди. Агар фурсатим бўлганда эди, дейди афсусланиб Навоий, фалак табақаларини шеърим варақларига айлантириб юборар эдим, дилкаш шеърлар битиб сўз билан уларга нақш туширган бўлар эдим.

Навоий «Сабъаи сайёр»нинг саккиз юз саксон тўққизинчи йил жумадиус-соний ойининг пайшанба куни ёзиб тугаллаганини айтади.

Гарчи тарихи эрди секкиз юз,
Сексон ўтмиш эди яна тўққуз.

Ойи онинг жумодиус-соний.
Панжшанба ёзилди унвони¹.

Шоир ўз асарининг халқа манзур ва мақбул бўлишини тилаб уни якупнайди.

Шоирнинг бу эзгу тилаги амалга ошди. Чин инсонийлик, олий интилишлар, инсон гўзаллиги, ишқ мадҳияси, садоқат қомуси бўлган Навоий асарлари инсоният қалбида мангуда яшайди. Шулар орасида етти ёруғ юлдуз каби порлаб турган «Сабъаи сайёр»нинг ҳам ўзига хос муносиб ўрни бор.

¹ Порсо Шамсиевнинг хабарига кўра 889 ҳижрий йили жумодиус-соний ойининг пайшанба куни мелодий ҳисобга кўра 1484 йил июнь ойининг тўрт пайшанбасидан бирига (яъни шу ойининг 6, 13, 20, 27 кунларининг бирига) тўғри келади.

МУНДАРИЖА

Лайли ва Мажнун

Ибтидо	3
Сўз ва сўз усталари	5
Севги дашти	9
Қайснинг туғилиши	12
Лайли	15
Севгининг уйғониши	20
Қайс ва Лайли	22
Гулшан бағрида	25
Тентирашлар	27
Узликдан озодланиш	33
Лайлининг фифонлари	37
Мажнуннинг истиғфори	44
Саргашталик	47
Туш	49
Лайли мактуби	54
Қайс мактуби	60
Чўпоннинг ҳиммати	65
Етишув хурсандликлари	69
Сўнгги изтироблар	77
Севгини улуғлаш	80
Севги қурбонлари	84
Ота ва фарзанд	89
Етимлик	98
Мотам навҳалари	101
Интиҳо	105
Она фарёди	109

Севги душмани	111
Севги ҳимоячиси	117
Ибн Салом	127
Ёрдамчи образлар	129
Севишганлар толеи	135

Сабъаи сайёр

Достон муқаддимаси	142
Баҳром ва Диlorом	161
Ишқ ва муруват	191
Гуноҳ, узр, авф	199
Қисматдаги саргузаштлар	207
Саховат тақдирӣ	218
Севги ва жасорат	227
Ҳиммат ва пасткашлик	234
Ижод ва замона	244

На узбекском языке

АЗИЗ КАЮМОВ

РОЗЫ В ДОЛИНЕ ЛЮБВИ

Такризчи *Б. Акрамов*

Редакторлар *А. Қосимов, М. Жалилов*

Рассом *А. Москин*

Расмлар редактори *Ю. Габзалилов*

Техн. редактор *Э. Сайдов*

Корректор *З. Фанеев*

ИБ № 3124

Босмахонага берилди. 19.09.84. Босишига руҳсат этилди 09.01.85. Р 02004 Формати
 70×108 $\frac{1}{2}$, Босмахона, қоғози № 3. Адабий гарнитура. Юқори босма
 Шартли босма л. 11,2. Шартли л. кр.-оттиск 11,36. Нашр. л. 11,6. Тиражи
 2000. Заказ № 1720. Баҳси 85 т. Гафур Ғулом номидаги Адабйёт ва санъат наш-
 риёти, 700129. Тошкент, Навоий кӯчаси, 30.

Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича УзССР Давлат коми-
 тети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош корхонаси.
 Тошкент — 700129, Навоий кӯчаси, 30.